

**Journal of Studies on
Iranian-Islamic City
Vol 59, Spring 2025**

Managing Editor: *Ali Ranjbaraki (Ph.D)*

Editor in Chief: *Hossein Kalantari Khalilabad (Ph.D)*

Scientific Assitant: *Mohammad Ghasemi Siyani (Ph.D)*
& *Masoud Dadgar (Eng)*

Internal Manager: *Maryam Bayeh*

Page Layout: *Shohreh Soltan Mohammadi*

Editors:

Persian: Vahid Taghinejhad

English: Fatemeh Bornaki (Ph.D)

Editorial Board:

M.R. Bamanian (Ph.D)

M. Behzadfar (Ph.D)

I. Ghasemi (Ph.D)

H.Khalilabad Police Station (Ph.D)

M. Masoud (Ph.D)

A. Meshkini (Ph.D)

Y.Mohammadifar (Ph.D)

J. Pakzad (Ph.D)

A. Pour Ahmad (Ph.D)

M.R. Pour Jafar (Ph.D)

M. Sartipipour (Ph.D)

P. Shah Hosseini (Ph.D)

I. Zarghami (Ph.D)

Indexed and abstracted in: *Islamic World Science Citation Center*
(www.isc.ac) & *Scientific Information Database* (www.sid.ir)

Address: Institute for Humanities and Social Studies, No 47, Nazari St., Daneshgah St., Enqelab-e

Eslami Ave., Tehran, Iran.

P.O. Box: 13145 1316_

Tel: (+98) 21 66497561 2_

Fax: (+98) 21 66492129

E-mail: iic@ihss.ir

iic.ihss.ac.ir

Comparative Study of the Role of Porticos in the Spatial Organization of Imam Mosque in Isfahan and Sultan Ahmed Mosque in Istanbul Using Spatial Syntax Technique

Yasaman Gholami *
Mohsen Kameli **

Mosques have become the primary function in all the realms where Islam has emerged. They serve as a common structure for similar functions, yet they exist in diverse territories. The neighboring and contemporary empires of the Ottoman and Safavid were two influential cultures in Islamic architecture, where common spatial units are observed in their mosques. The primary aim of this article is to elucidate the similarities and differences in the role of the portico as a semi-open and shared spatial unit in the spatial organization of Imam Mosque in Isfahan and Sultan Ahmed Mosque in Istanbul. This study employs a mixed-method approach (quantitative and qualitative) to achieve this objective. In the first step, a quantitative approach was adopted to delineate the position of the portico in the spatial organization of the selected mosques using spatial syntax techniques and through quantitative components. In the second step, a qualitative method with logical reasoning strategies was employed to compare the extracted quantities in a comparative analysis and derive the research outcomes. The findings indicate that in the spatial organization of Sultan Ahmed Mosque, porticos function as public and communicative spaces, maintaining a strong relationship with their surrounding environments. They tend to integrate with the overall spatial organization and serve as connecting and intermediary spaces among various sections of the mosque. Conversely, in the spatial organization of Imam Mosque, porticos are characterized as private and static spaces, lacking a strong connection with their surrounding areas and showing a tendency to detach from different parts of the mosque. Additionally, they do not exist in the communication paths between the various sections of the mosque and are not considered intermediary spaces. Therefore, a deeper understanding of porticos as semi-open spaces and their role in the spatial organization of Imam Mosque in Isfahan and Sultan Ahmed Mosque in Istanbul is essential. According to the findings of this article, despite the similar physical attributes of the porticos in both mosques, their roles, functions, and the quality of their connections with different sections of the mosque are significantly different.

Keywords: Islamic period architecture, portico, spatial organization, Imam Mosque, Sultan Ahmed Mosque.

* Phd Student, Department of Architecture, Sav.C., Islamic Azad University, Saveh, Iran.

yasamangho2@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3692-3435

**Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Architecture, Sav.C., Islamic Azad University, Saveh, Iran.

kameli@iau.ac.ir

ORCID: 0000-0001-9592-6882

Common Aspects:

1. Characterized by short depth indices and a close relationship with the mosque entrance.
2. Display low average depth indices and easy accessibility from various parts of the mosque due to the adjacency of the porticos to the courtyard.

Differentiating Aspects:

1. High integration and choice quantity in Sultan Ahmed Mosque, functioning as public and communicative spaces, effective in unifying the overall spatial organization of the mosque.
2. Low integration and choice quantity in Imam Mosque, functioning as private and static spaces with a tendency to detach from the overall spatial organization. Therefore, the functional nature of porticos in Imam Mosque is significantly limited and independent, playing a minimal role in the activities of other spaces within the mosque, including the primary areas such as the dome rooms and prayer halls, and they have a subdued presence in the overall spatial organization of the mosque.

In conclusion, the findings of this article suggest that Islamic architecture, despite physical similarities and shared elements across different territories, manifests clear differences. These differences, particularly in the utilization of similarly structured spaces, are notably observable.

Introduction

Comparative study of architecture in various Islamic lands, particularly in mosques, is of utmost importance. The Ottoman and Safavid empires stand out as two unique paradigms of influential architectural and cultural significance in the early modern Islamic world (Casale, 2023: 230). The position of these two empires in Islamic architecture, along with their geographical proximity and contemporaneous existence, creates a suitable context for the comparative study of Islamic architecture. The use of similar spatial units in the mosques of the Ottoman and Safavid empires calls for an examination of the role of each of these units in the spatial organization of the mosques.

The comparative study of these spaces is essential for analyzing their commonalities and differences from two perspectives: firstly, to determine the significance of these shared spatial units in mosque architecture. Secondly, this comparative examination of common spaces in the architecture of various Islamic countries represents an important step toward forming a comprehensive understanding of Islamic architecture.

Objectives and Questions

Objective: To elucidate the similarities and differences in the role of the portico as a semi-open and common spatial unit in the spatial organization of Imam Mosque in Isfahan and Sultan Ahmed Mosque in Istanbul. Question: Considering the presence of the portico as a semi-open spatial unit in both mosques, what similarities and differences exist in its role within the spatial organization of the selected mosques?

Methods

The research methodology employed in this study is of a mixed-methods nature (both quantitative and qualitative). The research literature was examined through the study of written sources and visual documents to analyze different spaces and their interrelations. In the second step, spatial syntax techniques were utilized to analyze the position and spatial relationships of porticos with other spaces by constructing justification graphs. During this phase, quantitative data were extracted and compiled from the relevant software (Agraph) to assess key parameters such as depth, average depth, control index, connectivity, and choice. Subsequently, by comparing the quantitative data from both mosques and aligning it with the

plans and physical characteristics, the similarities and differences in the role of the portico within the spatial organization of the two mosques were identified.

Results

Quantitative data regarding the spaces of each mosque and their alignment with plans and spatial characteristics reveal that in Imam Mosque, the porticos are relatively private spaces that tend to be segregated from the various sections of the mosque. This is also applicable to the surrounding and adjacent areas of the porticos, indicating a weak connection between the porticos and their surrounding buildings. According to the plan, the porticos are almost devoid of direct connections with any other semi-open or enclosed spaces. To access the porticos from any space, one must first enter the courtyard and then reach the porticos; the connected corridors to the vestibule are the only areas that have a direct connection with the porticos, evidencing a strong relationship with the entrance and being closer to the entrance compared to other main mosque spaces (such as iwans, prayer halls, and domed areas). On the other hand, the proximity of the porticos to the courtyard and access to it have resulted in a short pathway between the porticos and other spaces despite their private nature and weak connection to the surrounding buildings (as indicated by the mean depth index), with the courtyard serving as a mediating space between them.

In contrast, the Sultan Ahmed Mosque porticos function as public spaces. The northern and southern porticos maintain a strong connection with their surrounding spaces, whereas this connection is weaker for the eastern and western porticos. The access pathways from different sections of the mosque to the northern, eastern, and western porticos are short, allowing easy access from various areas. This is due to the fact that these semi-open spaces are adjacent to the central courtyard, allowing for easy transition from the domed area and affiliated spaces to the porticos after entry into the courtyard. Moreover, the four porticos are interconnected, facilitating easy access among them.

Conclusion

Islamic architecture across various regions, despite its structural similarities and use of common elements, exhibits notable differences. These differences are especially apparent in the utilization of spaces with similar forms. They are influenced not only by the unique architectural characteristics of each structure but also by the historical and cultural contexts of the Ottoman and Safavid empires.

despite the similar physical features of the porticos in both mosques, their roles and functions within the spatial organization, as well as their interactions with various sections of the mosque, vary significantly.

Commonalities:

1. having a short depth index, indicating their proximity to the mosque's entrance, which facilitates the connection between the entrance and the courtyard.
2. having a low average depth, ensuring easy accessibility from different areas of the mosque due to their adjacency to the courtyard.

Differences:

In the Ottoman mosque, the porticos function as public and connective spaces (high degree of integration). Their public nature arises from their strong connections to surrounding areas and various sections of the mosque, playing a crucial role in integrating the overall spatial organization. This means that the presence of porticos enhances continuity and cohesion among different sections of the mosque. These porticos not only serve as intermediaries between the courtyard and the mosque entrances but also act as pre-entrances for the dome area, facilitating movement between various points within mosque.

Conversely, in the Imam Mosque, the porticos are recognized as private and static spaces (low degree of integration). Their privacy stems from the lack of strong connections with surrounding spaces and sections of the mosque, reflecting a tendency toward separation from the overall spatial organization. Thus, when considering the entire mosque within a unified spatial framework, the porticos do not significantly contribute to the continuity and cohesion among its various sections. Consequently, it can be concluded that the functional nature of the porticos in the Imam Mosque is highly limited and independent, lacking any role in the activities of other main areas and they cannot be classified as public spaces.

The static nature of the porticos can be attributed to access to the courtyard being facilitated through the corners of these porticos. Compared to the porticos of the Sultan Ahmed Mosque, this function as a pre-entrance to the courtyard is significantly diminished. Furthermore, the porticos in the Imam Mosque do not serve as entrances to any of the main spaces, like the dome hall, and they do not occupy positions within the access routes among different areas.

Such differences lead to a minimal movement quality in the porticos of the Imam Mosque, classifying them as static spaces.

References

Ettinghausen, Richard and Alexander Grabar (2004) *Islamic art and architecture* (Vol. 1), translated by Yaghoob Azhend, Tehran, Organization for the Study and Compilation of Humanities Books (SAMT). [in persian]

ISBN 9789644594120

Sterling, Henry (2002) *Encyclopedia of world architecture*, translated by Nader Roozrokh, Tehran, Farhangian. [in persian]

ISBN 9645558298

Omidvari, Somayeh, Mahdi Hamzehnejad, and Elham Omidvari (2020) "Analysis of the typology of semi-open spatial elements in Islamic houses (Comparative study of Yazd houses (Qajar period) and Damascus houses (Ottoman period))," *Iranian Islamic City Studies*, Vol. 11, No. 42, pp. 85-19. [in persian]

Dor: 20.1001.1.2228639.1399.11.42.2.3

Besharati, Mohammad and Mehrdad Qayoumi Bidhandi (2009) *Iranian architectural encyclopedia in Persian references, Volume 1: Terms and Concepts*, Tehran, Matn. [in persian]

ISBN 9467007523

Pope, Arthur Upham (2003) *Architecture of Iran*, Tehran, Akhtarān. [in persian]

Hajghasemi, Kamal (1996) *Ganjnameh, Volume 2: Mosques of Isfahan*, Tehran, Roozaneh. [in persian]

ISBN 9789644572838

Haeri Mazandarani, Mohammad Reza (2016) *Home, Culture, Nature in Iranian Architecture*, Tehran, Urban and Architectural Studies Research Center. [in persian]

ISBN 9786009018291

Heydari, Ali Akbar, Ghasemian Asl, Eisa and Maryam Kiai (2017) "Analysis of the spatial structure of traditional Iranian houses using spatial syntax (Case study: Comparison of houses in Yazd, Kashan, and Isfahan)," Iranian Islamic City Studies, Vol. 7, No. 28, pp. 33-21. [in persian]

<https://sid.ir/paper/505298/fa>

Dickey, Francis (2016) Architecture Form, Space, Order, translated by Scientific Educational Group of Specialized Architecture Academy, Tehran, Soroush Danesh. [in persian]

ISBN 9786007099131

Zekavat, Kamran (2011) "The role of spatial organization in urban design," Safeh, Vol. 21, No. 54, pp. 107. [in persian]

Dor: 20.1001.1.1683870.1390.21.3.8.0

Razjou, Mehrdad, Matin, Mehrdad and Aqil Imamgholi (2020) "Analysis of the impact of physical elements of rural housing in West Gilan on performance efficiency using spatial syntax method," Armanesh Architecture and Urbanism, Vol. 13, No. 32, pp. 97-83. [in persian]

Doi: 10.22034/aaud.2020.135117.1568

Rafizadeh, Neda, Rafiei Sarashki, Bijan and Ali Mohammad Ranjbar Kermani (2004) Culture of Mehrazzi (Architecture), Iran, Tehran, Road and Housing Research Center. [in persian]

ISBN 9789647404020

Omidi, Hassan (1984) Omidi Culture, Tehran, Amir Kabir. [in persian]

ISBN 9789640001790

Kazemi, Leila, Akbari Namdar, Shabnam, Mousavi, Mirsaeid and Hassan Sattar Sarabani (2018) "Comparative study of the geometry of Imam Mosque in Isfahan and Suleymaniye Mosque in Istanbul based on archetypal concepts," Journal of Architecture in Hot and Dry Climate, Vol. 6, No. 8, pp. 138-119. [in persian]

Dor: 20.1001.1.26453711.1397.6.8.6.6

Taghipour, Maliheh, Heydari, Ali Akbar and Fatemeh Kakaei (2023) "Investigating the concept of spatial value in traditional Iranian houses based on two factors: lifestyle and space differences (Case study: Afshar House in Shiraz)," Journal of Architecture in Hot and Dry Climate, Vol. 11, No. 17, pp. 101-81. [in persian]

Doi: 10.22034/ahdc.2022.2765

Qayoumi Bidhandi, Mehrdad (2008) "The gardens of Khorasan in the history of Beyhaqi," Safeh, Vol. 46, No. 17, pp. 28-5. [in persian]

Kabir Saber, Mohammad Baqer, Mazaherian, Hamed and Mahnaz Piravi (2014) "Morphology of the Kaboud Mosque in Tabriz," Iranian Architecture Studies, Vol. 3, No. 6, pp. 23-5. [in persian]

https://jias.kashanu.ac.ir/article_111729.html

Madahi, Seyed Mahdi and Gholamhossein Memarian (2016) "Analysis of the spatial configuration of vernacular houses using spatial syntax (Case study: Bashrouyeh City)," *Housing and Rural Environment*, Vol. 35, No. 156, pp. 66-49. [in persian]

<http://jhre.ir/article-1-846-fa.html>

Memarian, Gholamhossein (2002) "Syntax of architectural space," *Safeh*, Vol. 12, No. 35, pp. 83-74. [in persian]

DOR: 20.1001.1.1683870.1381.12.4.1.2

Molaei Shams, Vajieh, Razavani, Alireza and Majid Mirzavaziri (2021) "Application and expansion of graph theory in spatial syntax methods to develop a practical model for analysis in architecture," *Restoration and Architecture in Iran*, Vol. 11, No. 25, pp. 36-15. [in persian]

Doi: 10.52547/mmi.1646.13990231

Mousavi, Seyed Mohsen and Mahya Ghochani (2022) "The impact of Qibla direction on movement hierarchy in mosques with a focus on Iranian-Islamic architectural styles," *Islamic Architecture Research*, Vol. 9, No. 4, pp. 58-45. [in persian]

Doi: 10.52547/jria.9.4.4

Mousavi, Mahmoud (1996) "The earthen memorial of Khwaja Zabol and a summary of the results of studies and excavations conducted there," in *Proceedings of the Congress on the History of Iranian Architecture and Urbanism*, edited by Bagher Ayatollahzadeh Shirazi, Tehran, Iran Cultural Heritage Organization. [in persian]

Miraselami, Mahsa and Ali Omranipour (2022) "The role of spatial organization indices on sociality, emphasizing physical-functional factors in mosques of Qazvin City," *City Identity*, Vol. 16, No. 51, pp. 32-17. [in persian]

Hedayati, Fatemeh, Sohili, Jamaluddin and Kamal Rahbari Manesh (2022) "Explaining the relationship between intermediary spaces and environmental legibility in the congregational mosques of the Seljuk period using spatial syntax," *Journal of Islamic Civilization History Research*, Vol. 55, No. 1, pp. 274-249. [in persian]

Doi: 10.22059/jhic.2023.353887.654394

Yousefnia Pasha, Majid and Maria Barzegar (2018) "Evaluating the role and effectiveness of Refaq (Iwan) from the perspective of users: semi-open space in rural houses of Mazandaran," *Housing and Rural Environment*, Vol. 37, No. 161, pp. 77-92. Anar, Gürkan (2022) *Isfahan and Istanbul in the early seventeenth century: Masjed-e Shah and Sultan Ahmed complexes*, PhD Thesis of Boğaziçi University. [in persian]

<https://www.academia.edu/91501761>

Casale, Sinem Arcaç (2023) *Gifts in the age of empire: Ottoman-Safavid cultural exchange, 1500-1639*, University of Chicago Press.

ISBN 9780226820422

Freely, John (2011) A history of Ottoman architecture, WIT Press.

ISBN 9781845645069

Gü ngörü rler, Selim (2024) the Ottoman empire and safavid iran, 1639-1682: diplomacy and Borderlands in the early Modern Middle east, Edinburgh University Press.

ISBN 9781399510103

Hillier, Bill (2007) Space is the machine: a configurational theory of architecture, Space Syntax.

ISBN 9780521560399

Hillier, Bill, & Hanson, Julienne (1989) The social logic of space, Cambridge university press.

ISBN 9780521367844

Khazadeh, Masoumeh (2024) Aesthetic and functional analysis of mosque entrance areas in Ottoman and Safavid Empires: a comparative study, Cogent Arts & Humanities, 11 (1).

Doi: 10.1080/23311983.2024.2313262

Manum, Bendik (2009) A-graph complementary software for axial-line analysis, In Proceedings of the 7th international space syntax symposium (Vol. 70, p. 1), Stockholm: KTH.

ISBN 9789174153477

Mustafa, Faris Ali, Hassan, Ahmad Sanusi, & Baper, Salahaddin Yasin (2010) Using space syntax analysis in detecting privacy: a comparative study of traditional and modern house layouts in Erbil city, Iraq, Asian Social Science, 6(8)., 157.

Doi: 10.5539/ass.v6n8p157

Namiri, Mahsa Esmaili, & Sani, Rafooneh Mokhtarshahi (2017) Symbolic Meaning of Colours in Safavid and Ottoman Mosques, Journal of Shi'a Islamic Studies, 10, 91-123.

Doi: 10.1353/isl.2017.0003

Nasution, Irham Walad, & Demirarslan, Deniz (2024) Comparative analysis of mosque spatial features in Turkey and Indonesia, Türk & İslam Dünyas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11 (40), 1-50.

Doi: 10.29228/TIDSAD.75291

Nourian, Pirouz (2016) Configraphics: graph theoretical methods for design and analysis of spatial configurations, A+ BEI Architecture and the Built Environment, (14), 1-348.

Doi: 10.7480/abe.2016.14.1383

Haj Vaziri, Alireza, Goodarzarparvari, Parnaz, & Baniardalan, Ismail (2021) comparative body analysis of Sheikh Lutfollah Mosque in Isfahan and Ahmed Mosque in Istanbul, Journal of Islamic Architecture, 6 (3).

Doi: 10.18860/jia.v6i3.10112

A Meta-Analysis of Hidden Proportional Patterns in Dome Interiors (An Inquiry into the Pentagonal System, Spatial Cubes, and Horizontal Inscriptions)

Seyed Majid Hashemi Toghroljerdi *

Majid Kafaee Ghayeni **

Sahar Asadpoor ***

فصلنامه مطالعات
شهرسازی و معماری

Identification of methods for creating spatial proportions in dome chambers is one of the fundamental issues in Iranian architectural studies. The purpose of this research was to discover the hidden proportional patterns in the interior space of square-planned religious dome chambers and to analyze the role of visual elements in establishing spatial balance. The study was qualitative-exploratory and based on geometric analysis, field observations, and semi-structured interviews with traditional architects. The findings indicated that the height of the inner dome in many cases corresponds to the height of a pentagon proportional to the plan dimensions, and that horizontal elements such as inscriptions corresponding with the boundaries of the spatial cube play a key role in creating spatial balance. These results, while revealing the hidden geometric system, also demonstrate applicability in contemporary architectural design.

Keywords: hidden pattern; dome chamber proportion; horizontal inscription; spatial cube; pentagonal system

Introduction

In Islamic-Iranian architecture, dome chambers, as the central core of religious spaces, play a fundamental role in creating visual and spatial balance. Previous studies indicate that achieving harmonious proportions in these spaces requires the utilization of geometric principles and hidden patterns (Ardalan, 2001; Pirnia, 2006; Navai & Haji-Ghasemi, 2011). Furthermore, examining historical case Studies demonstrates that specific elements such as the interior height of the dome (*āhiyāneh*), the exterior dome, the spatial cube, and the placement of inscriptions have a determining role in creating a sense of spatial balance and harmony between the plan form and the dome form (Soltanzadeh & Montazer, 2018; Rahimnia et al., 2022). Nevertheless, existing research has rarely analyzed the pentagon, spatial cube, and placement of horizontal elements simultaneously, and there is insufficient evidence to explain the geometric system in shaping the interior space of dome chambers.

* Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Architecture, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran.
Sm.hashemi50@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2268-6982

** Visiting Professor, Department of Architectural Engineering, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran.

Majid_kafaee@yahoo.com

ORCID: 0009-0003-4975-0777

*** M.A Student, Department of Architecture, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran.

Sahar.asadpoor@gmail.com

ORCID: 0009-0008-3560-4070

Problem statement

Considering the importance of geometric and visual proportions in designing dome chambers, the present study addresses the following question: “which geometric systems are the dome chambers which were designed to create a sense of spatial balance based on? and which spatial and visual elements have architects made use of to achieve these proportions?” In this study, the research variables include the interior height of the dome (*āhiyāneh*), the spatial cube, placement of inscriptions, and pentagonal proportions. The target population of the research consists of traditional architects and architecture students experienced in spatial analysis, and the study context includes historical dome chambers in Iran following the Razi, Azari, and Isfahani styles.

Type and necessity of the Study

This research is of a qualitative-exploratory type and analyzes hidden patterns in the spatial proportions of dome chambers through data collected from written sources, field observations, and semi-structured interviews with traditional architects. The necessity of this research lies in the fact that a precise understanding of geometric systems and spatial element placement can contribute to the revival of authentic principles of Islamic-Iranian architecture and provide a framework for contemporary design.

Research Hypotheses

The interior height of the dome (*āhiyāneh*) is adjusted according to the height of a pentagon corresponding to the plan dimensions to achieve spatial balance.

Rationale: Case studies indicate that many dome chambers set their interior height in relation to pentagonal ratios of the plan, and this geometric system creates a sense of balance and spatial harmony (Ardalan, 2001; Navai & Haji-Ghasemi, 2011).

Horizontal elements within the dome chamber, especially inscriptions, play a primary role in creating spatial balance when placed in specific geometric positions.

Rationale: Inscriptions and other horizontal elements, in addition to their decorative function, act as tools to organize the spatial cube and create visual equilibrium throughout the dome's height (Rahimnia et al., 2022; Hayati & Nafchi, 2024).

Considering the importance of this field, the present study aims to identify and analyze hidden proportional patterns in dome chambers, so that in addition to advancing historical-architectural knowledge, the application of these principles in contemporary design is also facilitated.

Research Methodology

This research is of a qualitative-exploratory type, and the data were collected through a combination of field observations, measurement of plan dimensions and dome height, study of written sources, and semi-structured interviews with traditional architects and university instructors. The research Cases included 39 historical dome chambers in Razi, Azari, and Isfahani styles, selected based on historical significance, researcher access, and the extent in which the building represented the style (the better-known status of the building). Geometric ratios, including the pentagonal proportion and spatial cube, were calculated and analyzed. The data were examined through comparison of field observations, drawings from analytical sources, and interviews, using meta-analysis and case study methods, in order to identify hidden patterns and elements influencing spatial balance in the dome chambers.

Findings

Figure 1: Different types of spatial proportions in Architecture styles (Source: The authors)

Type of proportion	Razi style	Azari style	Isfahani style	Total	Percentage
Pentagonal	3	2	2	7	18%
Spatial cube	8	4	4	16	41%
Combined	3	3	6	12	31%

Discussion and Conclusion:

The present study was conducted to discover and analyze the geometric systems and proportions of dome chambers in Iranian Islamic architecture. The findings indicate that traditional architects apply a coherent geometric system to achieve spatial balance. The spatial cube was applied most frequently, accounting for 41% of the cases, and by aligning the plan dimensions and positioning horizontal inscriptions, a balanced space was created. The combination of the pentagon and the spatial cube was observed in 31% of the samples, indicating the simultaneous use of multiple geometric systems to enhance visual harmony. The simple pentagon was used less frequently, with an 18% share, yet it demonstrates the role of Platonic geometry in determining the internal height of the dome chamber.

The analysis of four scenarios regarding the ratio of internal plan dimensions to dome height showed that matching the dome height with the height of the pentagon or using the spatial cube plays a significant role in creating a sense of balance and spatial harmony. Moreover, horizontal elements such as inscriptions and the cube edges play a key role in organizing the space and establishing visual proportion.

The results indicate that this geometric system originated in the 4th century AH, and patterns such as the spatial cube combined with horizontal inscriptions became a replicable model that can also be applied in contemporary design. Considering the limitations of the sample and access to execution documents, it is recommended that future studies expand the sample range and integrate geometric analysis with structural and symbolic aspects to better understand the spatial system of dome chambers.

References

- Afshin Mehr Vahid, G., Ghafari, A., & Zamani, R. (2021) Assessment of acoustic quality in the dome chamber of Nizam al-Mulk, Jameh Mosque of Isfahan. *Islamic Architecture Studies*, 9(2), 123-140.
<https://doi.org/10.52547/jria.9.2.123>
- Ardalan, N. (2001) *The art of architecture in Iran*. Tehran: Soroush.
- Albuzjani, M. B. M. (1990) *Iranian geometry* (A. Jazbi, Trans.). Tehran: Soroush.
- Parto, Sh., Norouzbarazjani, V., & Mirshahzadeh, Sh. (2022) Investigating factors affecting the perception of spirituality in mosque spaces: A case study of six contemporary mosques in Tehran. *Iranian Islamic City Studies*, 12(48), 29-40.
<https://doi.org/10.22034/jiscs.2023.1056969>
- Pirnia, M. K., & Bozorgmehri, Z. (2006) *Geometry in architecture*. Tehran: Sobhan Noor.
- Halimi, M. H. (2011) *Aesthetics of calligraphy in the Jameh Mosque of Isfahan*. Tehran: Ghadir

Publications.

Rahimnia, R., Halakoui, N., & Moazen, S. (2022) Re-examining minaret function based on Quranic inscriptions: Case study of Razi-style minarets in Iran. *Iranian Islamic City Studies*, 12(47), 19-33.

<https://doi.org/10.22034/jiscs.2023.1041157>

Reza Zadeh, M., & Sabet Fard, M. (2013) Recognizing the use of geometric principles in traditional architecture: Case study of Khorasht-e Khorshid Palace and its hidden geometry. *Journal of Fine Arts: Architecture and Urbanism*, 18(1), 29-44.

<https://doi.org/10.22059/jfaup.2013.36355>

Montazer, B., & Soltanzadeh, H. (2018) Reflecting the role of the regular pentagon in geometric patterns of Iranian Islamic architecture. *Islamic Art Studies*, 14(30), 15-40.

<https://sid.ir/paper/136760/fa>

Navaei, K., & Haji Ghasemi, K. (2011) Brick and imagination. Tehran: Soroush.

Alami, B., & Kamali Zarchi, S. (2020) The structural system of the ancient dome chamber of Kashan (Friday Mosque Dome). *Journal of Fine Arts: Architecture and Urbanism*, 25(3), 73-86.

<https://doi.org/10.22059/jfaup.2021.312670.672544>

Vahdat Talab, M., Hashemi, T., & Ghadimzadeh, S. (2019) The concept and different contexts of expressing refinement in architecture: Case study of Soltaniyeh Dome and Sheikh Lotfollah Mosque. *Bagh-e Nazar*, 16(81), 39-52.

<https://doi.org/10.22034/jiscs.2023.1041157>

English Sources:

Kharazmi, M., & Sarhangi, R. (2016) An analytical study of the methods of design and geometric constructions in architectural ornaments of the Friday Mosque of Forumad. *Nexus Network Journal*, 18, 275-310.

<https://doi.org/10.1007/s00004-015-0278-0>

Sarhangi, R. (1999) The sky within: Mathematical aesthetics of Persian dome interiors. *Nexus Network Journal*, 1, 87-98.

<https://doi.org/10.1007/s00004-015-0278-0>

Korsavi, S., & Aliabadi, M. (2015) Geometry and proportion of conical dome plans in Iran: Reviewing case studies. *Journal of Architectural Engineering Technology*, 4, 137.

<https://doi.org/10.4172/2168-9717.1000137>

Certainly, here is the English translation of the provided text:
The Holy Water Basin (Sangab) in the Religious Architecture of the
Abrahamic Religions in Isfahan (Case Studies: Religious Buildings of Judaism,
Christianity, and Islam)

Somayeh Omidvari *
Javad Aghajani Keshteli**

Water is a very important and meaningful element in the beliefs of the Abrahamic religions. In the form of the holy water basin (sangab) or the pool (howz) as a vessel for holding it, with specific features, it is seen in the sacred buildings of all three religions: Judaism, Christianity, and Islam. This research seeks to examine the form, characteristics, and semantic position of the sangab in the architecture of the Abrahamic religions and to compare them with each other. The research method is analytical–descriptive, carried out using library resources and field surveys. All study samples are selected from the city of Isfahan, as a historical host to all three religions, including the Mulla Shimon Synagogue (as an example of Jewish architecture), Vank Cathedral (Christian), and the Jameh Mosque of Isfahan (Islamic). The research findings indicate that the sangab element has an effective presence in the temples of all three and was essential for completing the ritual ceremonies of the faithful, for washing and purification (ritual purity), baptism, etc. The results of the study show that despite their differences, these three religions share a conceptual commonality in the importance of the element of water and purity, and all three assigned a significant place to the sangabs within the semantic system of religious architecture.

Keywords: Water, Holy Water Basin (Sangab), Religious–Worship Sites, Abrahamic Religions, Isfahan.

Introduction

Buildings constructed for the worship of God or multiple deities in different religions, for performing various ritual duties throughout the year, and buildings constructed on the sidelines of ceremonies and rites associated with the metaphysical cultures of various nations are usually symbolic or contain various known and tangible symbols. Water, as one of the constituent elements of the world, holds a very special place in different cultures and civilizations across the world. In the Abrahamic religions, water also possesses great importance, and in all religious and sacred texts, the importance of the element of water and purity is mentioned. Alongside the discussion of sacredness as one of the highly valuable elements in creation, water also has the characteristic of cleansing and purification. Places of worship built for the worship of God or gods were usually located near water, and this issue was related not only to the typical feature of water but also to its narrative and ritual characteristics. One of the vessels for storing water in places of worship is the sangab. The sangab in all places of worship serves as a symbol of cleansing and preparation for worship

* Corresponding Author: Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, University of Science and Art, Yazd, Iran.

s.omidvari@sau.ac.ir

ORCID: 0000-0001-9941-5158

** Assistant Professor, Department of Art Research, Faculty of Art and Architecture, University of Science and Art, Yazd, Iran.

j.aghajani@sau.ac.ir

ORCID: 000-0002-2365-220X

activities. In the different religions of Judaism, Christianity, and Islam, the sangab has been associated with the concept of cleansing. Since limited studies have been conducted on sangabs, especially across different religions, this article attempts to examine the position of this element in the religious sites of the Abrahamic religions, such as early Jewish temples, Christian churches, and Islamic mosques. Isfahan is a historical city in Iran that has hosted various Abrahamic religions over time, and the physical structure of buildings associated with different religions is still visible on its surface. Focusing on the sacred sites of Isfahan, this article attempts to reread and re-identify the different types of sangab in the city's worship buildings.

Research Methodology

The research method is library-based, and its nature is descriptive-analytical. In this research, samples of all three types of worship buildings with sangab in Isfahan are examined and compared, with minimal control over variables such as geography, climate, and the use of materials. The samples include the sangabs in the Mulla Shimon (Mulla Nasi) Synagogue, Vank Cathedral, and the Jameh Mosque of Isfahan.

Results

Based on the religious and spiritual beliefs in each of the monotheistic religions, the presence of water has had various manifestations. Since purification (taharat) has been a dominant activity in places of worship, the purification sites have taken different forms depending on the methods of purification and cleanliness. Water storage and transfer sites range from a small vessel to a relatively large space. Sangabs, as one of the elements for storing water in the religious sites of the Abrahamic religions, have had special importance and standing, which are seen alongside the religious rituals and ceremonies in the worship buildings.

In the oldest Abrahamic religion, Judaism, worship buildings called synagogues were constructed. The sangab, one of the important elements in Jewish temples, served as a vital tool for ritual cleansing. According to the Holy Book, especially in the Book of Exodus, the sangab was built for the priests to wash their hands and feet before entering the Ark of the Covenant or approaching the altar. This act of washing was not merely a physical cleansing; it symbolized the spiritual purity required for serving God. Based on research, two types of water vessels can be assumed in the area of ancient Jewish temples, the location of which was in the outdoor space and before entering the enclosed space: first, a water vessel for the purification of the priests, and second, small pools for washing sacrificial animals before burning and offering them.

Juybareh, the main initial core of Isfahan, dates back to the Achaemenid era and the migration of Babylonian Jews by the order of Cyrus. Many synagogues were built in Juybareh during different periods, with historical examples from the Qajar period remaining today. The Mulla Shimon (Mulla Nasi) Synagogue in Isfahan has a sangab, and its construction dates back to the year 1243 SH (1864 CE). It is highly probable that the pool in the center of the Mulla Nasi Synagogue previously functioned as a sangab. This sangab has a rectangular geometry, and a part inside it has a greater depth and a curved geometry. It was built considering the necessity of purification before entering the synagogue. This sangab, with appropriate depth, was used for the purification of worshipers upon entering the synagogue. Its decorations consist of inscriptions in Hebrew script and carvings on the stone on the outer edges of the sangab.

Regarding Iranian Christians, it should be noted that the first entry of Christianity into Iran happened on a limited scale during the Parthian rule, but in the year 1014 AH (1605 CE), a large-scale, forced migration of Armenians took place by the order of Shah Abbas Safavi due to political and economic reasons. During their presence in Isfahan, the Armenians built more than 24 churches in the New Julfaneighborhood, about 14 of which remain today. One of the most prominent churches in Julfa is Vank Cathedral, or the Holy Savior Cathedral. The construction of this complex was completed in 1075 AH (1664 CE). The dome's ceiling is full of beautiful Safavid Islamic motifs. Surveys and field visits and conducted research indicate the existence of two sangabs in this church. First, the baptismal font sangab located in the room to the left of the

altar. This sangab is rectangular and has a maximum depth of 30 cm. Its walls have inscription decorations in Armenian script, as well as floral and botanical decorations. This old sangab is currently preserved in the church museum. However, historical reports also indicate the existence of another sangab in this church. A sangab similar to the sangabs in Safavid mosques, which was built for this church during the Safavid era under the influence of Islamic culture, and its function was not for baptism but for drinking water and purification (taharat) and use for blessing before entering the church. This sangab was circular and close in size to contemporary mosque sangabs of the Safavid period, with a base beneath it. This sangab had carved inscriptions in Armenian script and decorative motifs on its outer wall. This sangab is not currently present in the church.

The Jameh Mosque of Isfahan is one of the oldest and most comprehensive mosques in Iran, having undergone many transformations over time and being subject to many changes during the Buyid, Seljuk, Ilkhanid, Safavid, and Qajar periods. The construction of sangabs reached its peak during the Safavid era and became closely associated with Shia thought and the sacredness of water among Iranians. A total of seven and sometimes eight sangabs in different parts of the building have been reported in the Jameh Mosque of Isfahan. These sangabs are in rectangular and circular forms, sometimes having decorations of inscriptions, plant, and geometric motifs on their bodies. The inscriptions carved on these sangabs are in both Persian and Arabic, engraved in Thuluth and Nasta'liq scripts, and include themes such as: endowment deeds (waqf-nameh), historical materials, and salutations and greetings to the infallible Imams. Three monolithic marble sangabs are located beneath the two eastern and western domes of the mosque and the forty-column hall (chehelsotun) on the eastern side of the large dome, and a delicate sangab made of jade is installed in the forty-column hall on the western side, decorated with floral and botanical arrangements, and around it are poems carved in raised Nasta'liq script, dated 1095 AH (1684 CE).

Discussion and Conclusion

By examining the sangab in all three Abrahamic religions, the importance of purity and the role of water in all places of worship across different religions can be understood. The sangab, as one of the places for storing and using water, has had great importance in all worship sites. These sangabs have had different functional, physical, formal, decorative, and geometric aspects. They generally had a limited capacity, so the use of water in them was more symbolic than functional. In Jewish rituals, the function of sangabs was generally the washing of hands and feet, the purification of worshipers, and the washing of sacrificial animals. In Christian religions, due to the importance of baptism, sangabs were generally used for the act of baptism. In Islamic rituals, although one of the functions of the sangab was to use water for purification and ablution (wudu), given the historical roots of the sangab in Shia culture, drinking this water during the summer heat and recalling the event of Karbala has had greater significance.

The location of the sangab in Jewish temples was mainly in open spaces, gaining meaning on the path of approach to the temple and in the transition through the hierarchy of entry into the complex. In Christianity, due to the necessity of baptism by the priest and the importance of this ritual activity, sangabs were generally placed in locations close to the altar. In the Jameh Mosque of Isfahan, these sangabs are placed in different parts of the mosque in a way that an average distribution can be observed throughout. Since sangabs are generally monolithic stones and have functioned as water vessels, their geometry is usually circular or hemispherical. In the set of three examined locations, over ninety percent of the sangabs were circular, but in some cases, these sangabs were also seen in the shape of a cuboid. All sangabs in the worship buildings of Isfahan had decorations. In all sangabs, the decorations are a combination of plant motifs along with written inscriptions. The inscriptions carry different meanings based on religious beliefs and rituals.

In a general view, the differences in the placement, geometry, function, and decoration of the sangabs in the three studied religions stem from differences in religious concepts, worship rituals, and also cultural and historical backgrounds. Nevertheless, the conceptual commonality in the importance of the element of

water and purity in all Abrahamic religions has resulted in a shared position for the sangabs within the semantic system of religious architecture.

References

Ahmazadeh, F., Taheri, M., Salahshour, A. A., & Shavakandi, M. (2019) Typology and analysis of the carved decorations of the Atiq Mosque of Isfahan in the Safavid and Qajar periods. *Scientific Journal of Naghreh*, 49, 5-17.

<http://noo.rs/ttRs9>

Eliade, M. (1997) *Treatise on the History of Religions*. Translated by J. Sattari. Tehran: Soroush.

Birgani, A. A., & Fazeli, M. T. (2018) The Influence of Mithraism on Christianity. *Specialized Quarterly of Islamic Iranian History*, 6(2), 47-68.

<http://noo.rs/X9R3p>.

Pourjafar, M. R., & Sharifi Shahidi, M. (2009) *Church Architecture*. Tehran: Simaye Danesh Publications.

Kamalipour Azad, Z. (1994) Water from the Perspective of Religions. *Abanegan*, 14.

Hashemi, S. R. (2010) The Fate of Sharia among Church Followers. *Neyestan of Religions and Denominations*, 1(1), 101-124.

<http://noo.rs/pLYzT>

Honarfar, L. (1966) Historical Sangabs of Isfahan from the Safavid Period. *Honar-o-Mardom*, 52, 16-20.

<http://noo.rs/FcjkX>

Typology of Tombs in the Azerbaijan Region from a Monumental Perspective¹

Saleheh Chartab Mohammadi *

Minoo Gharehbeiglu **

Negar Salehi Alamdari ***

The present study aims to review the “typology of tombs in the Azerbaijan region from a monumental perspective” and to explore the systematic connection between form, function, meaning, and archetype in two cognitive dimensions: “historical-geographic” and “cultural-social.” The main goal of this study is to explain how the physical language of the building (geometry, proportions, structure, and materials), ritual and social roles, symbolic connotations, and archetypal codes coexist in shaping sacred experience and collective memory. The research method is descriptive-analytical and comparative; data is collected and analyzed based on documentary sources. The findings identified five different types of clustering, including: ritual verticality or the axis of the world; multifocal ritual-social complexes; introverted ascetic retreats; cosmic polygonal orders; and community-building heroic-moral monuments. Conclusions from the results showed that Azerbaijani tombs, while continuing common formal languages, represent distinct semantic and functional scenarios and, in connection with historical-geographical and socio-cultural contexts, strengthen spatial identity and collective memory.

Keywords: Typology, Tomb, Azerbaijan, Monument, Collective Memory

Introduction

Tombs, as monumental elements that play a role in building local identity and recording collective memory, have attracted the attention of researchers in architecture, anthropology, and heritage studies in recent years. Signs of erosion of symbolic functions, weakening of socio-cultural ties, and physical changes in the Azerbaijani tomb complex have been raised in field studies and heritage-oriented reports. Weakness in semantic protection, transformation of ritual functions into secondary uses, and inconsistency in physical interventions are among the reasons that justify the necessity of typological and monumental revision in the analysis of these monuments.

. This article is derived from the first author's master's thesis entitled "Design of the Memorial Tomb of Houshang Ebtehaj in Mohtasham Garden, Rasht", which was conducted under the guidance of the second author and the third author's thesis at the non-profit-non-governmental Roshdieh Institute of Higher Education in Tabriz.

* Corresponding Author: M.A of Architecture graduate, Roshdieh Non-Profit-Non-Governmental Higher Education Institute, Tabriz, Iran

s.chartab.mohammady@gmail.com

ORCID: 0009-0006-1916-2087

** Professor, Department of Architecture and Urban Planning, Faculty of Architecture, Tabriz Islamic Art University, Iran.

minoo.gharehbeiglu@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2639-2906

*** Assistant Professor, Department of Architecture, Roshdieh Non-Profit-Non-Governmental Higher Education Institute, Tabriz, Iran.

salehi.ngr@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7840-3074

فصلنامه علمی
شهرستان طبرستان

Vol 59, Spring 2025

The problem of this research is as follows: How can we find systematic and explainable links between the archetypal, physical, semantic, and functional characteristics of the tombs of the Azerbaijan region? The research community consists of a set of representative tombs in the Azerbaijan region (including examples such as Maqbar al-Shuara, Shams Tabrizi, Pouriya Vali, Mulla Hassan Kashi, Salar Daylami, Aghalar, and other local examples) and the study context is the historical-geographical composition and cultural-social networks surrounding these monuments. The main variables of the research are: archetypal features (example: ascension axis, memory house), physical indicators (geometric shape, centrality/multifocality, height), semantic components (symbols, cultural epigraphy) and socio-ritual functions (pilgrimage, community building, cultural programs).

The nature of the research design is descriptive-analytical and typological, and the research method is a mixed qualitative-documentary method based on field analysis, historical documentation and matrix adaptation of the physical-semantic-functional-archetypal framework. The aim of the research is to present an analytical model that can classify tombs according to monumental patterns and clarify semantic and functional similarities; and at the applied level, to present proposals for conceptual conservation and event-based planning.

Research hypotheses: 1- There is a significant relationship between the type of spatial organization (central/multifocal) and the dominance of the community-building function; (multifocal spaces provide the possibility of hosting rituals and gatherings). 2- Examples that have a multifaceted-domed structure benefit more from the archetype of the "house of memory/cosmic order" and have a higher historical-geographical semantic load; (link of the dome form with symbols of immortality in Iranian tradition). 3- Modern or simple-built tombs (such as Pouriya Vali) emphasize the socio-moral function more than the ritual function; (changing social contexts and the need for contemporary symbols of identity). Each hypothesis is tested in the methodological section by indexing variables and using matrix analysis tools and case sampling. Clarifying these links can lead to conservation reinterpretation and meaning-centered planning in urban memory and regional heritage.

Research Method

The research method is based on a descriptive-analytical and comparative approach. The data were collected based on written sources and historical documents and then analyzed in the form of a four-dimensional typological model including the dimensions of "physical-form", "functional", "semantic" and "archetypal". This model was simultaneously applied to two cognitive dimensions of "historical-geographic" and "cultural-social" in order to reveal the spatial and temporal connections of the buildings on the one hand and to clarify the continuity or change of cultural patterns in them on the other hand. Case examples included the tombs of Sheikh Shahab al-Din Ahri, the Tabriz Poets' Tomb, Shams Tabrizi, Mulla Hassan Kashi, Salar Daylami and Aghalar, Pouriya Vali and Aun bin Ali, each of which is considered to represent a specific branch of the tomb typology spectrum.

Results

The findings show that the "dome/polygon" form in Azerbaijani tombs is not only a dominant physical pattern, but also a language for organizing sacred and memorial experience. Vertical and minimal tombs, such as the monument attributed to Shams Tabrizi, reflect the archetype of the "axis of ascension" or the "vertical world" and provide an experience of transcendence and connection with the sacred. In contrast, multifocal spatial organizations such as the Tomb of the Poets and the Awn ibn Ali complex, by creating memorial networks, emphasize social function and collective memory and become a vehicle for community building.

On the other hand, small and simple tombs such as Aghalar, Salar Daylami, and Mulla Hassan Kashi

demonstrate the continuity of ascetic tradition and individual-centered rituals. These examples, in comparison to larger collections, rely on solitude and the individual experience of mourning and pilgrimage rather than on physical display or spatial grandeur. The modern example of Puriya Vali, with its horizontal and sparsely decorated structure, represents a new trend in which the emphasis is on socio-moral function and heroic identity rather than ritual coding.

This typology shows that the tombs of Azerbaijan, while continuing the common elements of Iranian-Islamic architecture, each present distinct semantic and functional narratives. At the macro level, the connection of these tombs with the historical-geographical context and socio-cultural context strengthens the spatial identity and the coherence of collective memory. However, in some cases, excessive overlap in conceptual layers or excessive reliance on external explanations has reduced the capacity for perceptual arousal and prevented the creation of a deep sacred experience.

Discussion and Conclusion

A common pattern of movement towards “physical and semantic unity” is observed in the tombs of Azerbaijan. Most examples (except the Puriya Vali tomb) are based on a multifaceted form centered on the dome; a pattern that has ancient roots in pre-Islamic Iranian traditions and has been used over the centuries as a physical foundation for representing the sacred and immortal. Meanwhile, the Shams Tabrizi tomb, with its vertical minaret form, demonstrates the archetype of the “axis of ascension,” and the Maqbar al-Shu’ara tomb, with its spatial multiplicity and break from the centrality of the dome, displays a “multiple” pattern and a network of collective memory. In contrast, the Puriya Vali tomb, as a modern work, distances itself from the dome and, with its simple and horizontal structure, emphasizes social and moral function rather than ritual coding.

The physical and semantic typology of tombs is correlated with historical-geographical and socio-cultural cognitive dimensions. Small and minimal tombs (such as Aghalar, Salar Daylami, and Mulla Hassan Kashi) demonstrate the continuity of simplicity in local contexts and individual-centered rituals, while high-rise and composite examples (Maqbareh al-Shuara, Aun ibn Ali, Sheikh Shahab al-Din Ahri) indicate the strengthening of the function of community-building and collective memory-building. Accordingly, the “dome archetype” and the “multifaceted body” as the dominant language in this region not only reveal the historical continuity of Iranian architecture, but also make the fundamental differences between individual solitude and cultural community recognizable at the semantic and functional levels.

From a physical perspective, the “complex geometric composition” and “cosmic proportions” are not simply a formal language, but a strategy for encoding the “plurality of sounds” in a polycentric monument; a form that creates a “networked field-monument of memory” instead of a single tomb. The function of the building also goes beyond the “space of cultural interactions” and becomes a “platform for the representation of literary memory”; where commemorative rituals and literary events perpetuate the process of memory-making. In this research, the studied complex was classified into five “species families”: 1) “ritual verticality/universe axis” with the predominance of ascension and symbolic monofocality (Tomb of Shams Tabrizi); the minimal vertical form activates the archetype of ascension in a context for revelation. 2) “Multifocal ritual-social complexes” (Maqbar al-Shu’ara, Awn ibn Ali tomb) in which the multi-dome/multifocality of the body is combined with a collective and ritual-oriented function. 3) “Introverted ascetic retreats” (Sheikh Shahab al-Din Ahri tomb) that embody the archetype of solitude/purification with spatial minimalism. 4) “Cosmic polygonal orders” (Mullah Hassan Kashi tombs and the Deylami and Aghalar tombs) that embody the metaphor of balance and perfection with their hexagonal/octagonal and central dome. 5) “Community-building heroic-moral monuments” (Pouriya Vali tomb) that translate the moral-heroic identity into a solid and field-oriented structural language. This clustering reveals

significant similarities across all four typologies and illuminates the distinctions between the “social-ritual network” and the “spiritual solitude”, or between the “symbolic verticality” and the “horizontal-ecclesiastic order”.

Each tomb is defined in terms of an “archetypal operational pattern/functional scenario/geometric device”. Thus, the Tomb of the Poets as a “networked monument of memory”, Shams Tabrizi was recognized as the “axis of asceticism,” Sheikh Shahab al-Din Ahri as the “retreat of asceticism,” and the Polygonal Complex as “cosmic order and balance”; and the Puriya Vali Mausoleum was an example of a “moral-heroic monument” that strengthens the connection between meaning and community.

References

- Cellerino, A., & Foiatta, E. (2018) The sanctuary and cemetery at Kal-e Chendar, Shami (Khuzestan, Iran). In Proceedings of the 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East.
<https://doi.org/10.2307/j.ctv10tq3zv.8>
- Dallai, M. (2020) The vaulted funerary hypogea in Mesopotamia between the second and first millennium BC: Localization and architectural features. EUT Edizioni Universita di Trieste.
<http://hdl.handle.net/10077/30232>
- Ingraham, M. L., & Summers, G. (1979) Stelae and settlements in the Meshkin Shahr plain, northeastern Azerbaijan, Iran. *Archäologische Mitteilungen aus Iran* Berlin, 12.
<http://pascal-francis.inist.fr/vibad/index.php?action=getRecordDetail&idt=12590808>
- Ökse, A. T. (2005) Early Bronze Age chamber tomb complexes at GreVirike (Period IIA) on the Middle Euphrates. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 339(1).
<https://www.jstor.org/stable/25066901>
- Wicks, Y. (2015) Bronze ‘bathtub’ coffins in the context of 8th-6th century BC Babylonian, Assyrian and Elamite funerary practices. *Bronze ‘Bathtub’ Coffins in the Context of 8th-6th Century BC Babylonian, Assyrian and Elamite Funerary Practices*.
<https://doi.org/10.2307/j.ctvr43kwr>
- Zalaghi, A. (2018) Digging up the past: Revisiting the Elamite underground vaulted tombs at Tappeh 497 (KS 53), Susiana Plain. In *ELAMICA: Elam and its Neighbors - Recent Research and New Perspectives: Proceedings of the International Congress Held at Johannes Gutenberg University Mainz, September*.
<https://doi.org/10.22034/PJAS.7.26.97>

Analysis of Fundamental Themes of the Islamic Governance Model in Urban Management: Tehran City

Behrooz Badkoo *

Governance is the systematic organization and regulation of the relationships between the government and society to achieve objectives. This study explores the fundamental themes and components of the Islamic governance model in urban management, with a focus on Tehran. The main approach for analysis is thematic analysis of semi-structured interviews with 30 experts and managers. Findings indicate that the principles and processes of Islamic governance differ from common global models in some components and are based on divine principles, spirituality, justice, honesty, rule of law, active citizen participation, and Jihadi management. This model emphasizes not only economic and social development but also deepening rationality, moral growth, spirituality, human excellence, and promoting an Islamic lifestyle.

Keywords: Islamic Governance, Urban Management, Sustainable Development, Justice, Citizen Participation.

Introduction

Good urban governance, as a key principle of sustainable development, plays a vital role in improving citizens' quality of life. With increasing urban populations and the complexities of city growth, there is a need for a comprehensive model of effective urban governance (Dabbirzadeh et al., 1403). In Islamic societies, the Islamic governance model is proposed as a superior alternative to the Western materialistic paradigms, which are often promoted by global organizations. Unlike Western paradigms, Islam offers profound insights into human nature and existential relationships, along with a value-based and normative system for a desirable human life—challenging the prevalent materialistic and secular notions (Refiyian et al., 1401: 24). Urban governance systems are responsible for implementing programs, decisions, and policies aimed at improving the interests of all citizens and are regarded as participatory processes for development (Sabzehie et al., 1400: 117).

Among Iranian cities, Tehran, due to its strategic importance can serve as a prominent example for illustrating and implementing a successful Islamic governance model in urban management. Based on this, and considering the following factors, Tehran city can act as a pioneering case for Islamic governance. Accordingly, the Tehran Municipality was selected as the case study for this research. The main aim of the study is to identify the fundamental themes of the Islamic governance model in urban management within Tehran Municipality. The primary research question is: What are the indicators, components, and levels of Islamic governance from the perspective of senior managers in Tehran Municipality?

Theoretical Foundations

In the theoretical literature, four models of urban governance have been identified: managerial governance, participatory governance, growth-oriented governance, and welfare governance. These models collectively encompass a comprehensive range of governance styles observed across various countries and cities worldwide.

Managerial governance involves local governments assuming the primary responsibility for meeting the needs and desires of citizens and residents. This is achieved through the direct provision and delivery of services by entities overseen by municipal authorities and local management structures.

* Assistant Professor, Department of Tourism, Faculty of Tourism, University of Science and Culture, Tehran, Iran.

b.badkoo@usc.ac.ir

ORCID:/0009-0005-6581-0041

Participatory governance, predominantly observed in developed European countries, emphasizes the active involvement of diverse groups and stakeholders in urban management. This model requires participation at multiple levels of policymaking, planning, and operational implementation, involving various public, governmental, and private organizations.

Growth-oriented governance focuses on fostering close and reciprocal interactions and collaborations between the private and public sectors. Establishing such partnerships necessitates the precondition of suitable political institutions at local, regional, and national levels, conducive to facilitating effective cooperation.

Welfare governance prioritizes the creation of public welfare through national and local governments. Under this model, the primary strategy involves securing extensive resources and facilities by the national government and allocating them to cities and regions to meet the needs and desires of local citizens and residents.

Research Methodology

Initially, a library research approach was employed, collecting necessary information from accessible documentary and electronic sources—including books, articles, projects, previous studies, national and local laws, such as the country's five-year development plans, and Tehran Municipality's programs. The statistical population for the field survey consisted of senior managers and planners of Tehran. A sample of 30 participants was selected based on the theoretical saturation method, using purposive sampling. Data analysis of the interviews was conducted qualitatively through thematic or code-based analysis using MAXQDA software.

Findings

Based on the research findings, an initial set of 120 codes was systematically reduced to 30 subcategories. These subcategories were further condensed into core themes that constitute the Islamic governance model. The main themes include empowerment, long-term planning, organization, institutionalization, courage, evaluation, accountability, public participation, autonomy and freedom of choice, equality, consultation, self-awareness, avoidance of rent-seeking behavior, honesty and integrity, legality, adherence to law, influence, advocacy, efficiency, effective management, sacrifice and bravery, round-the-clock effort, spiritual leadership, entrepreneurial spirit, integrity, fairness, spatial justice, and justice.

In the third stage of analysis, the thematic analysis method was employed to transform the subcategories into overarching core themes. During this phase, the 30 subcategories were further distilled into eight principal themes, which serve as the foundational elements of the Islamic governance model in the Tehran Municipality. These core themes include facilitation of development, responsibility and accountability acceptance, fostering participatory and autonomous environments, transparency and honesty in actions, strict adherence to law, efficiency in operations, jihadist leadership, and fairness coupled with spatial justice. Based on this framework, the fourth stage involved identifying the central organizing theme of the research, which was derived from the set of eight main themes. This overarching theme is designated as "Islamic Governance in Urban Management of Tehran."

Results

Islamic governance comprises a set of principles, frameworks, and processes that collectively enhance urban management performance in Tehran. The core principles of Islamic governance stem from divine worldview and spirituality and serve as its foundation. Its framework emphasizes citizen participation, transparency, and anti-corruption measures. The processes facilitating this framework include digitalization, continuous and accurate supervision and evaluation, along with managers' honesty and integrity

According to the identified principles and framework, the ultimate goal of Islamic governance encompasses creating a development-enabling environment, accepting responsibility and accountability,

fostering participatory and transparent spaces, rule of law, efficiency, Jihadi management, and justice and fairness. The primary arm of Islamic city governance regarding the relationship between government and citizens is maximizing citizen participation, incorporating their opinions into decision-making processes, and creating conditions conducive to human development and excellence.

References

- Dabirzadeh, Shahrivar, Shafiei, Mahmoud, Mirmousavi, Seyed Ali. (2005). Analysis of the Themes in the Realization of the Model of Good Urban Governance (Case Study: Tehran Municipality). *Iranian-Islamic Urban Studies*, 57(15), 69-89.
<https://iic.ihss.ac.ir/Article/49111>.
- Elder, N., A. H. Thomas, and D. Arter (1982) *The consensual democracies? The government and politics of the Scandinavian states*. Oxford, UK: Martin Robertson
- Ghasemi Siyani, Mohammad; Ghasemi, Iraj; Heydari, Hossein. (2020). Developing a Conceptual Framework for Neighborhood-Based Participatory Planning in Iranian Cities: Case Studies of Sirus, Javadiyeh, and Haft Chenar Neighborhoods in Tehran. *Iranian-Islamic Urban Studies*, 11(41), 41-83.
<https://doi.org/10.1001.1.2228639.1399.11.41.4.3>
- Ghazizadeh, Alireza. (2021). The Governance Gap in Iran's Islamic Republic Information System. *Strategic Studies*, 24(4), 155-185.
<https://sid.ir/paper/1008725/fa>
- Ghandhari, Mohammad; Andelib, Alireza; Zahrasaberi, Zahra Sadat Saeideh. (2024). Urban Governance Indicators Based on Islamic Principles. *Geographical Research Quarterly*, 39(3), 329-337.
<http://georesearch.ir/article-1-1632-fa>
- Jones, B. D., and L.W. Bachelor (1986) *The sustaining hand: Community leadership and corporate power*. Lawrence: University Press of Kansas.
- Keating, M. (1991) *Comparative urban politics*. Aldershot, UK: Edward Elgar.
- Mollenkopf, J. H. (1983) *The contested city*. Princeton, NJ: Princeton Univ, Press.
- Sabzeh-ei, Mohammad Taqi; Begi, Milad; Mobaraki, Mohammad; Afshar Kohanjoo, Javad. (2021). Strategic Research on Iranian Social Issues (Strategic Research on Security and Social Order). *Strategic Studies Quarterly*, 10(3), 117-141.
<https://doi.org/10.22108/srsp.2025.142322.2019>
- Salminen, Ari (2010) *Ethical Governance A Citizen Perspective* VAASAN YLIOPISTON,
- Refiyian, Mohsen; Mehrabi, Mehrab; Khodor Daryanord. (2022). Evaluation of the Status of Indicators of Islamic Governance Model in Iran's Urban Management System. *Islamic Management Quarterly*, 30(3), 1-28.
<https://doi.org/10.1001.1.22516980.1401.30.6.6.5>
- Rangriz, Hassan. (2023). Designing an Islamic Governance Model Based on Religious Teachings. *Islamic Revolution Research Journal*, 13(46), 1-21.
<https://doi:10.22084/rjir.2022.26751.3534>

A Socio-Spatial Analysis of the Factors and Forces Influencing the Transformation of Bushehr's Relationship with the Sea during the Pahlavi Era¹

Hamidreza Bahrani *

Bahador Zamani **

The transformation of Bushehr from a commercial port during the Zand and early Qajar periods into an industrial and military port in the Pahlavi II era was shaped by a variety of factors and forces. Many of these forces conflicted with, or disregarded, the values, needs, and desires of the local population. As a result, the direct, continuous, and identity-forming relationship between the local community and the sea—and consequently the city's spatial structure—was significantly weakened, leading to the deterioration of its original urban core. This study aims to identify the key factors and explain how they influenced the changing relationship between the city of Bushehr and the sea during the Pahlavi I and II periods. Accordingly, the central research question focuses on what these influencing forces were and how they shaped this transformation during the mentioned period. Adopting a qualitative approach, this research employs a combination of historical-interpretive methods and single-case study analysis. The findings reveal that the most influential forces in altering Bushehr's connection with the sea during the Pahlavi era were political forces at both national and international levels. In pursuit of their strategic objectives and interests on land and sea, these forces exerted power over the city's political, economic, social, and cultural structures, as well as its built environment. This, in turn, led to the weakening of Bushehr's relationship with the sea and the decline of its four historic neighborhoods.

Keywords: City-Sea Relationship, Urban Transformation, Socio-Spatial Approach, Bushehr

Research Methodology

Given the issue concerning the deterioration of the four historic neighborhoods—Behbahani, Shanbedi, Dehdashti, and Kooti—as the original core of the city of Bushehr, this study seeks to identify the factors and forces that influenced the changing relationship between Bushehr and the sea, and to explain how these forces shaped this transformation during the Pahlavi I and II periods. Considering the nature of the research question and the selected historical timeframe, the study follows a qualitative approach using a combination of historical-interpretive methods and single-case study analysis. The research was conducted in three steps: Step 1 - Reviewing prior studies on city-sea relations within the framework of the theoretical model;

1. This paper is extracted from ongoing "Hamidreza bahrani"'s Ph.D thesis entitled "An investigation of the forces affecting the city-sea relation, and its impact on the transformation of the coastal line public open spaces qualities; (Case study: Bushehr's coastal line spaces)" under the supervision of the second author at the Faculty of "Architecture and Urban Planning", "Art University of Isfahan" in "Isfahan, Iran".

* Ph.D Student of Urban Planning, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

hamidreza_bahrani@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-8704-8546

** Associate Professor of Urban Design, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

B.zamani@au.ac.ir

ORCID: 0000-0001-5913-0481

Step 2 -Explaining the urban development process of Bushehr based on the theoretical framework, using data gathered from archival research (e.g., historical maps, images, biographies, travelogues, and books) and direct observation (architectural and urban remnants); Step 3- Establishing connections between changes in the built and social environments and the sea in order to answer the research questions and achieve its objectives (Figure 2).

Analysis (Explaining Bushehr's Relationship with the Sea)

During the Pahlavi I period, Bushehr's political structure began interacting with the sea primarily to serve the limited economic interests of the central government. With the onset of World War II, the sea evolved into a tool for dominating all social processes in Bushehr. This resulted in the weakening of commercial and trading activities and the establishment of government offices, reducing Bushehr's economic and social ties to the sea solely to traditional fishing practices. Consequently, the built environment—especially following new developments in the eastern and northeastern parts of the city (where exclusive warehouses were built—also lost part of its physical connection with the sea. In the Pahlavi II period, the sea became a means through which Bushehr's political structure was once again empowered, this time to serve broader military, political, and economic interests of the central government. As a result, with the expansion of service and industrial activities geared toward national goals, the economic ties between the city and the sea were further weakened. The deployment of a new workforce into state-run service and industrial sectors transformed the city's social structure. Previously, Bushehr's society had been rooted in livelihoods derived directly from the sea. However, as this connection faded, the community's survival was no longer dependent on the sea. A new class of civil servants began to emerge in Bushehr during this period, bringing with it different needs that shaped a new kind of social relationship with the sea—centered around nature appreciation, leisure, walking, sports, sunset watching, and other recreational activities. During this time, the sea also became a gateway for the introduction of foreign cultures—especially from modern societies—into Bushehr's cultural structure, a process that was accelerated by the presence of an educated, professional class. Accordingly, with the expansion of maritime institutions such as the Ports and Shipping Organization, the physical connection to the sea in the northern and eastern parts of the city was entirely severed, and urban expansion shifted southward—away from the sea.

Conclusion (The Nature of the Forces and Their Influence on Bushehr's Changing Relationship with the Sea)

Within the socio-spatial framework, the major transformations in Bushehr during the Pahlavi I and II periods are understood as outcomes of socio-spatial processes that unfolded over time in a social setting situated near the sea. As illustrated in Figure 1, the sea consistently interacted with other elements of this process—both as a natural feature and a development factor. It influenced and was influenced by the city's social environment (including political, economic, social, cultural structures, and individuals) and its built environment (including development agents and new urban expansions). The findings from the analysis of Bushehr's development process during the Pahlavi I and II periods indicate that the most influential forces in altering the city's relationship with the sea during Pahlavi I were Reza Shah's national policies (a political force at the national scale), and the outbreak of World War II (a political force at the international scale). These two forces triggered changes in Bushehr's political and economic structures and led to the emigration of the merchant community from the city, thereby transforming its social and cultural ties to the sea. During the reign of Mohammad Reza Shah, the central government policies (a political force at the national scale) repositioned Bushehr as a strategic military and industrial port. These policies reshaped the political and economic structures of the city, leading to an influx of state employees and workers. As a result, the city's social and cultural structures were once again transformed—this time not through the departure of merchants

(as in the Pahlavi I period), but through the arrival of civil servants (Table 1 and Table 2).

Thus, during both Pahlavi periods, the weakening of Bushehr's political, economic, social, and cultural ties with the sea also undermined its physical relationship with the coastline. Urban growth shifted to the southern parts of the city (with the development of new neighborhoods), leading to the deterioration of its historic core—specifically, the neighborhoods of Behbahani, Shanbedi, Dehdashti, and Kooti.

References

Al-Ansari, F. (2009) Public open space on the transforming urban waterfronts of Bahrain: The case of Manama City (Ph.D. thesis), Newcastle University.

Link: <https://theses.ncl.ac.uk/jspui/handle/10443/522>.

Al-Saud, L.E. & Goussous, J.S (2023) «Waterfront Urban Regeneration and Its Impact on Socio-cultural Activities (The Case of Jeddah Waterfront) », International Conference on Silk Road Sustainable Tourism Development and Cultural Heri. 21-32.

DOI: 10.1007/978-3-031-31027-0_3.

Balsas, C (2024) «Exploring theoretical trends in placemaking: towards new perspectives in spatial planning», *Sustainability*, 16, 1-13.

DOI: 10.1108/JPMD-11-2017-0113.

Brandeler, F. & Gupta, J. & Hordijk, M (2018) «Megacities and Rivers: Scalar Mismatches between Urban Water Management and River Basin Management», *Journal of Hydrology*, 18, 1-32.

DOI: 10.1016/j.jhydrol.2018.01.001.

Chen, L. & Leng, H. & Dai, J. & Liu, Y. & Yuan, Z (2024) «Regeneration on Ecological and Historical Dimensions: Insight from a Unique Case in Beijing», *Land*, 13(674), 1-27.

DOI: 10.3390/land13050674.

Clemente, M (2014) «Sea and city: Maritime identity for urban sustainable regeneration», *Territorio della Ricerca su Insediamenti e Ambiente*, 11(2), 19-34.

DOI: 10.6092/2281-4574/2095.

Conzen, M.P (2013) «Substance, method, and meaning in urban morphology», *Urban Morphology*, 17(2), 132-134.

DOI: 10.51347/jum.v17i2.4566.

Feng, J. & Hou, H (2023) «Review of Research on Urban Social Space and Sustainable Development», *Sustainability*, 15(22), 1-26.

DOI: 10.3390/su152216130.

Geddes, I. & Chatzichristou, C. & Charalambous, N. & Ricchiardi, A (2024) «Agency within Neighborhoods: Multi-Scalar Relations between Urban Form and Social Actors», *Land*, 13(269), 1-30.

DOI: 10.3390/land13030269.

Istrate, A. L., & Madfors, E (2024) «Research-by-design for nature-based riverfronts in socially complex urban areas: rethinking Liffey Boardwalk in Dublin», *Cities & Health*, 1-12.

DOI: 0.1080/23748834.2024.2381964.

Kostof, S (1991) *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings*. Boston: Bulfinch Press..

Kropf, K (2001) «Conception of change in the built environment», *Urban Morphology*, 5(1), 29-42.

DOI: 10.51347/jum.v5i1.3891.

Kropf, K. & Malfroy, S (2013) «What is urban morphology supposed to be about Specialization and the growth of a discipline», *Urban Morphology*, 17(2), 128-131.

Li, Z. & Luan, W. & Zhang, Z. & Su, M (2023) «Research on the interactive relationship of spatial expansion between estuarine and coastal port cities», *Land*, 12(2), 371-385.

DOI: 10.3390/land12020371.

Liu, S. & Lai, S. & Liu, C. & Jiang, L (2021) «What influenced the vitality of the waterfront open space? A case study of Huangpu River in Shanghai, China», *Cities*, 114, 1-10.

DOI: 10.1016/j.cities.2021.103197.

Lyu, C. & Yang, C (2023) Study on the Complexity of Urban Waterfront Interface from the Perspective of Restorative Experience», *Design for Health*, 77-91.

DOI: 10.1007/978-3-031-36316-0_6.

مطالعات شریانی اسلامی

فصلنامه علمی

شماره پنجاه و نهم، بهار ۱۴۰۴

صاحب امتیاز: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی

مدیر مسئول: دکتر علی رنجبرکی	سر دبیر: دکتر حسین کلانتری خلیل آباد
ویراستار ادبی: وحید تقی نژاد	دستیار علمی: دکتر محمد قاسمی سیانی و
مدیر داخلی نشریه: مریم بایه	مهندس مسعود دادگر
صفحه آرا: شهره سلطان محمدی	مترجم: دکتر فاطمه برناکی

هیئت تحریریه

دکتر محمدرضا بمانیان / استاد دانشگاه تربیت مدرس	دکتر حسین کلانتری خلیل آباد / استاد جهاددانشگاهی
دکتر مصطفی بهزادفر / استاد دانشگاه علم و صنعت	دکتر یعقوب محمدی فرو / استاد دانشگاه بوعلی سینا همدان
دکتر جهانشاه پاکزاد / استاد دانشگاه شهید بهشتی	دکتر محمد مسعود / استاد دانشگاه هنر اصفهان
دکتر احمد پورا احمد / استاد دانشگاه تهران	دکتر پروانه شاه حسینی / دانشیار پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی «سمت»
دکتر محمدرضا پورجعفر / استاد دانشگاه تربیت مدرس	دکتر ایرج قاسمی / دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
دکتر اسماعیل ضرغامی / استاد دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی	دکتر ابوالفضل مشکینی / دانشیار دانشگاه تربیت مدرس
دکتر محسن سرتیپی پور / استاد دانشگاه شهید بهشتی	
دکتر حسین کلانتری خلیل آباد / استاد جهاددانشگاهی	

درجه علمی پژوهشی فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی طی نامه شماره ۱۱/۵۱۶۶۷/۸۹/۳ مورخ ۱۳۸۹/۰۸/۳۰ دبیرخانه کمیسیون نشریات علمی کشور وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ابلاغ گردیده است. پروانه انتشار این مجله به شماره ۱۲۶۲۹/۸۹ مورخ ۱۳۸۹/۰۶/۱۳ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC) به نشانی <http://www.isc.ac> و پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) به نشانی www.sid.ir، بانک اطلاعات نشریات کشور (www.magiran.com)، بانک اطلاعات نشریات سیولیکا (www.civilica.com) و برخی پایگاه‌های دیگر نمایه می‌شود.

◆ نشانی: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، خیابان دانشگاه، خیابان شهید وحید نظری، شماره ۴۷

صندوق پستی ۱۳۱۶-۱۳۱۴۵، اداره نشریات علمی، تلفن: ۲-۶۶۴۹۷۵۶۱-۲، شماره: ۶۶۴۹۲۱۲۹

نشانی اینترنتی: iic@ihss.ir پایگاه اینترنتی: iic.ihss.ac.ir

فرایند چاپ: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی

قیمت: ۱۵۰۰۰۰۰ ریال

راهنمای تدوین و ارسال مقاله‌های علمی - پژوهشی

شرایط ارسال مقاله

- مقاله به زبان فارسی یا انگلیسی بوده، قبلاً در جایی چاپ نشده باشد. داشتن چکیده فارسی و انگلیسی برای مقاله ضرورت دارد.
- هیئت تحریریه پس از داوری، پذیرش مقاله را اعلام خواهد کرد.
- مسئولیت صحت مندرجات مقاله‌های علمی با نویسنده یا نویسندگان آن است.
- همراه مقاله نام و نشانی دقیق، شماره تلفن نویسنده یا نویسندگان و محل خدمت آنان ذکر شود.
- مقاله در برگه‌های *A4* و با رعایت ابعاد صفحه فصلنامه (قطع وزیری) تایپ شود. تعداد جدولها در پایین‌ترین حد در نظر گرفته شود. نمودارها واضح و عکس‌ها سیاه و سفید در کاغذ مناسب در اندازه ۱۰×۱۵ سانتی‌متر تهیه گردد.
- مقاله حروف‌چینی شود و به وسیله پست‌الکترونیکی به دفتر فصلنامه ارسال گردد.
- فصلنامه در ویرایش مقالات آزاد است.

نحوه ارائه مقاله

- مقاله علمی - پژوهشی شامل عنوان، نام و نام خانوادگی نویسنده یا نویسندگان، چکیده، واژگان کلیدی، مقدمه، روش کار، تجزیه و تحلیل، نتیجه‌گیری و منابع باشد. حجم مقاله نیز نباید از ۱۵ صفحه بیشتر باشد.
- عنوان مقاله گویا و بیانگر محتوای مقاله باشد. نام و نام خانوادگی، درجه علمی و مؤسسه‌ای که مؤلف در آن اشتغال دارد، در زیر عنوان قید شود.
- چکیده مقاله، شرح مختصر و جامعی از محتوای مقاله شامل بیان مسئله، هدف، ماهیت و چگونگی پژوهش، نکته‌های مهم نتیجه و بحث است. تعداد کلمات چکیده از ۱۵۰ کلمه بیشتر نباشد.
- مقدمه مقاله بیانگر مسئله پژوهش است. محقق باید زمینه‌های قبلی پژوهش و ارتباط آن را با موضوع مقاله به اجمال بیان و در پایان به انگیزه تحقیق اشاره نماید.
- روش کار باید به اجمال بیانگر چگونگی و فرایند انجام پژوهش باشد. تحلیل‌های آماری، روش‌های مورد استفاده، به شیوه‌ای مناسب یادآوری شود.
- داده‌ها و نتیجه‌های به دست آمده باید به گونه‌ای منطقی و مفید ارائه شود و به این منظور می‌تواند همراه با جدول، نمودار، نگاره و عکس باشد.
- نویسنده در پایان مقاله راهنمایی و کمک‌های دیگران را یادآوری و از آنها سپاسگزاری کند.
- ارجاع‌های متن مقاله داخل کمان و به این شیوه است: (نام خانوادگی، سال انتشار: شماره صفحه)؛ مانند (زرین کوب، ۱۳۷۷: ۲۵). شیوه ارجاع به منابعی که بیش از دو نفر نویسنده دارند نیز به این صورت خواهد بود: (اسمیت و همکاران، ۱۹۷۴: ۲۲).
- در ذکر مشخصات انتشاراتی در فهرست منابع پایان مقاله از شیوه زیر پیروی شود:
مقاله: نام خانوادگی، نام (سال انتشار) «نام مقاله»، نام مترجم، نام نشریه، دوره یا سال، شماره.
کتاب: نام خانوادگی، نام (سال انتشار) عنوان کتاب، نام مترجم، مصحح، یا سایر افراد، شماره مجلد، نوبت چاپ، محل انتشار، نام ناشر.

فهرست مطالب

۱ مطالعه تطبیقی جایگاه رواق در سازمان فضایی مسجد امام اصفهان و مسجد سلطان احمد استانبول به کمک تکنیک نحو فضا

یاسمن غلامی / محسن کاملی

۲۹ فراتحلیلی بر الگوهای پنهان تناسب بخش به فضای گنبدخانه‌ها (با جستاری بر نظام پنج‌ضلعی، مکعب فضایی و کتیبه‌های افقی)

سید مجید هاشمی طغرالجردی / مجید کفایی قاینی / سحر اسدپور

۴۷ سنگاب در معماری مذهبی ادیان ابراهیمی شهر اصفهان (نمونه‌های مطالعاتی: بناهای مذهبی یهودیت، مسیحیت و اسلام)

سمیه امیدواری / جواد آقاجانی کشتلی

۶۹ گونه‌شناسی آرامگاه‌های منطقه آذربایجان از منظر یادمانی

صالحه چرتاب محمدی / مینو قره‌بگلو / نگار صالحی علمداری

۸۷ واکاوی مضامین بنیادین الگوی حکمرانی اسلامی در مدیریت شهری: شهر تهران

بهروز بادکو

۱۰۳ تحلیلی اجتماعی- مکانی از عوامل و نیروهای مؤثر بر تغییر ارتباط شهر بوشهر با دریا در دوره پهلوی اول و دوم

حمیدرضا بحرانی / بهادر زمانی

داوران این شماره

- دکتر سید بهشید حسینی / استاد دانشگاه هنر ایران
- دکتر ابوالقاسم دادور / استاد دانشکده هنر دانشگاه الزهرا
- دکتر حسین کلانتری خلیل آباد / استاد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- دکتر سمیه امیدواری / دانشیار دانشگاه علم و هنر یزد
- دکتر علی اکبر حیدری / دانشیار دانشگاه یاسوج
- دکتر مرجان خان محمدی / دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی
- دکتر علی عمرانی پور / دانشیار دانشگاه کاشان
- دکتر ایرج قاسمی / دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- دکتر کوروش مؤمنی / دانشیار دانشگاه جندی شاپور دزفول
- دکتر محمود ارژمند / استادیار دانشگاه هنر
- دکتر محمود اشعاری / استادیار دانشگاه علم و فرهنگ
- دکتر محمد بهزاد پور / استادیار دانشگاه آزاد اسلامی
- دکتر نصرالله تسلیمی / استادیار گروه هنر و معماری دانشگاه علم و هنر یزد
- دکتر احسان حیدرزاده / استادیار دانشگاه خلیج فارس
- دکتر جهانگیر حیدری / استادیار دانشگاه خلیج فارس
- دکتر علی رنجبر کی / استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- دکتر محمد علی آبادی / استادیار دانشگاه شیراز
- دکتر مهرنوش قدسی / استادیار دانشگاه آزاد اسلامی
- دکتر سید محمد کاظمی / استادیار دانشگاه علم و هنر یزد
- دکتر محسن کاملی / استادیار دانشگاه آزاد اسلامی
- دکتر سید محمد موسی مطلبی / استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- دکتر مهتا میرمقننایی / استادیار مرکز تحقیقات راه، مسکن و شهرسازی
- دکتر نقی عسگری / استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- مسعود دادگر / مربی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- حسین نوری نیا / مربی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی

مطالعه تطبیقی جایگاه رواق در سازمان فضایی مسجد امام اصفهان و مسجد سلطان احمد استانبول به کمک تکنیک نحو فضا

یاسمن غلامی، محسن کاملی**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۷

نوع مقاله: پژوهشی - ۲۷-۱

چکیده

مساجد به اصلی ترین کاربری در تمام قلمروهایی تبدیل شدند که اسلام در آنها ظهور کرد. بنایی مشترک برای کارکردهایی یکسان، اما در سرزمین‌هایی گوناگون. دو امپراتوری همسایه و هم‌زمان عثمانی و صفوی، دو فرهنگ تأثیرگذار بر معماری دوره اسلامی بودند که در مساجد آنها، واحدهای فضایی مشترکی دیده می‌شود. هدف اصلی این مقاله، تبیین شباهت و تفاوت نقش رواق به عنوان واحد فضایی نیمه‌باز و مشترک در سازمان‌دهی فضایی مسجد امام اصفهان و مسجد سلطان احمد استانبول است. این پژوهش برای دستیابی به هدف یادشده به روش ترکیبی (کمی و کیفی) انجام شده است. در گام نخست با رویکرد کمی، جایگاه رواق در سازمان فضایی مساجد انتخابی به کمک تکنیک نحو فضا و در قالب مؤلفه‌های کمی مشخص شد. در گام دوم با روش کیفی و راهبرد استدلال منطقی، کمیت‌های استخراج‌شده در بررسی تطبیقی با یکدیگر مقایسه و نتایج پژوهش استخراج شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در سازمان‌دهی فضایی مسجد سلطان احمد، رواق‌ها، فضاهای عمومی و ارتباطی هستند؛ زیرا با فضاهای پیرامونی خود ارتباطی قوی داشته، تمایل به یکپارچه شدن با کلیت سازمان فضایی دارند و از دیگر سو، در مسیرهای ارتباطی میان بخش‌های مختلف مسجد، حضور دارند و فضاهای واسط و ارتباطی محسوب می‌شوند. در سازمان‌دهی فضایی مسجد امام، رواق‌ها، فضاهایی خصوصی و ساکن هستند؛ زیرا فاقد ارتباط قوی با فضاهای پیرامونی و هم‌جوار خود بوده، نسبت به کلیت سازمان فضایی، تمایل به منفک شدن از بخش‌های مختلف مسجد دارند. از دیگر سو در مسیرهای ارتباطی میان بخش‌های مختلف مسجد حضور نداشته، فضاهای واسط محسوب نمی‌شوند. در نتیجه درک عمیق‌تری از رواق‌ها به عنوان فضاهای نیمه‌باز و جایگاه آنها در سازمان فضایی مساجد امام اصفهان و سلطان احمد استانبول، ضروری است؛ زیرا طبق یافته‌های مقاله، علی‌رغم ویژگی‌های کالبدی مشابه رواق‌ها در هر دو مسجد، نقش و کارکرد آنها در سازمان فضایی و کیفیت ارتباطشان با بخش‌های مختلف مسجد به صورت چشم‌گیری متفاوت است.

yasamangho2@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3692-3435

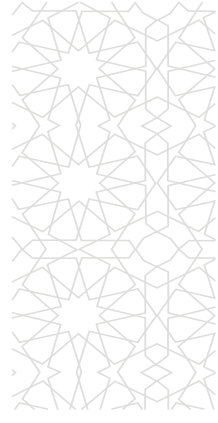
kameli@iau.ac.ir

ORCID: 0000-0001-9592-6882

* دانشجوی دکتری، گروه معماری، واحد ساوه، دانشگاه آزاد اسلامی، ساوه، ایران

** نویسنده مسئول: استادیار، گروه معماری، واحد ساوه، دانشگاه آزاد اسلامی، ساوه، ایران

وجوه اشتراک: ۱- دارای شاخص عمق کوتاه و ارتباط نزدیک با ورودی مسجد ۲- دارای شاخص عمق میانگین پایینی و دسترسی پذیری راحت از بخش‌های مختلف مسجد به علت همجواری رواق‌ها با حیاط.

وجوه افتراق: ۱- کمیت یکپارچگی و انتخاب بالا در مسجد سلطان احمد و عملکرد به صورت فضاهای عمومی و ارتباطی و مؤثر در یکپارچه‌سازی کلیت سازمان فضایی مسجد ۲- کمیت یکپارچگی و انتخاب پایین در مسجد و عملکرد به صورت فضاهای خصوصی و ساکن و متمایل به منفک شدن از کلیت سازمان فضایی. بنابراین ماهیت عملکردی رواق‌ها در مسجد امام به شدت محدود و مستقل است و در فعالیت‌های دیگر فضاهای مسجد، از جمله فضاهای اصلی شامل گنبدخانه‌ها و شبستان‌ها، نقشی ایفا نمی‌کنند و نقش کم‌رنگی در کلیت سازمان فضایی مسجد ایفا می‌کنند.

در مجموع از یافته‌های مقاله می‌توان نتیجه گرفت که معماری اسلامی در سرزمین‌های گوناگون علی‌رغم شباهت‌های کالبدی و استفاده از عناصر مشترک، همچنان دارای تفاوت‌های آشکاری است. این تفاوت‌ها به‌ویژه در چگونگی بهره‌برداری از فضاهایی با کالبد‌های مشابه قابل مشاهده است.

واژه‌های کلیدی: معماری دوره اسلامی، رواق، سازمان فضایی، مسجد امام و مسجد سلطان احمد.

مقدمه

اسلام، دینی بود که طبق گفته اتینگهاوزن و گرابار، توانست در جهان، قلمرویی فرهنگی را برخلاف مسیحیت ایجاد کند (اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۸۳: ۱). در چنین شرایطی، علی‌رغم تاریخ‌نگاری‌های مرسوم که معماری دوره اسلامی هر یک از فرهنگ‌های یادشده را به صورت مجزا از یکدیگر خوانش کرده‌اند، لازم است تا معماری این فرهنگ‌ها در مطالعات تطبیقی نیز در کنار یکدیگر بررسی شوند تا مطالعه معماری دوران اسلامی، عمیق‌تر و وجوه اشتراک و افتراق آن در سرزمین‌های گوناگون، روشن شود. این موضوع از جمله در معماری مساجد حائز اهمیت است. این بناها از دیرباز سهمی مهم در عرصه‌های فرهنگی، معماری، هنر و جامعه داشته و بخشی جدایی‌ناپذیر از هویت فرهنگی جامعه مسلمان بودند. آنها برای پرستش، آموزش، رویدادهای اجتماعی و جشن‌ها استفاده می‌شدند که به حفظ ارزش‌ها، سنت‌ها و باورهای جامعه اسلامی کمک می‌کرد. با این حال سبک معماری و استفاده از مساجد بسته به عوامل فرهنگی، تاریخی، جغرافیایی، اقلیمی و مذهبی، تفاوت‌هایی نیز داشته است (Nasution & Demirarslan, 2024: 5). توجه به این تفاوت‌ها نه تنها در فهم دقیق مساجد، بلکه در شناسایی عناصر منحصر به فرد هر فرهنگ اسلامی تأثیرگذار است.

امپراتوری‌های عثمانی و صفوی دو پارادایم منحصر به فرد معماری و فرهنگی تأثیرگذار در اوایل جهان مدرن اسلامی بوده‌اند (Casale, 2023: 230). همزیستی و همسایگی این امپراتوری‌ها منجر به قرن‌ها مبادله شد که بخشی از ویژگی‌های سبک معماری آنها را شکل داد (Güngörürler, 2024: 110). در عین حال هر یک از آنها، ویژگی‌های منحصر به فرد خود را در

معماری داشتند. جایگاه این دو امپراتوری در معماری سرزمین‌های اسلامی، همسایگی و هم‌زمانی آنها، این دو را به بستری مناسب برای مطالعه تطبیقی معماری دوره اسلامی بدل کرده است. مساجد در میان دیگر بناهای مذهبی، از مشترکات معماری دو امپراتوری بود. هر دو سلسله، تلاش فراوانی برای ساختن مساجد مفصل و مجلل داشتند. درون این بناهای مشترک، فرم‌های هنری متمایز و تأثیرات فرهنگی خاص هر امپراتوری، میراث معماری دوره اسلامی آنها را رقم می‌زد. مطالعه تطبیقی این مساجد به ما این امکان را می‌دهد که مشاهده کنیم چگونه عناصر و ویژگی‌های مشترک معماری اسلامی، به‌ویژه با توجه به تأثیرات اقلیمی، فرهنگی و اجتماعی، دچار تغییر و تحول شدند. استفاده از گنبدها که بالای بناهای مرتفع مرکزی یا مناره‌ها را زینت می‌داد، یکی از ویژگی‌های رایج بود. این گنبدها با مصالح مستحکمی مانند سنگ یا آجر، به دلیل تزیینات استادانه‌شان که شامل خوشنویسی، کاشی‌های رنگارنگ و نقش‌های پیچیده می‌شود، شهرت دارند. استفاده گسترده از مقرنس، نوعی زیبا از طاق‌نماهای زینتی متشکل از قطعات ریز و مقعر، جنبه دیگری از معماری مشترک آنها بود (Khanzadeh, 2024: 1).

در معماری مساجد به علت اهمیت جهت قبله و چیدمان فضاها در راستای هدایت مسلمانان به سمت فضای بسته و اصلی مسجد که در سوی قبله قرار دارد، سازمان‌دهی فضایی شامل جانمایی فضاها و روابط میان آنها، اصلی مهم در طراحی مسجد در تمام قلمروهای اسلامی است. از دیگر سو در مساجد دو امپراتوری عثمانی و صفوی، از واحدهای فضایی مشابهی استفاده شده است. وجود واحدهای فضایی مشترک (مانند گنبدخانه، میانسرا، دستگاه ورودی

و رواق)، بررسی نقش هر یک از آنها را در سازمان فضایی مساجد این دو امپراتوری، ضروری می‌نماید.

مطالعه تطبیقی این فضاها به منظور بررسی وجوه اشتراک و افتراق آنها از دو جنبه ضروری است؛ نخست آنکه مشخص شود که این واحدهای فضایی مشترک در معماری متفاوت مساجد در این دو امپراتوری، چه جایگاهی داشته‌اند. این بررسی می‌تواند به ما کمک کند تا درک کنیم که چگونه اشکال و قابلیت‌های این فضاها با توجه به ویژگی‌های فرهنگی و تاریخی خاص هر امپراتوری، دچار تغییراتی شده است. ضرورت دوم از آن جهت است که بررسی تطبیقی فضاها در معماری دوران اسلامی سرزمین‌های گوناگون، گامی مهم در شکل‌گیری خوانشی جامع از معماری دوره اسلامی است. از این منظر، هدف اصلی این پژوهش، تبیین شباهت و تفاوت نقش رواق به عنوان واحد فضایی نیمه‌باز و مشترک در سازمان‌دهی فضایی مسجد امام اصفهان و مسجد سلطان احمد استانبول است و به این سؤال پاسخ خواهد داد که با توجه به اینکه در دو مسجد رواق به عنوان یک واحد فضایی نیمه‌باز به کار رفته است، نقش آن در سازمان فضایی مساجد انتخابی، چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد؟ انجام این مطالعه می‌تواند ما را در دستیابی به درکی عمیق‌تر از تعاملات معماری اسلامی و تأثیرات متقابل فرهنگی یاری نماید.

پیشینه پژوهش

تاکنون شاخص‌های متعددی از دوره صفوی و عثمانی در مطالعات تطبیقی در قیاس با یکدیگر قرار گرفته‌اند که شامل معماری مساجد این دو حکومت مسلمان نیز بوده است. مساجد عثمانی و صفوی تاکنون از جهات متعددی در مطالعات تطبیقی در کنار یکدیگر آمده‌اند.

نامیری و سانی (۲۰۱۷) به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های معانی نمادین رنگ در مساجد سنتی عثمانی (مسجد سلطان احمد و مسجد شاهزاده) و صفوی (مسجد امام و مسجد شیخ لطف‌الله) پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که برخی رنگ‌ها مانند سبز و زرد در هر دو قلمرو، معانی مشابهی دارند؛ رنگ‌هایی مانند قرمز و سیاه اما دارای معانی مختلفی هستند. خانزاده (۲۰۲۴) به دنبال آشکار کردن ویژگی‌های مشترک و متمایز اجزای معماری دستگاه ورودی مساجد عثمانی و صفوی و در عین حال روشن کردن عوامل تاریخی مؤثر بر توسعه آنهاست. این مطالعه بر نقش ورودی‌های مساجد در آمادگی روحی تأکید می‌کند و بررسی می‌کند که چگونه طراحی معماری، انتقال از فضاها بیرونی به فضایی مقدس را تسهیل می‌کند. با تحلیل خوشنویسی، الگوهای هندسی و نمادگرایی مذهبی، نتایج این تحقیق را نشان می‌دهد دستگاه‌های ورودی، چگونه روایت‌های فرهنگی و دینی را نمایان می‌کنند و در عین حال نقش‌های کارکردی حیاتی در محیط‌های جمعی ایفا می‌کنند.

وزیری و همکاران (۲۰۲۱) به انطباق شاخص‌های فرم بدنه مساجد شیخ لطف‌الله اصفهان و سلطان احمد استانبول پرداخته‌اند. نتایج به‌دست‌آمده، ارتباط بدنه‌ها و فضاها را با یکدیگر نشان داد. با وجود تفاوت‌های بسیار، شباهت‌های مشهودی در بدنه‌های مساجد مورد مطالعه وجود دارد که به خاطر رمز و راز موتیف‌هاست که کل ساختمان را در بناهای اسلامی متحد می‌کند. نمایش همگونی و تسلط تزیینات بر فرم در این مساجد مشهود است. این تزیینات با مفاهیم ارزش‌های اسلامی همخوانی دارد و پیامی از وحدت و همبستگی را منتقل می‌کند.

آنار (۲۰۲۲) به بررسی ساختارهای شهری، معماری و تشریفاتی مجموعه‌های سلطان احمد و مسجد امام می‌پردازد.

(ایوان ستون‌دار) و خانه‌های دمشق دارای سه گونه فضایی ایوان اصلی، ایوان فرعی و ایوان ستون‌دار بوده است. وجود این گونه‌های فضایی و اشتراکات آنها بیانگر ضرورت وجود یک فضای نیمه‌باز در همه این خانه‌ها بوده، اما بسته به بسترهای شکل‌دهنده آنها، تفاوت‌هایی در نحوه ظهور کالبدی این عناصر وجود داشته است.

در مجموع باید گفت که تعداد پژوهش‌هایی که معماری سرزمین‌های مختلف اسلامی را در مطالعه تطبیقی بررسی کرده باشند، اندک است. در پیشینه مربوط به مطالعات تطبیقی میان مساجد عثمانی و صفوی، یک فضای معماری مشخص مورد هدف نبوده است. در حالی که اصول کاربست فضاهای گوناگون، نظیر گنبدخانه، شبستان، دستگاه ورودی، رواق و... می‌تواند روشن‌کننده ماهیت کالبدی مساجد و در گام بعد، موضوع مهمی در مطالعه تطبیقی معماری مساجد در قلمرو عثمانی و صفوی باشد تا بخشی از وجوه اشتراک و افتراق مساجد در دو سرزمین مسلمان روشن شود. به همین منظور، این پژوهش در گام نخست در پی تأکید بر ضرورت بررسی معماری حکومت‌های مسلمان از جمله عثمانی و صفوی در کنار یکدیگر است و در گام دوم سعی دارد تا جایگاه یک فضای معماری مشخص، یعنی رواق‌ها را در مساجد عثمانی و صفوی تبیین کرده، شباهت‌ها و تفاوت‌های این فضا را در دو قلمرو استخراج کند. از دیگر سو در پیشینه این پژوهش، تاکنون از تکنیک نحو فضا و داده‌های کمی برای مقایسه مساجد عثمانی و صفوی استفاده نشده است. در این پژوهش با بهره‌گیری از این روش، فضای رواق به کمک داده‌های کمی مقایسه خواهد شد.

روش پژوهش

این پژوهش به لحاظ هدف و ماهیت، پژوهشی تفسیری-تاریخی است که به روش ترکیبی (کمی و کیفی) صورت گرفته است.

هادی‌پور مرادی و هادی‌پور مرادی (۱۳۹۵)، میزان تأثیرات مذهب و باورهای دینی بر معماری و علت این تأثیرپذیری را در دو مسجد صفوی و عثمانی بررسی کرده است. باورهای دینی حاکمان و جهان‌بینی سازندگان در معماری آنها نهفته است و استفاده از دین و مذهب، سنگ بنای هر دو حکومت را تشکیل می‌داد. اما نفوذ دین بر هنر و معماری صفوی، بیش از عثمانی بوده است.

کبیر صابر و همکاران (۱۳۹۳)، مسجد کبود تبریز را از دریچه مقایسه مشخصه‌های فرمی آن با مساجد عثمانی و تیموری مطالعه کرده‌اند. نتایج پژوهش بیانگر آن است که هرچند بنای مسجد کبود تبریز، شباهت فرمی به برخی آثار معماری عثمانی دارد، معماران سازنده آن که هنرمندان ایرانی خطه آذربایجان بودند، با کاربست تفکر بومی و فنون سنتی، فرم وارداتی این مسجد را با عناصر فرهنگ معماری ایرانی آمیختند، به گونه‌ای که محصول نهایی، سیمای معماری ایرانی به خود گرفته و بخشی از آن شده است.

کاظمی و همکاران (۱۳۹۷) به چگونگی نسبت میان هندسه دو مسجد امام اصفهان و سلیمانیه استانبول بر اساس مفاهیم کهن‌الگویی پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که تداوم انتقال یک شکل آیینی در معماری پیش از اسلام به دوره صفوی و عثمانی و استفاده از این ابزار در ساختار مساجد امام و سلیمانیه، نشان‌دهنده حضور الگوهای پایدار آرکی‌تایپی در الگوی هندسی مساجد بوده است.

علاوه بر مساجد، دیگر آثار معماری ایران و عثمانی نیز در برخی پژوهش‌ها با هم مقایسه شده‌اند. امیدواری و همکاران (۱۳۹۹) به گونه‌شناسی فضاهای نیمه‌باز در خانه‌های قاجاری و عثمانی و دستیابی به گونه‌های متفاوت این فضاها در این دو سرزمین پرداخته‌اند. خانه‌های یزد دارای چهار گونه فضاهای نیمه‌باز از جمله ایوان اصلی (تالار)، ایوان کم‌عمق، ایوانچه و رواق

برای دستیابی به هدف پژوهش یعنی تبیین شباهت و تفاوت جایگاه رواق به عنوان یک واحد فضایی مشترک در سازمان فضایی مساجد عثمانی و صفوی، در گام نخست و به روش کیفی، ادبیات پژوهش استخراج و ابزار مناسب برای بررسی جایگاه رواق در سازمان فضایی نمونه‌های موردی انتخاب شد. در گام دوم و با روش کمی، جایگاه رواق در سازمان فضایی دو مسجد انتخابی به کمک نحو فضا و به صورت پارامترهای کمی استخراج شد. در گام سوم با روش کیفی و راهبردهای استدلال منطقی، کمیت‌های استخراج‌شده در بررسی تطبیقی با یکدیگر مقایسه و نتایج پژوهش استخراج شد.

روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای بود. به این صورت که در بخش‌های کیفی، داده‌های موردنظر با مطالعه منابع مکتوب دست اول و دوم (اعم از کتب و مقالات پژوهشی) به دست آمد و در بخش کمی، داده‌های عددی با تکنیک نحو فضا و نرم‌افزار ای‌گراف^۱ استخراج شد.

تکنیک نحو فضا با توجه به هدف پژوهش که خوانش جایگاه یک فضا در سازمان فضایی دو بنای معماری است، تکنیکی مناسب است؛ زیرا پلان‌ها در قالب گراف ساده‌سازی می‌شوند. به بیان پایه‌گذاران نحو فضا، هدف از ساده‌سازی پلان‌ها در قالب گراف‌های توجیه‌شده، کشف ویژگی‌های پنهان در ساماندهی فضایی است؛ ویژگی‌هایی که ممکن است در نگاه نخست از پلان به دست نیاید (Hillier, 2007:20).

بنابراین مزیت گراف نسبت به پلان این است که نحو پلان، یعنی نظام روابط فضایی آن به طور کامل روشن شده، مقایسه یک بنا با بناهای دیگر بر اساس شاخصه‌های مختلف ممکن می‌شود (Hillier, 2007:22). همچنین می‌توان موقعیت نسبی فضاهای مختلف را

که در گراف نام‌گذاری شده‌اند، در پلان‌های مختلف، مقایسه نموده، روابط نحوی خاصی را که بین آنها وجود دارد، شناسایی کرد. مهم‌تر از همه آنکه این روش سبب می‌شود تا تجزیه و تحلیل با اندازه‌گیری شاخصه‌های کمی عمیق‌تر شود (Hillier & Hanson, 1989: 149).

مبانی نظری و ادبیات پژوهش رواق؛ تعاریف و مشخصه‌ها

منابع متعددی وجود دارد که فضاهای معماری را تعریف کرده‌اند. در این پژوهش برای تبیین مفهوم رواق از سه دسته از این منابع بهره گرفته شد: لغت‌نامه‌های عمومی، لغت‌نامه‌های تخصصی و کتب و مقالات پژوهشی تاریخی معماری.

- **رواق در لغت‌نامه‌های عمومی:** فضای ستون‌دار که دو فضا را به هم مرتبط می‌کند، بنایی با سقف گنبدی یا به شکل هرم (سخن، به نقل از: بهشتی و قیومی بیدهندی، ۱۳۸۸: ۱۳۶). پیشگاه خانه، پیشخانه، ایوانی که در مرتبه دوم ساخته شود، سایبان، پرده‌ای که در مقابل خانه آویزند (همان). خانه‌ای که به خرگاه ماند و یا سایبان، سقف مقدم خانه، سقف، پرده‌ای که از مقدم خانه از بالا تا زمین آویخته باشند، پرده‌ای که در کشیده باشند از سقف، سرای پرده به یک عمود، خانه‌ای که بر یک ستون که در وسط آن برافرازند قائم باشد، پیشخانه، پیشگاه خانه، ایوانی که در مرتبه دوم ساخته باشند (همان). پیشخانه، پیشگاه خانه، سقف پیشخانه، ایوان، سایبان، راهرو و مدخل سقف‌دار در داخل عمارت (عمید، ۱۳۶۳: ۷۱۱).

- **رواق در لغت‌نامه‌های تخصصی:** پیشگاه سرپوشیده خانه، سایه‌بان جلوی در، ایوان اشکوب دوم، پرده‌ای که پیش در خانه آویزان شود (رفیع‌زاده و دیگران، ۱۳۸۳: ۲۳۶).

بنا، حد فاصل بنا و محوطهٔ باز ۲- در بنای مقابر و مزارها، تالار مجاور حرم. از آنچه آوردیم چنین برمی آید که رواق در بیهقی به معنای نخست، نزدیک تر است؛ زیرا غالباً به سقف آن اعتنا شده است (که گویی در حکم سایه بان بوده). و ظاهراً مقدمهٔ جاهایی دیگر بوده است (همان: ۲۰).

از مقایسهٔ تعاریف رواق در منابع بالا می توان چنین نتیجه گرفت که نام های معماری به طور عام و رواق به طور خاص در لغت نامه های عمومی و حتی تخصصی به انواع مختلفی از فضاها اطلاق می شود؛ اما با توجه به معانی ای که در کتب و پژوهش های تاریخ معماری آمده است، می توان چنین تعریفی را برای رواق در نظر گرفت: فضایی نیمه باز، ستون دار و کشیده که از تکرار مدول هایی طاق دار در یک راستا ایجاد شده است (جدول ۱).

- رواق در کتب و پژوهش های تاریخ معماری: فضای نیمه باز طویل یک لایه، با ستون های متعدد در کنار فضای باز که معمولاً از تکرار چهارطاقی های مشابه در یک راستا پدید می آید، فضای بسته پیرامون گنبدخانه در برخی از بناهای عمومی، خصوصاً مقابر (حاج قاسمی، ۱۳۷۵: ۱۰).

ناصر خسرو، رواق را در چند معنی به کار برده است. در جایی منظور او از رواق، جایی کشیده و ستون دار است؛ اعم از آنکه جای بسته باشد یا نیمه باز. اما در جایی دیگر، رواق را به معنای راهه یا فرش انداز شبستان به کار برده است و در جایی دیگر، فضایی نیمه باز، ستون دار و کشیده که در کنار صحن واقع شده است (قیومی بیدهندی، ۱۳۸۷: ۱۹-۲۰). امروزه در تداول نوشته های مربوط به معماری، رواق به دو معنا به کار می رود؛ ۱- جای نیمه باز و ستون دار و طویل در جلوی

جدول ۱- معانی و مفاهیم رواق در منابع

واژه های کلیدی		منابع
تعبیر غیر فضایی	تعبیر فضایی	
- سقف - سایبان - پرده آویخته	- فضای ستون دار ارتباطی - پیشگاه خانه - ایوان طبقه دوم - راهرو - مدخل مسقف	لغت نامه های عمومی
- سایبان - پرده آویخته	- پیشگاه خانه - ایوانی طبقه دوم	لغت نامه های تخصصی
فاقد تعبیر غیر فضایی	- نیمه باز - کشیده - مبتنی بر تکرار ستون و چهارطاقی - فضای بسته، پیرامون گنبدخانه	کتب و پژوهش های تاریخ معماری
	- نیمه باز - کشیده - تکرار چهارطاقی - ستون دار	تعریف نهایی رواق

اصفهان و مسجد سلطان احمد استانبول برمی آید، رواق، فضایی نیمه باز است. انواع گوناگون فضاهای به کار رفته در بناهای تاریخی با عناصر معمارانه تعریف می شود و بر اساس

جایگاه رواق به عنوان فضای نیمه باز در معماری تاریخی ایرانی

از آنچه در تعاریف رواق به عنوان یک فضا و متناسب با فضای مدنظر در مسجد امام

چگونگی این تعریف، در سه دسته قرار می‌گیرند: باز، بسته و نیمه‌باز. در واقع فضا به عنوان جوهر معماری، فاقد محدودیت و بی‌انتهاست و به همین دلیل هر مقدار از فضا که قرار است برای مفاهیم و مضامین خاصی به کار رود، باید به کمک عناصری مثل کف، سقف و دیوارهایش تعریف شود. به این ترتیب فضاهای معماری را می‌توان به سه دسته فضاهای باز، بسته و پوشیده (نیمه‌باز) تقسیم کرد که در تعریف هر یک، سه عنصر کف، سقف و دیوار، نقش مهمی را ایفا می‌کنند. عناصر معمارانه تعریف‌کننده فضاهای باز، کف و دیوارها، فضاهای بسته، سقف، کف و دیوارها و عناصر تعریف‌کننده فضاهای پوشیده یا نیمه‌باز، سقف و کف هستند (حائری مازندرانی، ۱۳۹۵: ۹۸).

به این ترتیب فضاهای نیمه‌باز یا پوشیده دارای سقف و کف بوده، حداقل از یک سمت بدون واسطه به فضای باز راه دارند. فضاهای نیمه‌باز به لحاظ سازماندهی در کنار فضاهای باز و بسته و به عنوان فضایی مستقل محسوب میشوند و عملکردهای متنوعی را درون خود می‌پذیرند. از دیگر سو، چنین فضاهایی به عنوان فضای گذار و ارتباط‌دهنده دو فضای باز و بسته، از دیرباز در معماری ایرانی دارای نقش مهمی بوده و در فرم‌های متنوعی به کار رفته‌اند. بنابراین می‌توان گفت که این فضاها هم مکان استقرارند و هم می‌توانند مفصل بین فضاهای باز و بسته باشند (امیدواری و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۱). چنین ماهیت پویایی، فضاهای نیمه‌باز را به بخش‌های حیاتی در سازماندهی فضایی تبدیل کرده است. فضاهای رابط از جمله فضاهای نیمه‌باز، عامل اثرگذار بر سازمان‌دهی فضایی مجموعه‌های معماری و شهری در گذشته ایران و عامل مهم پیوند فضایی عناصر به یکدیگر با هویتی در عین حال واحد و مستقل بوده‌اند (هدایتی و دیگران، ۱۴۰۱: ۲۵۳).

رواق و ایوان از مهم‌ترین فضاهای نیمه‌باز در معماری تاریخی ایران هستند و در اقلیم‌های گوناگون به کار رفته‌اند که نشان‌دهنده عملکرد این فضاها در پاسخگویی به نیازهای اقلیمی، زیستی و اجتماعی گوناگون است. پراکندگی رواق در اقلیم‌های گوناگون سبب شده است تا با اسامی مختلفی خوانده شود. برای مثال در معماری سنتی مازندران، «رفاق» (یوسف‌نیا پاشا و بزرگر، ۱۳۹۷: ۷۹) و در معماری بومی گیلان، «تلاز» نام دارد (رازجو و دیگران، ۱۳۹۹: ۹۵). پژوهش‌هایی که تاکنون با تمرکز بر فضاهای نیمه‌باز بوده‌اند، غالباً به ایوان، به واسطه اهمیت و کاربرد پررنگ‌تر، پرداخته‌اند. در حالی که در طیف وسیعی از بناها شامل خانه‌ها، مقبره‌ها، مساجد و کاروانسراها، علاوه بر ایوان، رواق نیز دیده می‌شود و لازم است تا به جنبه‌های مختلف عملکردی این فضا پرداخته شود.

اهمیت رواق در معماری ایرانی از سابقه تاریخی آن مشهود است؛ هرچند امروزه رواق را اغلب در بناهای دوره‌های اسلامی ایران می‌شناسیم، شواهد باستان‌شناختی نشان می‌دهد که در معماری ایران پیش از اسلام، سایبان ستون‌دار وجود داشته است. همچنین در برخی کاخ‌های پاسارگاد، در مجاورت اضلاع بنای مرکزی، رواق وجود داشته است. در پیشگاه تالارهای سی‌ودو ستون و صد ستون تخت جمشید نیز گذرگاه ستون‌دار برپا بوده است که از لحاظ کالبدی، مشابه با رواق است. رواق‌های کاخ اشکانی آشور، پیرامون یک حیاط واقع است. همچنین بنای احتمالاً ساسانی قلعه سام در کوه خواجه سیستان نیز دارای رواق بوده است (استیرلن، ۱۳۸۱: ۸۹؛ موسوی، ۱۳۷۵: ۷۶-۷۸). در دوره اسلامی نیز در نخستین مساجدی که ایرانیان بنا کردند، رواق به کار رفته است؛ نظیر مسجد تاریخانه دامغان که از حیث موضوع رواق قابل توجه است. ستون‌های شبستان

و رواق‌های این مسجد، استوانه‌هایی قطور از جنس آجر، گچ و جز آن بوده‌اند و قوس‌های

برافراشته بر ستون‌های این مسجد از انواع تیزه‌ای هستند (پوپ، ۱۳۸۲: ۳۰۰).

شکل ۱- دیاگرام فضاهای باز، پوشیده و بسته
(حائری مازندرانی، ۱۳۹۵: ۹۸)

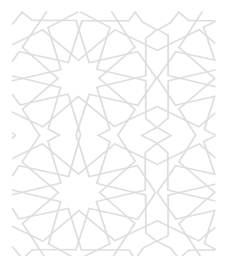
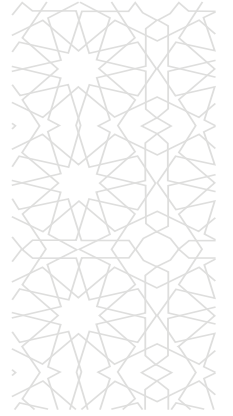
سازمان فضایی و نحو فضا

سازنده یا معمار بنا، هرچند یک شکل واحد را به وجود می‌آورد، برای رسیدن به این شکل واحد، فضاهایی را در کنار هم سازمان می‌دهد (معماریان، ۱۳۸۱: ۷۷). تاکنون تعاریف گوناگونی از سازمان فضایی ارائه شده است. «سازمان، مجموعه‌ای انتظام‌یافته از اجزا و عناصری است که در عین استقلال، به یکدیگر مرتبطند و مکمل یکدیگر هستند و تشکیل یک وحدت را می‌دهند» و «سازمان... در مقیاس یک مکان کوچک به مفهوم چگونگی ترکیب اجزا با یکدیگر و در سکونتگاه بزرگ، به مفهوم حس جهت‌یابی است». در واقع هر سیستم و ساختاری از جمله فضاهای شهری و معماری، از اجزا تشکیل شده است و سازماندهی فضایی برقراری ارتباط و انتظام (از بعد عینی و ذهنی) مابین عناصر است (ذکاو، ۱۳۹۰: ۱۱۴).

حائری مازندرانی، عامل تعیین‌کننده سازمان فضایی خانه را مکان و چگونگی استقرار فضاها دانسته (حائری مازندرانی، ۱۳۹۵: ۱۷۶) و «در سازمان فضایی خانه‌های تاریخی، شکل‌گیری هر جزء از فضاهای این خانه‌ها به شیوه‌ای چندجانبه به شکل‌گیری اجزای دیگر از فضاها، مرتبط است» (همان: ۱۳۶). فرانسیس دی‌کی چینگ نیز به مفهوم

سامان‌دهی فضایی پرداخته و برای روشن شدن آن، ارتباط دو فضا را در چهار روش مختلف شرح داده است: فضاهای متداخل، ادغام‌شده، هم‌جوار و مرتبط (دی‌کی چینگ، ۱۳۹۵: ۲۲۹).

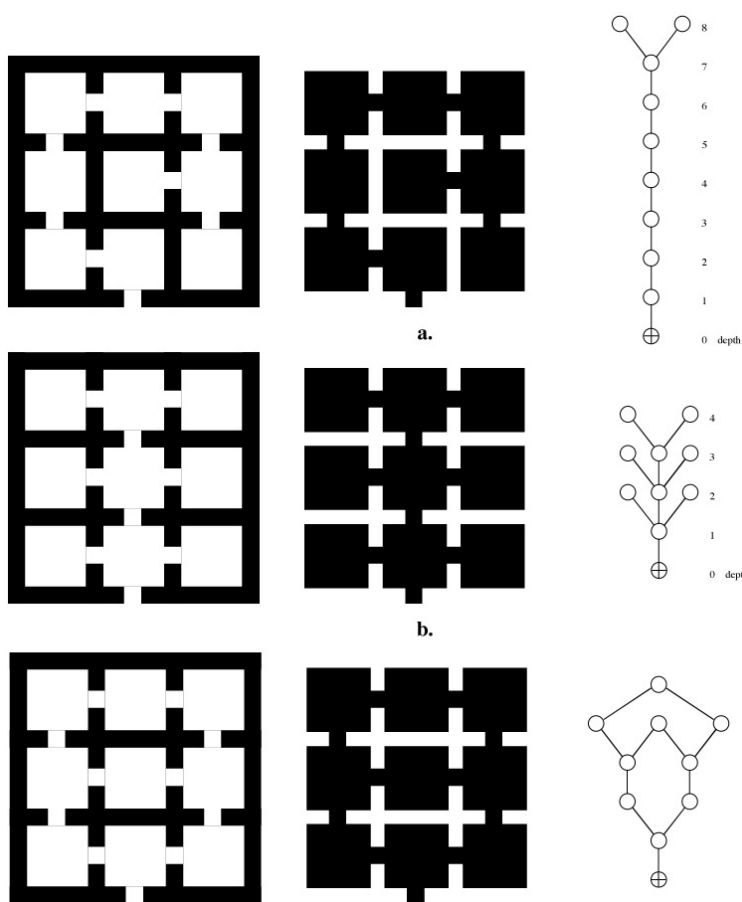
به این ترتیب منظور از سازمان فضا، چگونگی اتصال یا ارتباط میان عناصر و اجزاست و عناصر سازنده نه به عنوان واحدهایی مجزا (هرچند هر یک نسبت به دیگری به واسطه کارکرد، مرزهای کالبدی، ذهنیت و... استقلال نیز دارد)، بلکه در کلیت بنا و در ارتباط با یکدیگر ادراک می‌شوند و «سازمان فضایی»، ترتیب و توزیع نظام‌یافته عناصر مجموعه، در راستای عملکرد عمومی آن است (میرسلامی و عمرانی‌پور، ۱۴۰۱: ۱۸). نحوه معنی‌بررسی ارتباط هر واحد فضایی در یک مجموعه‌ای از فضاهای هم‌جوار، درست مانند بررسی یک واژه داخل یک متن و ارتباط آن با دیگر واژه‌هاست (همان). نحوه فضا، روشی است که بیل هیلیر و جولیان هانسون برای تحلیل پیکره‌بندی فضایی در اواخر دهه ۱۹۷۰ مطرح کردند (مداحی و معماریان، ۱۳۹۵: ۵۰). ارائه‌دهندگان روش نحوه فضا معتقدند که با کاربرد آن می‌توان روابط در بنا را به‌خوبی فهمید و آن را تجزیه و تحلیل کرد (موسوی و قوچانی، ۱۴۰۱: ۴۹). این روش با تمرکز

بر فضا و با استفاده از روابط توپولوژیک، به راحتی امکان درک ساختار فضایی را با ساده سازی ارتباط بین فضاها فراهم می کند (ملایی شمس و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۷). تحلیل گره، روشی است که ارتباط ریزفضاها در یک بنای معماری را روشن می سازد و با توجه به هدف این پژوهش که تبیین نقش رواق (یک ریزفضا) در سازمان فضایی مساجد است، مناسب این پژوهش است^(۱). در این روش، ویژگی های مورفولوژیکی پلان ها، به کمک گراف هایی به نام «گراف دسترسی توجیه شده» بررسی شده و پس از ترسیم گراف ها، تحلیل های کمی (عددی) که بیانگر ویژگی های پیکربندی فضایی است، ارائه می شود (Mustafa et al., 2010: 160). در واقع به کمک گراف ها، گونه ای از تجزیه و تحلیل میسر می شود که در آن الگوی بصری ساده شده فضای مدنظر با روش های

کمی، رمزگشایی می شود (Hillier & Hanson, 1989: 149). هر گراف، ترتیبی از دایره های کوچک یا گره و خطوط میان آنهاست. دایره ها به نمایندگی از فضاها و خطوط میان آنها، نشان دهنده روابط میان آنهاست. هر دو دایره (گره) که با یک خط به هم مرتبطند، به معنی دو فضا هستند که به طور مستقیم به یکدیگر راه دارند.

هدف از ساده سازی پلان ها در قالب گراف های توجیه شده، کشف ویژگی های پنهان در سامان دهی فضایی است؛ ویژگی هایی که ممکن است در نگاه نخست از پلان به دست نیاید. شکل (۲)، مثالی است که نشان می دهد سه پلان که از لحاظ شکل و تعداد ریزفضاها، چینش و نوع هم جوارگی آنها یکسان هستند، وقتی در قالب گراف های نحو فضا، ساده می شوند، سه شکل کاملاً متفاوت از سامان دهی و پیکربندی فضایی را نشان می دهند.

شکل ۲- سه پلان با ظاهری مشابه و سازماندهی فضایی متفاوت (Hillier, 2007: 21)

کمیت‌های نحو فضا

در این مقاله، برای تحلیل جایگاه رواق در سازمان فضایی دو مسجد امام اصفهان و سلطان احمد استانبول از تکنیک نحو فضا استفاده می‌شود. پس از ساده‌سازی پلان‌ها به صورت گراف‌های توجیهی، پنج پارامتر کلیدی یعنی عمق^۱، عمق میانگین^۲، شاخص کنترل^۳، هم‌پیوندی^۴ و انتخاب^۵ به عنوان ابزار اصلی تحلیل در نظر گرفته می‌شود.

۱- عمق (D): با محاسبه حداقل گام‌ها برای دستیابی به رواق از فضای ریشه (ورودی)، ارتباط رواق را با دستگاه ورودی مساجد مشخص می‌سازد.

۲- عمق میانگین (MD): حاصل تقسیم عمق کلی فضای موردنظر^(۳) بر تعداد فضاهای موجود در گراف، منهای یک است و چگونگی ارتباط فضا با دیگر فضاهای بنا را بررسی می‌کند و مشخص‌کننده کوتاهی و بلندی مسیر دسترسی رواق به دیگر فضاهای مسجد خواهد بود. این شاخص در این مقاله به عنوان معیاری برای سنجش چگونگی ارتباط رواق با دیگر فضاهای مسجد (ارتباط قوی یا ضعیف) بررسی خواهد شد.

۳- شاخص کنترل (C): نشان‌دهنده کیفیت ارتباط یک فضا با فضاهای اطراف خود است (Nourian, 2016: 110) و در این مقاله به عنوان معیاری برای سنجش چگونگی ارتباط رواق با فضاهای پیرامون خود بررسی خواهد شد.

۴- هم‌پیوندی (i): میزان پیوستگی یا جدایی یک فضا نسبت به سایر فضاها را مشخص می‌کند (حیدری و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۴). طراحان نحو فضا بر این باورند که فضاهای با درجه هم‌پیوندی بالاتر، عمومی‌تر

و فضاهای با درجه هم‌پیوندی پایین، خصوصی‌تر هستند (معماریان، ۱۳۸۱: ۸۱). این پارامتر بیانگر تمایل فضا به یکپارچگی یا عدم یکپارچگی با کل سیستم است و در این مقاله مشخص می‌کند که رواق‌ها در هر مسجد، تا چه میزان در یکپارچگی کلیت سازمان فضایی بنا، دخیل هستند.

۵- شاخص انتخاب (CH): نشان‌دهنده آن است که هر گره چند بار در کوتاه‌ترین مسیر بین سایر گره‌ها قرار می‌گیرد (Nourian, 2016: 110) و می‌توان به کمک آن، نوع فضا را از نظر حرکتی (ارتباطی یا ساکن) مشخص کرد (کاکایی و دیگران، ۱۴۰۲: ۸۶).

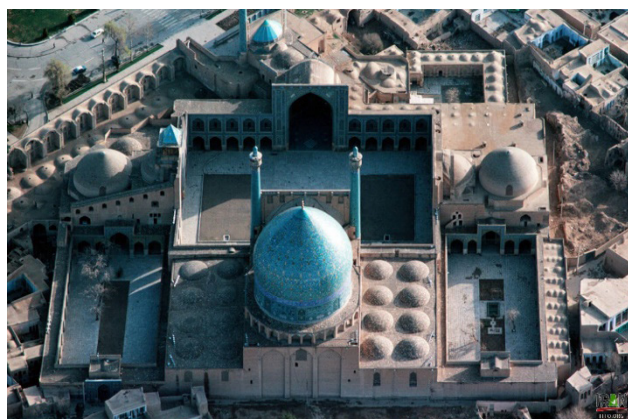
مساجد انتخابی پژوهش

برای انتخاب نمونه‌موردی‌های این پژوهش و با توجه به اینکه کاربرد رواق علی‌رغم مساجد عثمانی، در مساجد صفوی بسیار محدود است، شاخص‌ترین مسجد صفوی که دارای رواق بود انتخاب شد: مسجد جامع عباسی، مسجد شاه یا مسجد امام. در نیمه نخست قرن یازدهم قمری، اصفهان و استانبول، پایتخت دو امپراتوری عثمانی و صفوی، شاهد احداث دو مجموعه مسجد جامع وسیع، مسجد امام و مسجد سلطان احمد (شکل ۳) بودند که بانی ساخت هر دو، دو شاه رقیب، سلطان احمد اول و شاه عباس اول بودند. این دو بنای تاریخی، هم در حین و هم پس از ساخت، به عنوان سکوه‌های شهری، مذهبی و درباری خدمت می‌کردند که بیانگر جاه‌طلبی‌های امپراتوری بود (Anar, 2022: 2-3).

ساخت مسجد امام از ابتدای قرن یازدهم هجری آغاز شد و احتمالاً سال ۱۰۳۸ قمری در کتیبه ایوان جنوبی، تاریخ اتمام بناست (حاجی قاسمی، ۱۳۷۵: ۲۰-۲۱). ساخت مسجد سلطان احمد نیز در ۱۰۱۷ قمری آغاز شد (Freely, 2011: 329) و از نظر زمانی، منطبق با سال‌های احداث

مسجد امام اصفهان است. دوره ساخت این مساجد، دوره‌های تاریخی متمایز این امپراتوری‌هاست. مهم‌ترین دوره‌های نوآوری معماری و تبادل فرهنگی بین دو امپراتوری در این محدوده زمانی، از اواخر قرن چهاردهم تا قرن هفدهم میلادی ادامه دارد. این دوران که مصادف با اوج امپراتوری صفویه در دوره صفویه و عظمت معماری امپراتوری عثمانی به سرپرستی معمار نامدار «معمار سنان» است، بیانگر پیشرفت‌های مهم در ساخت مسجد است (Khazadeh, 2024: 4). علاوه بر هم‌زمانی چشمگیر ساخت آنها، این دو

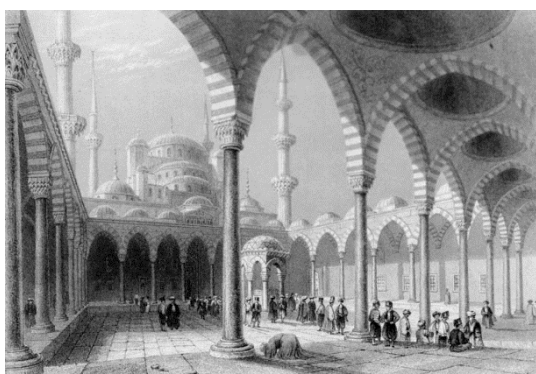
مجموعه تاریخی از نظر موقعیت شهری که در میدان‌های شهری سلطنتی با سازماندهی معماری تشریفاتی و سلطنتی بود نیز به یکدیگر شبیه بودند (Anar, 2022: 2-3). هر دو مسجد دارای رواق به عنوان فضای نیمه‌باز روبه حیاط هستند (شکل‌های ۴-۹ در جدول ۲). ویژگی‌های کالبدی رواق‌ها در هر دو مسجد، منطبق با تعریف ارائه‌شده در بخش مبانی نظری پژوهش است: فضایی نیمه‌باز، ستون‌دار و کشیده که از تکرار مدول‌هایی طاق‌دار در یک راستا ایجاد شده است.

شکل ۳- راست: مسجد امام اصفهان (URL1)؛ چپ: مسجد سلطان احمد استانبول (URL2)

جدول ۲- تصاویر رواق‌ها در مساجد امام اصفهان و سلطان احمد استانبول

تصاویر رواق‌ها در مسجد سلطان احمد

تصاویر رواق‌ها در مسجد امام

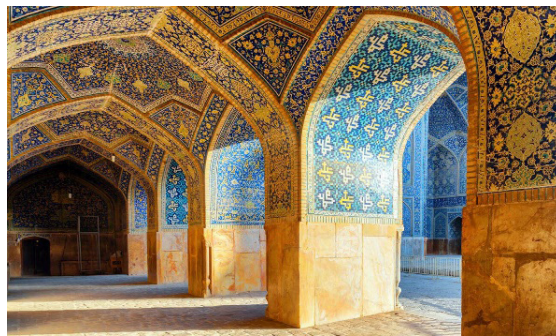

شکل ۵- پرسپکتیو داخلی مسجد سلطان احمد و رواق‌های پیرامون حیاط (Freely, 2011: 332)

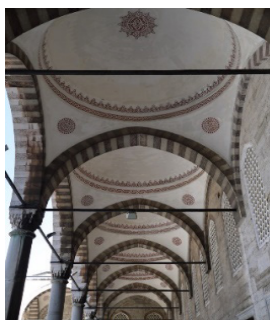
شکل ۴- تصویر داخلی از رواق‌ها و ایوان شمالی مسجد شاه (URL3)

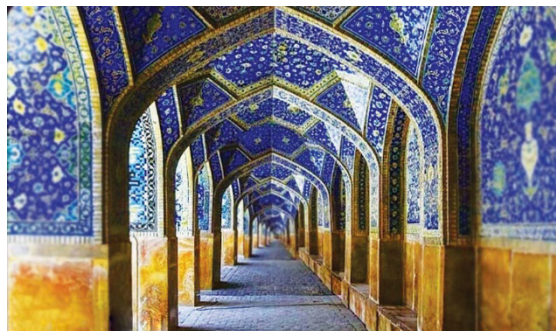
شکل ۷- رواق‌های جنوبی مسجد سلطان احمد در مجاورت گنبدخانه (URL4)

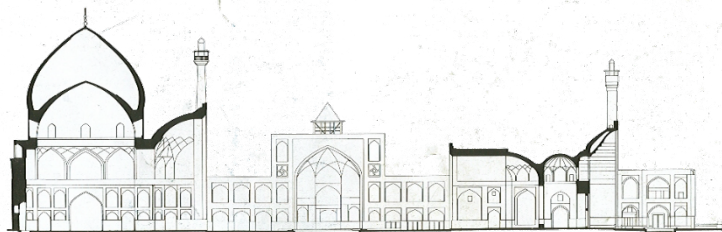
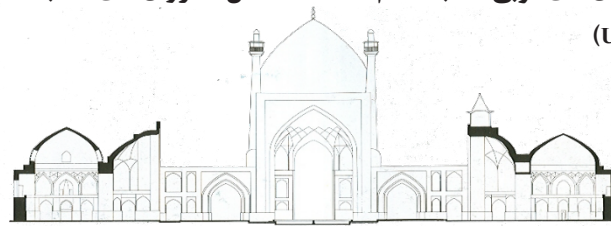
شکل ۶- تصویر داخلی از رواق‌های شرقی مسجد امام (URL3)

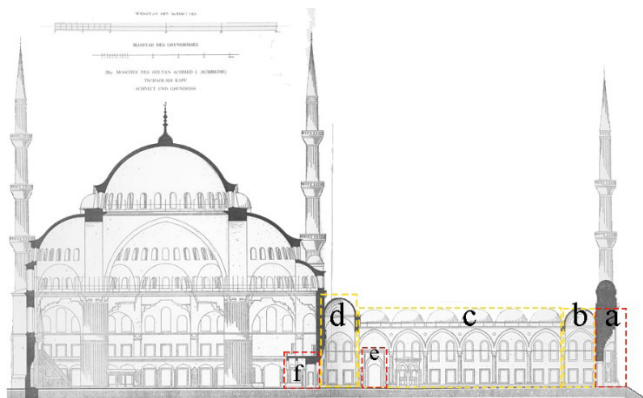
شکل ۹- رواق‌های مسجد سلطان احمد (URL6)

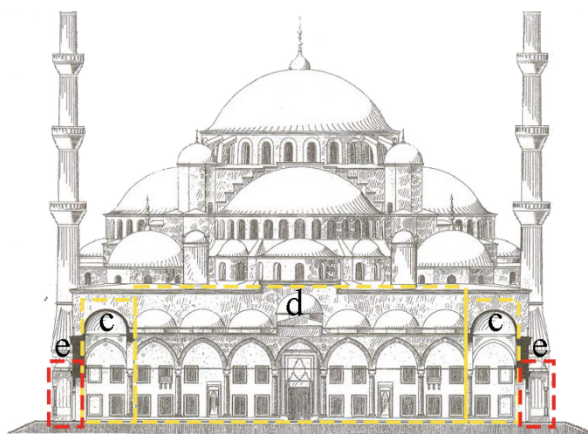
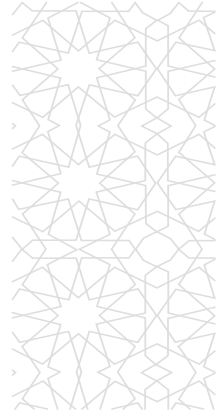
شکل ۸- تصویر داخلی از رواق‌های غربی مسجد امام (URL5)

شکل ۱۰- مقاطع مسجد امام؛ بالا: برش شرقی - غربی از حیاط، رو به گنبدخانه. پایین: برش شمالی - جنوبی از حیاط رو به غرب (حاجی قاسمی، ۱۳۷۵: ۲۶)

شکل ۱۱- مقطع مسجد سلطان احمد؛ a: دستگاه ورودی؛ b: برش رواق شمالی؛ c: نمای رواق غربی از حیاط؛ d: برش رواق جنوبی؛ e: درگاه ورودی غربی مسجد؛ f: فضای پیش‌ورودی گنبدخانه (URL7)

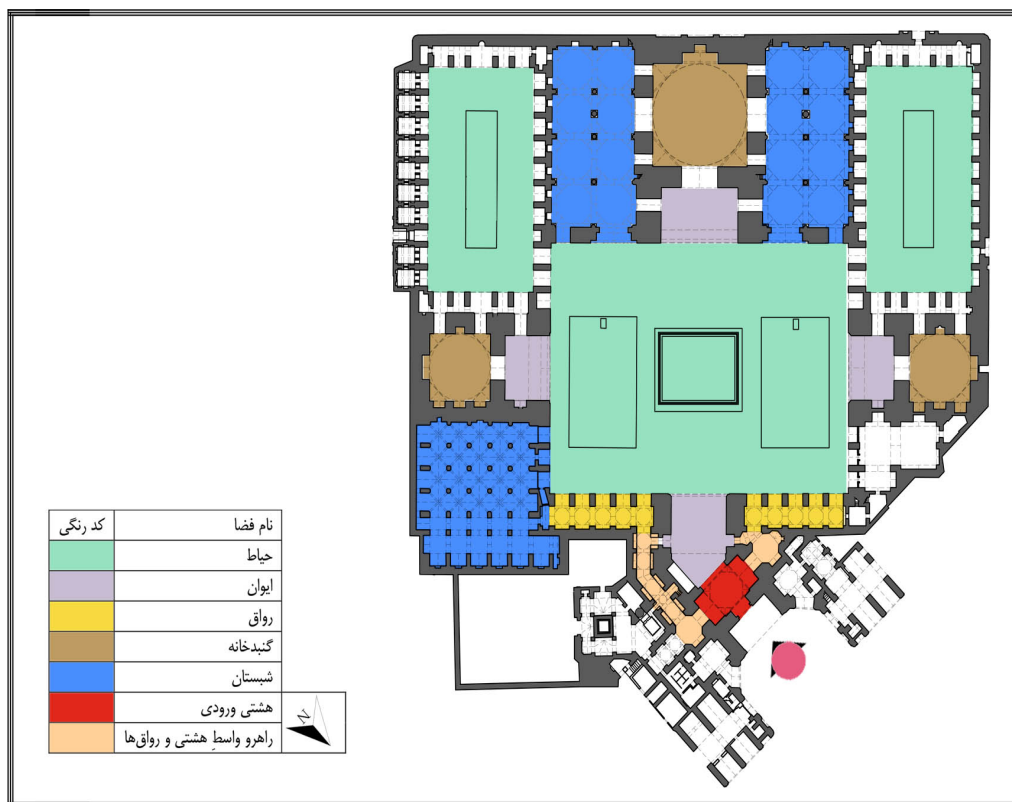
شکل ۱۲- مقطع شرقی- غربی از حیاط مسجد سلطان احمد رو به گنبدخانه؛ c: برش رواق‌های شرقی و غربی؛ d: نمای رواق جنوبی؛ e: ورودی‌های شرقی و غربی مسجد (Freely, 2011: 331)

یافته‌های پژوهش

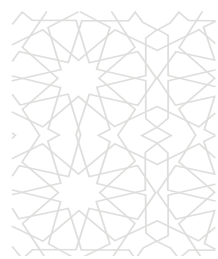
تحلیل جایگاه رواق در سازمان فضایی نمونه‌های موردی (بر اساس پارامترهای کمی نحو فضا) و مقایسه با یکدیگر مسجد امام

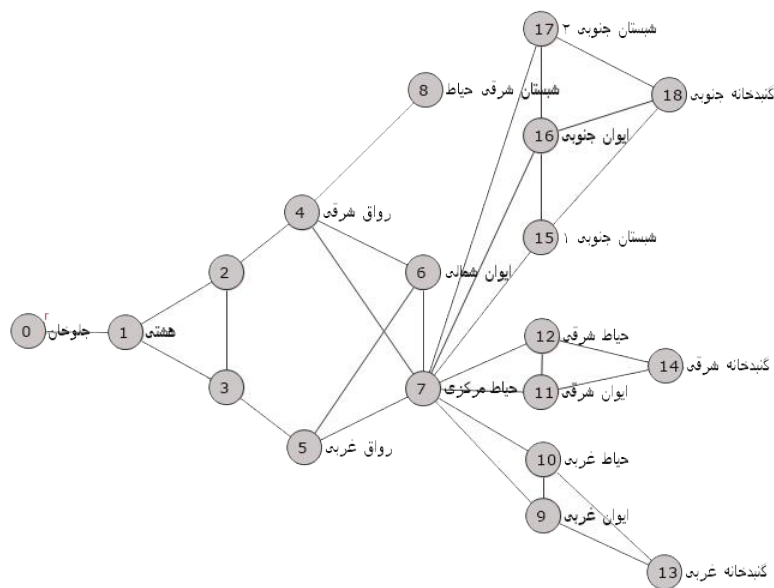
برای استخراج مقادیر کمیته‌های نحو برای فضاهای مسجد امام، گراف توجیهی منطق بر پلان مسجد ترسیم شد (شکل ۱۳ و ۱۴).

کمیت عمق، نزدیکی یا دوری فضا را نسبت به فضای ریشه که همان فضای مبدأ یا ورودی است، مشخص می‌کند. در گراف مسجد امام، رواق‌ها در عمق ۳ قرار دارند؛ به این ترتیب که از جلوخان ورودی ابتدا وارد هشتی شده، از هشتی به واسطه راهرو به رواق‌های می‌رسیم.

شکل ۱۳- پلان بازترسیم شده مسجد امام اصفهان (منبع: حاجی قاسمی، ۱۳۷۵: ۲۴؛ نویسندگان، ۱۴۰۴)

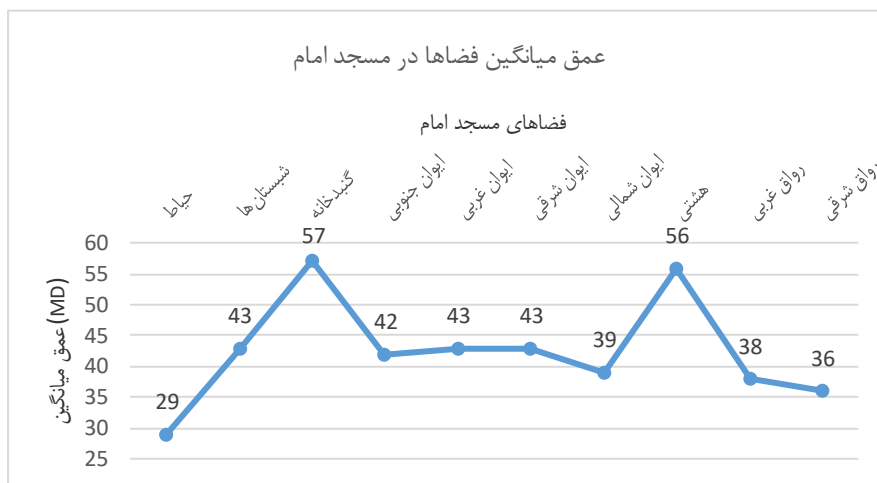

شکل ۱۴- گراف توجیهی منطبق بر پلان مسجد امام اصفهان

تا با حداقل مسیرها بتوان از حیاط به دیگر فضاها رسید. پس از حیاط، کوتاه‌ترین مسیره‌های دسترسی به فضاها متعلق به رواق شرقی و رواق غربی است. بیشترین مقدار عمق میانگین متعلق به هشتی و گنبدخانه است. به این معنی که دسترسی فضاها گوناگون مسجد به این دو فضا، با مسیری طولانی میسر است (شکل ۱۵).

کمیت عمق میانگین، مشخص‌کننده کوتاهی و بلندی مسیر دسترسی فضای موردنظر به دیگر فضاهاست. در سازمان فضایی مسجد امام، کمترین عمق میانگین، متعلق به حیاط مرکزی (۱.۶۱) است. طبیعتاً حیاط مرکزی در قلب بنا قرار دارد و چینش فضاها بسته و نیمه‌باز پیرامون آن، سبب شده است

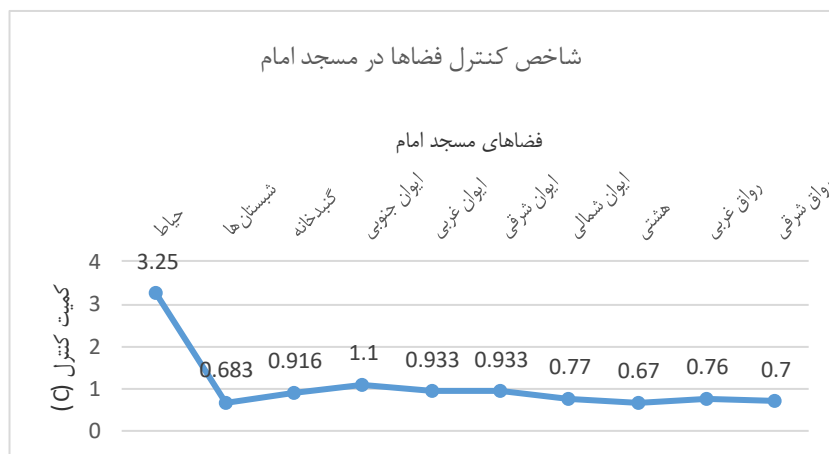
شکل ۱۵- مقایسه مقادیر عمق میانگین فضاها در مسجد امام با یکدیگر؛ مقدار این کمیت برای هر یک از فضاها روی نمودار درج شده است

بیشتر از یک که بیانگر ارتباط قوی فضا با فضاها پیرامونی است. مقادیر کمتر و نزدیک به یک که بیانگر ارتباط متوسط فضا با فضاها پیرامونی است و مقادیر کمتر از یک

شاخص کنترل نشان می‌دهد که ارتباط یک فضا با فضاها پیرامونی خود، چقدر قوی است. مقادیر شاخص کنترل فضاها مسجد امام را می‌توان به سه بازه تقسیم کرد: مقادیر

رواق‌ها، هشتی، شبستان‌ها و ایوان شمالی در دسته سوم‌اند که ارتباط ضعیفی با بناهای پیرامونی خود دارند (شکل ۱۶).

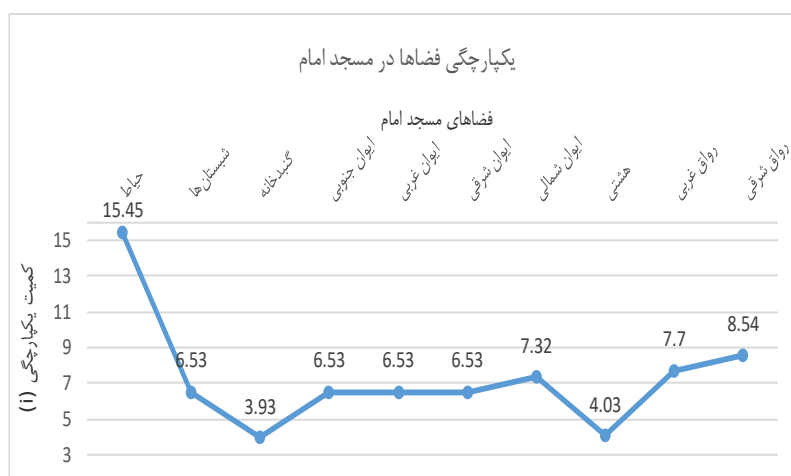
که بیانگر ارتباط ضعیف با فضاهای پیرامونی است. ایوان جنوبی و حیاط در دسته نخست (قوی‌ترین ارتباط)، ایوان غربی، ایوان شرقی و گنبدخانه در دسته دوم (ارتباط متوسط) و

شکل ۱۶- مقایسه مقادیر شاخص کنترل فضاها در مسجد امام؛ مقدار این کمیت برای هر یک از فضاها روی نمودار درج شده است

و مجزاترین فضاها هستند. با توجه به کمترین و بیشترین مقدار یکپارچگی (۳.۹۳ و ۱۵.۴۵)، رواق‌ها و ایوان‌ها به عنوان فضاهای نیمه‌باز در سازمان فضایی مسجد با مقادیر یکپارچگی ۶.۵ تا ۸.۵ کمتر از حد متوسط یکپارچگی در پیکربندی فضایی این مسجد هستند و فضاهایی نسبتاً خصوصی محسوب می‌شوند (شکل ۱۷).

کمیت بعدی، یکپارچگی است. بیشترین مقدار متعلق به حیاط است. به این ترتیب حیاط، عمومی‌ترین و اشتراکی‌ترین فضای مسجد امام است و تمایل دارد تا کل سازمان فضایی را به سمت یکپارچگی پیش ببرد. کمترین مقدار متعلق به هشتی و گنبدخانه است. به این معنی که این دو فضا به شدت تمایل دارند تا از کلیت سازمان فضایی منفک شوند و به بیان دیگر، خصوصی‌ترین

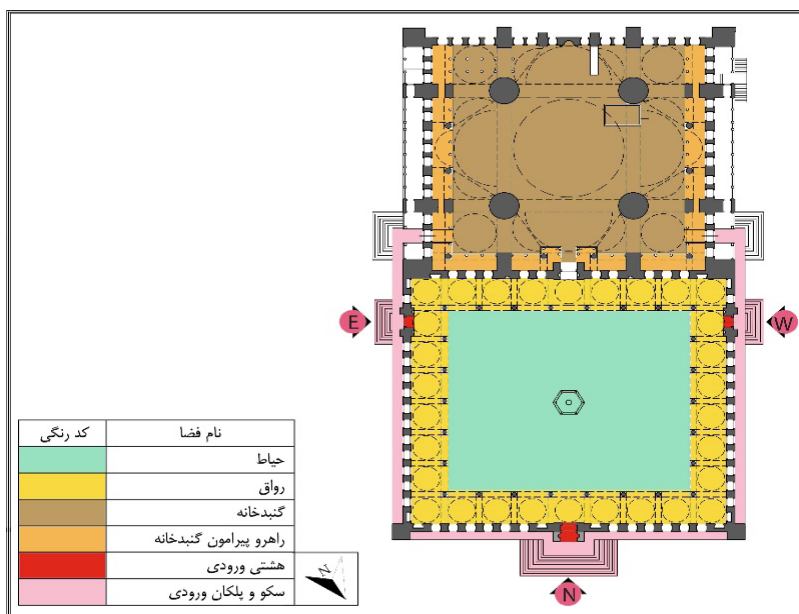
شکل ۱۷- مقایسه مقادیر یکپارچگی فضاها در مسجد امام؛ مقدار این کمیت برای هر یک از فضاها روی نمودار درج شده است

۱۸ و ۱۹). در سازمان فضایی مسجد سلطان احمد، کمترین عمق میانگین متعلق به حیاط مرکزی و رواق شمالی (۱/۵۷) است. در این مسجد نیز همچون مسجد امام، حیاط مرکزی در قلب بنا قرار دارد و چینش فضاهای پیرامون آن، سبب شده است تا با حداقل مسیرها بتوان از حیاط به دیگر فضاها از جمله رواقها رسید. پس از حیاط و رواق شمالی، کوتاهترین مسیرهای دسترسی به فضاها متعلق به رواق شرقی و غربی است. رواق جنوبی اما با عمق میانگین بیشتر، دسترسی طولانی تری به بخش‌های مسجد دارد. بیشترین مقدار عمق میانگین نیز متعلق به هشتی و گنبدخانه است (شکل ۲۰).

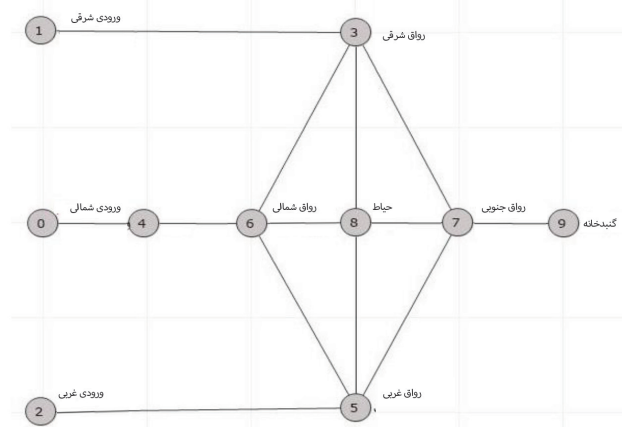
با توجه به مفهوم کمیت انتخاب، رواق‌ها در مسجد امام، فضاهایی ارتباطی نیستند؛ زیرا از آنجایی که متصل به راهروهای منتهی به هشتی هستند، تنها هنگام دسترسی فضاهای گوناگون به ورودی مسجد در کوتاه‌ترین مسیرها قرار می‌گیرند. در این صورت نیز دسترسی فضاها به راهروی هشتی، از گوشه رواق‌ها صورت می‌گیرد و نیازمند حرکت در امتداد کشیدگی رواق نیست.

مسجد سلطان احمد

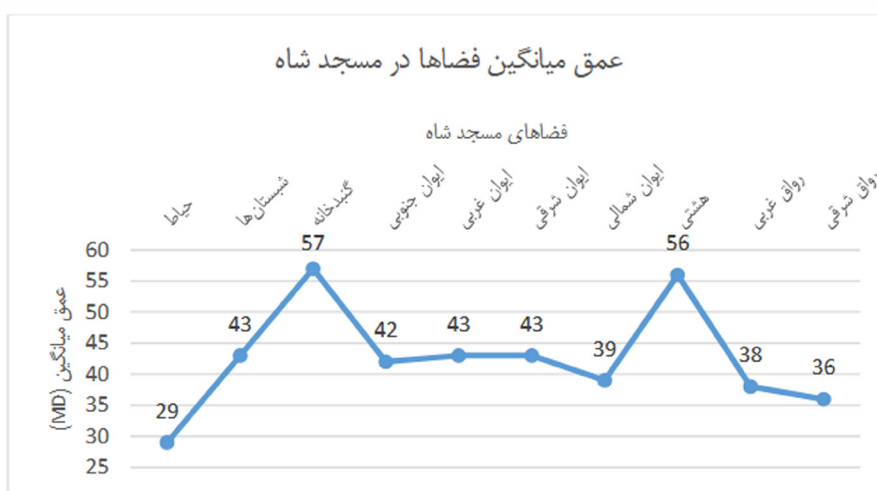
برای استخراج مقادیر کمیت‌های نحو برای فضاهای مسجد سلطان احمد، گراف توجیهی منطبق بر پلان مسجد ترسیم شد (اشکال

شکل ۱۸- پلان بازترسیم شده مسجد سلطان احمد (URL3)

شکل ۱۹- گراف توجیهی منطبق بر پلان مسجد سلطان احمد

شکل ۲۰- مقایسه نمودار عمق میانگین فضاها در مسجد سلطان احمد؛ مقدار این کمیت برای هر یک از فضاها روی نمودار درج شده است

کمترین شاخص کنترل متعلق به گنبدخانه است (شکل ۲۱).

شاخص کنترل برای تمام رواق‌ها بیشتر از یک و به معنی ارتباط قوی با فضاهای پیرامونی است. در مسجد سلطان احمد،

شکل ۲۱- مقایسه مقادیر شاخص کنترل فضاها در مسجد سلطان احمد؛ مقدار این کمیت برای هر یک از فضاها روی نمودار درج شده است

کمیت یکپارچگی را دارند. کمترین مقدار این کمیت، متعلق به هشتی و گنبدخانه است. به این معنی که این دو فضا به شدت تمایل دارند تا از کلیت سازمان فضایی منفک شوند و به بیان دیگر، خصوصی‌ترین و مجزاترین فضاها هستند (شکل ۲۲).

بیشترین مقدار کمیت یکپارچگی متعلق به حیاط و رواق شمالی است (۵.۲۶). به این ترتیب این فضاها، عمومی‌ترین و اشتراکی‌ترین فضاهای مسجد هستند و تمایل دارند تا کل سازمان فضایی را به سمت یکپارچگی پیش ببرند. پس از این دو فضا، رواق‌های شرقی، غربی و جنوبی، بیشترین

فضلهای مسجد سلطان احمد

شکل ۲۲- مقایسه مقادیر یکپارچگی فضاها در مسجد سلطان احمد؛ مقدار این کمیت برای هر یک از فضاها روی نمودار درج شده است

تحلیل و جمع‌بندی

رواق در سازمان فضایی مسجد امام

با توجه به جمع‌بندی خصوصیات رواق‌ها در مسجد امام در جدول (۳) می‌توان گفت که رواق‌ها، فضاهایی نسبتاً خصوصی محسوب می‌شوند و تمایل دارند تا از بخش‌های مختلف مسجد منفک شوند. این موضوع درباره فضاهای پیرامونی و هم‌جوار رواق‌ها نیز صادق است؛ به این معنی که رواق‌ها، ارتباط ضعیفی با بناهای پیرامونی خود دارند. طبق پلان، رواق‌ها تقریباً با هیچ فضای نیمه‌باز یا بسته دیگری، ارتباط مستقیم ندارند و برای دسترسی از هر یک از فضاها به رواق، باید ابتدا وارد حیاط شد و از حیاط به رواق رسید.

راهروهای متصل به هشتی، تنها فضاهایی هستند که رواق‌ها با آنها ارتباط مستقیم دارند؛ به این معنی که با دستگاه ورودی، ارتباطی قوی داشته، در مقایسه با دیگر فضاهای اصلی مسجد (ایوان‌ها، شبستان‌ها و گنبدخانه‌ها) به ورودی نزدیک‌تر هستند. از دیگر سو اما مجاورت رواق‌ها با حیاط و دسترسی به آن سبب شده است که علی‌رغم خصوصی بودن رواق‌ها و ضعیف بودن ارتباط با بناهای پیرامونی، مسیر میان رواق‌ها و سایر فضاها کوتاه باشد (شاخص عمق میانگین)؛ زیرا حیاط در نقش فضایی واسط میان آنهاست.

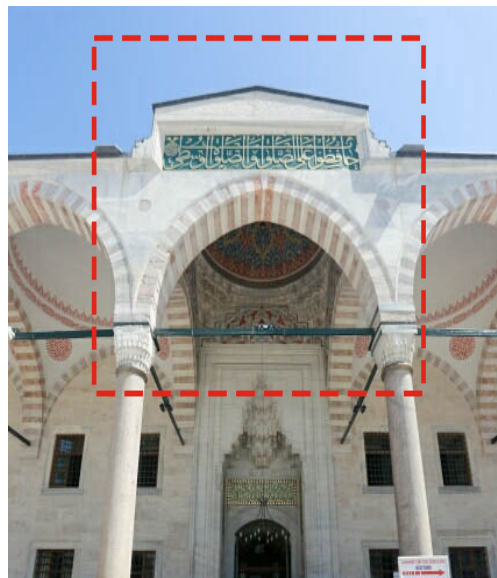
جدول ۳- جمع بندی خصوصیات رواق در سازمان فضایی مسجد امام

مستندات بصری	تحلیل کالبدی	تحلیل بر اساس کمیت نحو فضا		
		تفسیر	مقدار	کمیت
 	<p>ارتباط مستقیم با هشتی به کمک راهرو و نخستین فضای داخلی مسجد پس از گذر از هشتی</p>	<p>فاصله نزدیک به ورودی</p>	<p>۳</p>	<p>عمق</p>
	<p>- ارتباط رواق غربی با تنها یک فضا (ایوان شمالی) - ارتباط رواق شرقی با تنها دو فضا (ایوان شمالی و شبستان گوشه شمال شرقی حیاط)</p>	<p>ارتباط ضعیف با فضاهای پیرامونی</p>	<p>رواق شرقی ۰,۷ رواق غربی ۰,۷۶</p>	<p>شاخص کنترل</p>
	<p>دسترسی قوی از فضاهای گوناگون به کمک حیاط</p>	<p>دسترسی پذیری بالا از فضاهای مختلف مسجد</p>	<p>رواق شرقی ۳۸ رواق غربی ۳۶</p>	<p>عمق میانگین</p>
	<p>واقع نشدن رواقها در کوتاهترین مسیر میان فضاهای گوناگون</p>	<p>فاقد نقش ارتباطی و فضایی ساکن</p>	<p>صفر</p>	<p>انتخاب</p>
	<p>- ارتباط مستقیم با فضاهای اندک - قرارگیری در ضلع شمالی حیاط و دورتر از سایر بخشها - منفک بودن شبکه دسترسی رواقها از شبکههای دسترسی میان فضاهای مختلف</p>	<p>- فضاهای خصوصی - متمایل به منفک شدن از سازمان فضایی</p>	<p>رواق غربی ۷,۷ رواق شرقی ۸,۵۴</p>	<p>یکپارچگی</p>

زیرین رواق شمالی باز می‌شود. به عبارت دیگر، رواق شمالی بلافاصله با کمک هشتی به دستگاه ورودی مرتبط می‌شود و ورود به حیاط، مستلزم گذر از رواق شمالی است. به این ترتیب رواق شمالی در نقش پیش‌ورودی حیاط است. هشتی ورودی به مدول میانی رواق دسترسی دارد و این مدول از لحاظ ارتفاعی و به کمک یک پیشانی سنتوری شکل از دیگر مدول‌ها شاخص شده است. سقف‌سازی این مدول نیز پرتزین‌تر از مدول‌های دیگر است (شکل ۲۳). این امر نشان‌دهنده تأکید آگاهانه بر نقش مدول میانی رواق شمالی در مسیر ورود به مسجد است. علاوه بر این، مسجد دو ورودی دیگر در جانب شرقی و غربی نیز دارد که در مورد این دو ورودی نیز مستقیماً و حتی بدون وجود هشتی، به فضای زیرین رواق‌های شرقی و غربی حیاط دسترسی دارند. تأکید بر نقش رواق‌ها به عنوان فضاهای دسترسی (یا ورودی) در رواق جنوبی نیز دیده می‌شود که فضای پیش‌ورودی گنبدخانه است. در این رواق نیز ارتفاع مدول میانی که در مسیر درگاه گنبدخانه است، شاخص شده است (شکل ۲۳).

رواق در سازمان فضایی مسجد سلطان احمد

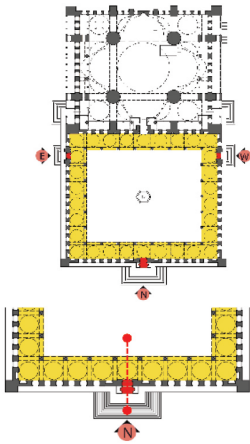
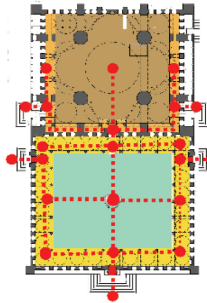
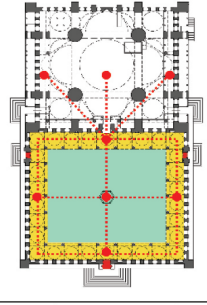
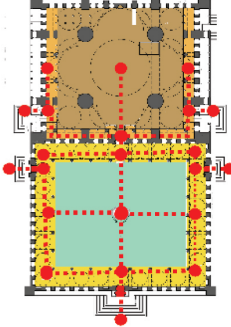
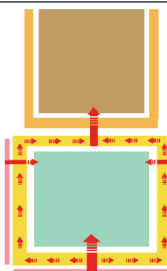
با توجه به جمع‌بندی خصوصیات رواق‌ها در جدول (۴) می‌توان گفت که در مجموع رواق‌ها در مسجد سلطان احمد، فضاهایی عمومی هستند (این ویژگی در رواق شمالی، بیشتر از دیگر رواق‌هاست). رواق‌های شمالی و جنوبی، ارتباطی قوی با فضاهای پیرامونی خود دارند، ولی این ارتباط درباره رواق شرقی و غربی، ضعیف‌تر است. مسیر دسترسی از بخش‌های مختلف مسجد به رواق‌های شمالی، شرقی و غربی، کوتاه است و از فضاهای مختلف می‌توان به راحتی به این رواق‌ها رسید. علت آن است که این فضاهای نیمه‌باز در مجاورت حیاط مرکزی قرار دارند و گنبدخانه و فضاهای متعلق به آن به راحتی پس از ورود به حیاط می‌توانند به رواق‌ها برسند. چهار رواق نیز به واسطه پیوستگی میانشان، به راحتی به یکدیگر دسترسی دارند. نکته مهم بعدی در نقش رواق‌ها در سازمان فضایی مسجد سلطان احمد، ارتباط با ورودی است. در این مسجد، هشتی ورودی بدون هیچ راهرو و واسطه‌ای، مستقیماً به فضای

شکل ۲۳- سمت راست: مدول میانی رواق شمالی، مرتبط با ورودی مسجد (URL۸)؛

چپ: مدول میانی رواق جنوبی، مرتبط با ورودی گنبدخانه (URL۹)

جدول ۴- جمع‌بندی خصوصیات رواق در سازمان فضایی مسجد سلطان احمد

مستندات بصری	تحلیل کالبدی	تحلیل بر اساس کمیت نحو فضا		
		تفسیر	مقدار	کمیت
	<p>ارتباط مستقیم رواق‌ها با هشتی و نخستین فضای داخلی مسجد پس از گذر از هشتی</p>	<p>فاصله نزدیک به ورودی</p>	<p>۲</p>	<p>عمق</p>
	<p>هر رواق با فضای مجاور خود، ارتباط مستقیم دارد (برای مثال رواق جنوبی، مجاور با گنبدخانه، راهروی پیرامون گنبدخانه، رواق‌های شرقی و غربی است و با تمام آنها مستقیماً مرتبط است).</p>	<p>ارتباط قوی با فضاهای پیرامونی</p>	<p>رواق شمالی: ۱,۲۵ رواق‌های شرقی، غربی و جنوبی: ۱,۷۵</p>	<p>شاخص کنترل</p>
	<p>هر رواق به دو طریق می‌تواند از بخش‌های مختلف مسجد دسترسی پیدا کند: ۱- حیاط ۲- رواق‌های دیگر</p>	<p>دسترسی‌پذیری بالا از بخش‌های مختلف مسجد</p>	<p>رواق شرقی و غربی: ۱۲ رواق جنوبی: ۱۳ رواق شمالی: ۱۱</p>	<p>عمق میانگین</p>
	<p>ارتباط قوی رواق‌ها با یکدیگر و بخش‌های مختلف مسجد به علت پیوستگی رواق‌ها در سرتاسر حیاط و نیمه‌باز بودن آنها رو به حیاط، سبب شده است تا با یکدیگر و بخش‌های مختلف مسجد (ورودی‌ها، گنبدخانه و راهرو پیرامون گنبدخانه)، ارتباط قوی داشته باشند و به همین دلیل بتوانند میان بخش‌های مختلف مسجد، نقش رابط را داشته باشند.</p>	<p>دارای نقش ارتباطی و فضایی ارتباطی</p>	<p>صفر</p>	<p>انتخاب</p>
	<p>پیوستگی رواق در اطراف حیاط و مرتبط با حیاط به علت نیمه‌باز بودن، ارتباط با سکوی ورودی پیرامون مسجد و ورودی‌های شمالی و شرقی و غربی، ارتباط رواق جنوبی با گنبدخانه و راهروی پیرامون گنبدخانه</p>	<p>فضاهایی عمومی متمایل به یکپارچه‌سازی کلیت سازمان فضایی</p>	<p>رواق شمالی: ۵,۲۶ رواق شرقی و غربی: ۴,۲۲ رواق جنوبی: ۳,۵۳</p>	<p>یکپارچگی</p>

مقایسه جایگاه رواق در سازمان فضایی مساجد انتخابی

با توجه به تبیین جایگاه رواق در سازمان

فضایی مساجد انتخابی به کمک کمیت‌های نحو فضا، این جایگاه در قالب جدول (۵) قابل مقایسه است.

جدول ۵- مقایسه تطبیقی جایگاه رواق در سازمان فضایی مسجد امام و مسجد سلطان احمد

مشخصه‌ها	مسجد سلطان احمد	مسجد امام
ارتباط با دستگاه ورودی	فاصله با ورودی	نزدیک
	چگونگی ارتباط با ورودی مسجد	دارای ارتباط مستقیم با هشتی
	برقراری ارتباط میان حیاط و هشتی	بدون ارتباط مستقیم با هشتی و اتصال به کمک راهرو
ارتباط با گنبدخانه به عنوان فضای اصلی مسجد	برقراری ارتباط میان حیاط و هشتی	تأثیر نداشتن در برقراری ارتباط میان حیاط و هشتی
	ارتباط با گنبدخانه به عنوان فضای اصلی مسجد	دارای ارتباط مستقیم با گنبدخانه ورود به گنبدخانه از حیاط، نیازمند عبور از مدول میانی رواق جنوبی است.
دسترسی پذیری رواق از فضاهای مسجد	به دلیل نیمه‌باز بودن و قرارگیری در مجاورت حیاط، مسیر دسترسی فضاهای مختلف به رواق‌ها در هر دو مسجد، مسیری کوتاه و از طریق حیاط است.	
ارتباط رواق با فضاهای پیرامونی	ارتباط قوی	ارتباط ضعیف
نقش ارتباطی میان فضاهای گوناگون	فضایی ارتباطی	فاقد نقش ارتباطی و فضایی ساکن
عمومی یا خصوصی بودن	عمومی	خصوصی
تأثیر در یکپارچه‌سازی سازمان فضایی	مؤثر؛ متمایل به مرتبط شدن با فضاهای مسجد و یکپارچه‌سازی سازمان فضایی	متمایل به منفک شدن از فضاهای مسجد و عدم یکپارچه‌سازی سازمان فضایی

نتیجه‌گیری

با توجه به حضور مشترک رواق به صورت فضایی نیمه‌باز در مجاورت حیاط در دو مسجد سلطان احمد استانبول و مسجد امام اصفهان، این مقاله با استفاده از روش نحو فضا به بررسی تطبیقی جایگاه این فضا در ساختار فضایی دو مسجد یادشده به منظور پاسخ به این سؤال پرداخته است که: با توجه به حضور رواق به عنوان واحد فضایی مشترک، وجوه اشتراک و افتراق جایگاه و عملکرد آن در سازمان فضایی دو مسجد انتخابی چیست؟

وجوه اشتراک: ۱- رواق در دو مسجد دارای شاخص عمق کوتاه است که به معنی نزدیکی به دستگاه ورودی مسجد است که

سبب شده تا رواق‌ها در هر دو مسجد، ارتباط میان دستگاه ورودی و حیاط را برقرار کنند. ۲- در هر دو مسجد، رواق‌ها، عمق میانگین پایینی دارند که به معنی دسترسی پذیری راحت از بخش‌های مختلف مسجد به علت همجواری رواق‌ها با حیاط است.

وجوه افتراق: ترسیم گراف‌های توجیهی دو مسجد و محاسبه کمیت‌های نحو فضا نشان داد که رواق‌ها علی‌رغم شباهت‌های کالبدی، جایگاه متفاوتی در سازمان فضایی دو مسجد دارند. رواق‌ها در مسجد عثمانی به عنوان فضاهای عمومی و ارتباطی عمل می‌کنند (کمیت یکپارچگی بالا). کارکرد عمومی به واسطه وجود ارتباط قوی رواق‌ها

با فضاهای اطراف و بخش‌های مختلف مسجد و نقش آنها در یکپارچه‌سازی کلیت سازمان فضایی است. به این معنی که وجود رواق‌ها، پیوستگی و یکپارچگی میان بخش‌های مختلف مسجد را تسهیل می‌کند. رواق‌های این مسجد نه تنها به عنوان واسطه‌هایی میان حیاط و ورودی‌های مسجد عمل می‌کنند، بلکه برای فضای گنبدخانه نیز نقش پیش‌ورودی دارند و همچنین به عنوان مسیرهای ارتباطی میان نقاط مختلف مسجد عمل می‌کنند. در مقابل اما رواق‌ها در مسجد امام به عنوان فضاهای خصوصی ساکن شناخته می‌شوند (کمیت یکپارچگی پایین). خصوصی بودن به دلیل فقدان ارتباط قوی با فضاهای اطراف و بخش‌های مختلف مسجد و تمایل به جدایی از کلیت سازمان فضایی است. به این معنی که اگر کلیت مسجد را در یک سازمان فضایی یکپارچه قرار دهیم، رواق‌ها، نقش چندانی در پیوستگی و یکپارچگی میان بخش‌های مختلف ندارند. به همین دلیل می‌توان نتیجه گرفت که ماهیت عملکردی رواق‌ها در مسجد امام به شدت محدود و مستقل است و در فعالیت‌های دیگر فضاهای مسجد، از جمله فضاهای اصلی شامل گنبدخانه‌ها و شبستان‌ها، نقشی ایفا نمی‌کنند و نمی‌توانند به عنوان فضاهای عمومی شناخته شوند. سکون رواق‌ها نیز به این دلیل است که دسترسی به حیاط در این مسجد از طریق گوشه‌های رواق‌ها انجام می‌شود که در مقایسه با رواق‌های مسجد سلطان احمد، این نقش پیش‌ورودی به حیاط تا حد زیادی کمرنگ است. علاوه بر این رواق‌ها در مسجد امام برای هیچ‌یک از فضاهای اصلی نظیر گنبدخانه، نقش ورودی ندارند و در مسیرهای دسترسی میان فضاهای مختلف قرار نمی‌گیرند. چنین تفاوتی سبب می‌شود تا خاصیت حرکتی در رواق‌های مسجد امام به حداقل برسد و فضاهای ساکن محسوب شوند.

با توجه به وجوه اشتراک و افتراق یادشده می‌توان چنین نتیجه گرفت که در مسجد سلطان احمد، رواق‌ها، نقش پررنگ‌تری در سازمان فضایی دارند؛ در حالی که رواق‌ها در مسجد امام، فضاهایی فرعی هستند که حضور آنها، تأثیر چندانی در ساماندهی فضایی این مسجد ندارد.

بررسی تطبیقی رواق در دو مسجد سلطان احمد و مسجد امام اصفهان نشان می‌دهد که علی‌رغم شباهت‌های کالبدی این فضا و ماهیت مشترک نیمه‌باز، عملکردهای متفاوتی در دو مسجد برعهده دارند که نه تنها در چگونگی تعامل کاربران با فضاها، بلکه در ادراک حس مکان و روح فضای این مساجد نیز مؤثر است. یافته‌های این مقاله مؤید این نکته است که معماری اسلامی در سرزمین‌های گوناگون علی‌رغم شباهت‌های کالبدی و استفاده از عناصر مشترک، همچنان دارای تفاوت‌های آشکاری است. این تفاوت‌ها به‌ویژه در چگونگی بهره‌برداری از فضاهایی با کالبدهای مشابه قابل مشاهده است. این امر بیانگر غنای معماری اسلامی و تنوع آن در پاسخ‌گویی به نیازهای مختلف مردم و جوامع در بسترهای متنوع فرهنگی و جغرافیایی است.

مسیر انجام این پژوهش با محدودیت‌هایی روبه‌رو بود، از جمله:

- ممکن نبودن بررسی میدانی جامع مساجد برای نویسندگان و استفاده از تحقیقات میدانی مبتنی بر پرسش‌نامه به علت ملاحظات زمانی و مکانی

- محدود بودن تصاویر و مدارک فنی به علت ممکن نبودن بازدید، تصویربرداری و برداشت از مساجد

- استفاده نکردن از روش ایزووویست^۱ در تحلیل‌های کمی نحو فضا به علت محدودیت نرم‌افزار ای‌گراف به استخراج تحلیل‌های مبتنی بر گراف

پی‌نوشت

۱. نرم‌افزارهای متعددی برای انجام آنالیزهای نحو فضا وجود دارد که با یکی از سه شیوه «تحلیل گره»، «تحلیل خط-محوری» و «تحلیل گراف بصری» (VGA) عمل می‌کنند (Manum, 2009: 2). این سه شیوه در واقع روشی است که پلان‌ها برای انجام محاسبات نحو فضا، مدل و ساده‌سازی می‌شوند. از میان سه روش بالا، «تحلیل خط‌محوری» بیشتر برای فضاهای پیوسته، نظیر فضاهای بیرونی میان ساختمان‌ها در شهر و در نتیجه در تحلیل‌های شهری کاربرد دارد. «تحلیل گراف بصری» نیز اغلب در فضاهایی که حرکت افراد در آنها آزاد و بدون محدودیت است یا فضاهای پیچیده و دارای هم-پوشانی، نظیر میدان‌های شهری یا فضاهای داخلی نظیر موزه‌ها و مال‌های تجاری به کار می‌رود (همان).

۲. منظور از عمق کلی (TD)، مجموع عمق فضای مدنظر تا هر یک از دیگر فضاهای گراف است.

منابع

ایتینگهاوزن، ریچارد و الگ گرابار (۱۳۸۳) هنر و معماری اسلامی (۱)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

ISBN 9789644594120.

استیرلن، هانری (۱۳۸۱) دائرةالمعارف معماری جهان، ترجمه نادر روزرخ، تهران، فرهنگان.

ISBN 9645558298.

امیدواری، سمیه و مهدی حمزه‌نژاد و الهام امیدواری (۱۳۹۹) «تحلیلی بر گونه‌شناسی عناصر فضایی نیمه‌باز در معماری خانه‌های اسلامی (بررسی تطبیقی خانه‌های یزد (دوره قاجاری) و خانه‌های دمشق (دوره عثمانی))»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال یازدهم، شماره ۴۲، صص ۸۵-۱۹.

Dor: 20.1001.1.2228639.1399.11.42.2.3.

بهشتی، محمد و مهرداد قیومی بیدهندی (۱۳۸۸) فرهنگ‌نامه معماری ایران در مراجع فارسی، جلد اول: اصطلاحات و مفاهیم، تهران، متن.

ISBN 9467007523.

پوپ، آرتور اپهام (۱۳۸۲) معماری ایران، تهران، اختران.

حاج قاسمی، کامبیز (۱۳۷۵) گنج‌نامه، دفتر دوم: مساجد اصفهان، تهران، روزنه.

ISBN 9789644572838.

حائری‌مازندرانی، محمدرضا (۱۳۹۵) خانه، فرهنگ، طبیعت در معماری ایرانی، تهران، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.

ISBN 9786009018291.

حیدری، علی‌اکبر و عیسی قاسمیان اصل و مریم کیایی (۱۳۹۶) «تحلیل ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران با استفاده از روش نحو فضا (مطالعه موردی: مقایسه خانه‌های یزد، کاشان و اصفهان)»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۸، صص ۲۱-۳۳.

<https://sid.ir/paper/505298/fa>.

دی‌کی‌چینگ، فرانسیس (۱۳۹۵) معماری فرم، فضا، نظم، ترجمه گروه علمی آموزشی آکادمی تخصصی معماری، تهران، سروش دانش.

ISBN 9786007099131.

ذکاوت، کامران (۱۳۹۰) «جایگاه سازمان فضایی در طراحی شهری»، صفه، سال بیست‌ویکم، شماره ۵۴، ص ۱۰۷.

Dor: 20.1001.1.1683870.1390.21.3.8.0.

رازجو، مهرداد و متین، مهرداد و عقیل امامقلی (۱۳۹۹) «واکاوی تأثیرگذاری عناصر کالبدی مسکن روستایی غرب گیلان در راندمان عملکردی با استفاده از روش نحو فضا»، معماری و شهرسازی آرمانشهر، سال سیزدهم، شماره ۳۲، صص ۸۳-۹۷.

Doi: 10.22034/aaud.2020. 135117. 1568

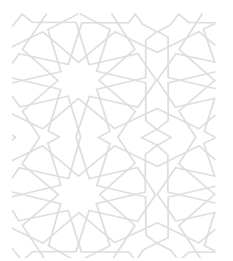
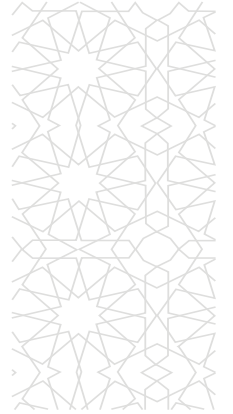
رفیع‌زاده، ندا و بیژن رفیعی سرشکی و علی محمد رنجبر کرمانی (۱۳۸۳) فرهنگ مهرازی (معماری)، ایران، تهران، مرکز تحقیقات راه و مسکن.

ISBN 9789647404020.

عمید، حسن (۱۳۶۳) فرهنگ عمید، تهران، امیرکبیر.

ISBN 9789640001790.

کاظمی، لیلا و اکبری نامدار، شبنم، موسوی، میرسعید و

حسن ستار ساربانقلی (۱۳۹۷) «مقایسه تطبیقی هندسه مسجد امام اصفهان و مسجد سلیمانیه استانبول بر اساس مفاهیم کهن الگویی»، نشریه معماری اقلیم گرم و خشک، سال ششم، شماره ۸، صص ۱۱۹-۱۳۸.

Dor: 20.1001.1.26453711.1397.6.8.6.6.

تقی پور، ملیحه و علی اکبر حیدری و فاطمه کاکایی (۱۴۰۲) «بررسی مفهوم ارزش فضایی در خانه‌های سنتی ایران بر اساس دو عامل شیوه زندگی و تفاوت فضا (نمونه موردی: خانه افشاریان شیراز)»، نشریه معماری اقلیم گرم و خشک، سال یازدهم، شماره ۱۷، صص ۸۱-۱۰۱.

Doi: 10.22034/ahdc.2022.2765.

قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۸۷) «باغ‌های خراسان در تاریخ بیهقی»، صفه، سال چهل و ششم، شماره ۱۷، صص ۵-۲۸.

Dor: 20.1001.1.1683870.1387.17.2.1.7.

کبیر صابر، محمدباقر و حامد مظاهریان و مهناز پیروی (۱۳۹۳) «ریخت‌شناسی معماری مسجد کبود تبریز»، مطالعات معماری ایران، سال سوم، شماره ۶، صص ۵-۲۳.

https://jias.kashanu.ac.ir/article_111729.html.

مداحی، سید مهدی و غلامحسین معماریان (۱۳۹۵) «تجزیه و تحلیل پیکره‌بندی فضایی خانه‌های بومی با رویکرد نحو فضا (نمونه موردی: شهر بشرویه)»، مسکن و محیط روستا، سال سی و پنجم، شماره ۱۵۶، صص ۴۹-۶۶.

<http://jhre.ir/article-1-846-fa.html>.

معماریان، غلامحسین (۱۳۸۱) «نحو فضای معماری»، صفه، سال دوازدهم، شماره ۳۵، صص ۷۴-۸۳.

Dor: 20.1001.1.1683870.1381.12.4.1.2.

ملایی شمس، وجیهه و علیرضا رضوانی و مجید میرزاویزی (۱۴۰۰) «کاربرد و بسط نظریه گراف در روش نحو فضا تدوین مدل کاربردی تحلیل در معماری»، مرمت و معماری ایران، سال یازدهم، شماره ۲۵، صص ۱۵-۳۶.

Doi: 10.52547/mmi.1646.13990231.

موسوی، سید محسن و محیا قوچانی (۱۴۰۱) «تأثیر جهت قبله بر سلسله مراتب حرکتی در مساجد با واکاوی در سبک‌های معماری ایرانی - اسلامی»،

پژوهش‌های معماری اسلامی، سال نهم، شماره ۴، صص ۴۵-۵۸.

Doi:10.52547/jria.9.4.4.

موسوی، محمود (۱۳۷۵) «یادمان خشتی کوه خواجه زابل و خلاصه‌ای از نتایج مطالعات و کاوش‌های انجام‌شده در آن»، در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

میراسلامی، مهسا و علی عمرانی‌پور (۱۴۰۱) «نقش شاخص‌های سازمان فضایی بر میزان اجتماع پذیری، باتاکید بر عوامل کالبدی- عملکردی در مساجد شهر قزوین»، هویت شهر، سال شانزدهم، شماره ۵۱، صص ۱۷-۳۲.

Doi: 10.30495/hoviatsahr.2022.58576.11938.

هادی‌پور مرادی، سهیلا و مژگان هادی‌پور مرادی (۱۳۹۵) «تجلی باورهای دینی و مذهبی در آثار معماری ایران و عثمانی، مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان و مسجد سلیمانیه استانبول»، مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۳۰، صص ۱۹۹-۲۲۵.

Dor: 20.1001.1.22286713.1395.8.30.10.2.

هدایتی، فاطمه و جمال‌الدین سهیلی و کمال رهبری‌منش (۱۴۰۱) «تبیین رابطه فضاهای بینابین با خوانایی محیط در مساجد جامع دوران سلجوقی به روش نحو فضا»، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال پنجاه و پنجم، شماره ۱، صص ۲۴۹-۲۷۴.

Doi: 10.22059/jhic.2023.353887.654394.

یوسف‌نیا پاشا، مجید و ماریا برزگر (۱۳۹۷) «ارزیابی نقش و کارآیی رفاق (ایوان) از دیدگاه استفاده‌کنندگان: فضای نیمه باز در خانه‌های روستایی مازندران»، مسکن و محیط روستا، سال سی و هفتم، شماره ۱۶۱، صص ۹۲-۷۷.

DOI: 10.22034/37.161.77.

Anar, Gürkan (2022) *Isfahan and Istanbul in the early seventeenth century: Masjed-e Shah and Sultan Ahmed complexes*, PhD Thesis of Boğaziçi University.

<https://www.academia.edu/91501761>.

- Namiri, Mahsa Esmaeili, & Sani, Rafooneh Mokhtarshahi (2017) Symbolic Meaning of Colours in Safavid and Ottoman Mosques, *Journal of Shi'a Islamic Studies*, 10, 91-123.
Doi: 10.1353/isl.2017.0003.
- Nasution, Irham Walad, & Demirarslan, Deniz (2024) Comparative analysis of mosque spatial features in Turkey and Indonesia, *Türk & İslam Dünyas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (40), 1-50.
Doi: 10.29228/TIDSAD.75291.
- Nourian, Pirouz (2016) Configraphics: graph theoretical methods for design and analysis of spatial configurations, *A+ BEI Architecture and the Built Environment*, (14), 1-348.
Doi: 10.7480/abe.2016.14.1383.
- Haj Vaziri, Alireza, Goodarzarvari, Parnaz, & Baniardalan, Ismail (2021) comparative body analysis of Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan and Ahmed Mosque in Istanbul, *Journal of Islamic Architecture*, 6(3).
Doi: 10.18860/jia.v6i3.10112.
URL1: <https://itto.org/iran/itemgallery/shah-mosque-isfahan>.
URL2: <https://loibosphorus.com/the-blue-mosque-a-jewel-of-istanbul-skyline>.
URL3: <https://itto.org/iran/attraction/shah-mosque-isfahan>.
URL4: https://www.wikiwand.com/en/articles/Blue_Mosque,_Istanbul.
URL5: <https://www.epersianhotel.com/mag/isfahan>.
URL6: <https://rfab.uk/arcade-sultan-ahmed-mosque-istanbul>.
- Casale, Sinem Arcak (2023) Gifts in the age of empire: Ottoman-Safavid cultural exchange, 1500-1639, University of Chicago Press. ISBN 9780226820422.
- Freely, John (2011) A history of Ottoman architecture, WIT Press. ISBN 9781845645069.
- Güngörürler, Selim (2024) the Ottoman empire and safavid iran, 1639-1682: diplomacy and Borderlands in the early Modern Middle east, Edinburgh University Press. ISBN 9781399510103.
- Hillier, Bill (2007) Space is the machine: a configurational theory of architecture, Space Syntax. ISBN 9780521560399.
- Hillier, Bill, & Hanson, Julienne (1989) The social logic of space, Cambridge university press. ISBN 9780521367844.
- Khazadeh, Masoumeh (2024) Aesthetic and functional analysis of mosque entrance areas in Ottoman and Safavid Empires: a comparative study, *Cogent Arts & Humanities*, 11(1).
Doi: .1080/23311983.2024.2313262.
- Manum, Bendik (2009) A-graph complementary software for axial-line analysis, In Proceedings of the 7th international space syntax symposium (Vol. 70, p. 1), Stockholm: KTH. ISBN 9789174153477.
- Mustafa, Faris Ali, Hassan, Ahmad Sanusi, & Baper, Salahaddin Yasin (2010) Using space syntax analysis in detecting privacy: a comparative study of traditional and modern house layouts in Erbil city, Iraq, *Asian Social Science*, 6(8), 157.
Doi: 10.5539/ass.v6n8p157.

فرا تحلیلی بر الگوهای پنهان تناسب بخش به فضای گنبدخانه‌ها (با جستاری بر نظام پنج ضلعی، مکعب فضایی و کتیبه‌های افقی)

سید مجید هاشمی طغرالجردی^{*}، مجید کفایی قاینی^{**}، سحر اسدپور^{***}

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۲

نوع مقاله: پژوهشی - ۲۹-۴۵

چکیده

بازشناسی شیوه‌های ایجاد تناسبات خوش‌آیند در گنبدخانه‌ها، از موضوعات مهم پژوهش‌های معماری ایرانی به شمار می‌رود. مطالعات نشان می‌دهد که تناسبات پنج‌ضلعی، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری ارتفاع گنبدخانه داخلی (آسمانه) و گنبد بیرونی (خود) داشته‌اند. تحلیل‌ها بیانگر آن است که بسیاری از شیوه‌های پنهان سامان‌دهی فضاهای ایرانی با بهره‌گیری از دایره به عنوان مبنا، تناسبات شکلی یا فضایی را تعریف کرده‌اند. هدف این مقاله، کشف الگوهای پنهان تناسب بخش در فضای داخلی گنبدخانه فضاهای مذهبی با پلان مربعی و تبیین عناصر بصری و فضایی مؤثر در ایجاد حس تعادل فضایی است. روش گردآوری داده‌ها از منابع مکتوب، مشاهده‌های میدانی و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با معماران سنتی است که با رویکرد تطبیقی و بهره‌گیری از تجربه پژوهشگر، تحلیل شده است. بررسی پلان و مقطع گنبدخانه‌هایی در شیوه‌های رازی، آذری و اصفهانی بیانگر آن است که در برخی موارد ارتفاع (آسمانه) با ارتفاع پنج‌ضلعی متناظر با ابعاد پلان، تطابق دارد. همچنین شکل‌گیری مکعب فضایی متناظر با پلان و جای‌گذاری کتیبه‌های افقی در تراز بالای یال‌های مکعب و نقطه آغاز خیز گنبد، به ایجاد تعادل فضایی انجامیده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این رویکرد با بهره‌گیری از هندسه عملی اندیشمندانی چون ابوالوفا بوزجانی از قرن چهارم هجری آغاز شده و نخستین نمونه‌های آن در مقبره دوازده امام یزد مشاهده می‌شود. تطبیق نمونه‌ها نشان می‌دهد که کاربرد عناصری مانند کتیبه افقی برای تعریف مکعب فضایی، به الگویی تکرارپذیر بدل شده است که در معماری معاصر نیز قابلیت بهره‌برداری دارد.

واژه‌های کلیدی: الگوی پنهان، تناسب گنبدخانه، کتیبه و عناصر خاص، مکعب فضایی و نظام پنج‌ضلعی.

Sm.hashemi50@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2268-6982

Majid_kafae@yahoo.com

ORCID: 0009-0003-4975-0777

Sahar.asadpoor@gmail.com

ORCID: 0009-0008-3560-4070

* نویسنده مسئول: استادیار گروه مهندسی معماری، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران

** استاد مدعو گروه مهندسی معماری، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران

*** دانشجوی کارشناسی ارشد گروه مهندسی معماری، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران

مقدمه

در اینیه مذهبی، دانشجویان معماری که اقدام به طراحی فضای مرکزی گنبدخانه‌ای می‌نمایند، با این پرسش مواجه می‌شوند که چگونه می‌توان تناسب مطلوب و هماهنگ با ابعاد پلان (کارشیو) برقرار کرد و از چه عناصر فضایی و بصری می‌توان در طراحی فضاهای بزرگ، مانند مصلاهی حرم حضرت عبدالعظیم^(ع) بهره‌گرفت تا حس تعادل و تناسب خوش‌آیند ایجاد شود.

این مقاله با هدف بررسی اصول هندسی در معماری اسلامی و تحلیل نظم و تناسبات کیهانی، که به گفته اردلان (۱۳۸۰) از طریق حساب و هندسه قابل درک است، نگارش شده است. در معماری اسلامی، اشکال دایره و مربع که با ابزار پرگار و گونیا ترسیم می‌شوند، نقش اساسی در ایجاد نقوش هندسی و القای تناسبات فضایی دارند. گنون (۱۳۶۵)، این نقش را نمادی از ارتباطات پنهان و آشکار میان فرم‌ها و معانی باطنی آنها در فرهنگ اسلامی می‌داند و ارتباط آن با طراحی فضایی و تناسبات داخلی، مورد توجه پژوهش حاضر است.

پژوهش‌های مختلفی از جمله آثار نوایی و حاجی قاسمی، اردلان، اریک شرودر و دیگر محققان، به بررسی نظام‌های هندسی در معماری اسلامی پرداخته‌اند، اما هنوز نیاز به تحقیقات جامع‌تر و تحلیلی‌تر برای درک کامل تأثیر این نظام‌ها بر طراحی فضایی و تناسبات داخلی احساس می‌شود (ر.ک: نوایی و حاج قاسمی، ۱۳۹۰). برای مثال، استفاده از الگوهای هندسی در تزیینات بناهای اسلامی با عنوان «گره‌ها»، بدون آگاهی از علم هندسه و ریاضیات ممکن نیست. عدد پنج به عنوان نمادی مقدس، نقش اساسی در ساختار و تناسبات فضا دارد (منتظر و سلطان‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۵).

محققان نشان داده‌اند که جهت «قبله» در کاربری خاصی همچون مساجد، نقش مهمی

در شکل‌گیری محور افقی و جهت‌گیری معنوی ایفا می‌کند (حیاتی و مرادی‌نافچی، ۱۴۰۳: ۱۸) و کتیبه‌ها در عناصر عمودی همچون مناره‌ها، علاوه بر تنظیم تناسبات، کارکرد رسانه‌ای و هدایت‌گرانه نیز دارند و با تناسبات داخلی، ارتباط مستقیم دارند. مناره‌ها، علاوه بر تنظیم تناسبات، کارکرد رسانه‌ای و هدایت‌گرانه نیز دارند و با تناسبات داخلی، ارتباط مستقیم دارند (رحیم‌نیا و دیگران، ۱۴۰۱: ۲۹).

این مقاله در راستای پاسخ به این پرسش نگاشته شده است که گنبدخانه‌هایی که با هدف انتقال حس تعادل فضایی طراحی شده‌اند، بر چه تناسباتی استوار بوده و معمار برای تحقق آن از چه عناصر فضایی و بصری بهره‌گرفته است. به عبارت دیگر، محور عمودی میان زمین و آسمان در فضای مرکزی مانند گنبدخانه‌ها، چگونه سازمان یافته و چه عناصری به فضای داخلی آنها، تناسبات فضایی و بصری خوش‌آیند می‌بخشند. همچنین مکان و ترازبندی دقیق این عناصر بررسی می‌شود. در این تحقیق، دو فرضیه به طور روشن و مجزا تعریف شده است:

۱. ارتفاع گنبد داخلی و آهیانه، برای دستیابی به تعادل فضایی، با «ارتفاع پنج‌ضلعی» متناظر با ابعاد پلان تنظیم شده است.
 ۲. عناصر افقی درون فضای گنبدخانه، با قرارگیری در موقعیت خاص، نقش اصلی در ایجاد تعادل فضایی در این فضا دارند.
- در این مقاله به مطالعهٔ مصادیق مختلفی از بناهای تاریخی پرداخته شده است. پلان‌های این بناها اغلب مربعی‌شکل‌اند و تحلیل هندسه پنهان آنها با تمرکز بر ارتباط با تناسبات پنج‌ضلعی و تأثیر بر طراحی داخلی انجام شده است. هرچند برخی پژوهشگران به نقش پنج‌ضلعی در تعیین ارتفاع فضای داخلی (آسمانه گنبد) و فضای خارجی (خود

گنبد) اشاره کرده‌اند (ر.ک: اردلان، ۱۳۸۰؛ نوایی و حاج قاسمی، ۱۳۹۰)، نویسندگان و دانشجویان معماری مرتبط با این پژوهش، برای تدقیق موضوع و شناخت سایر عناصر و نیروهای فضایی داخلی، با حضور در بناهای تاریخی متعلق به شیوه‌های رازی، آذری و اصفهانی و گفت‌وگو با استادکاران سنتی، به بررسی دقیق‌تری درباره چگونگی طراحی، ساخت و سازمان‌دهی گنبدهای خوش‌آیند و تناسبات داخلی آنها پرداخته‌اند.

در مطالعات موردی، هویت موضوع کاوش تحت تأثیر عواملی مانند میزان دسترسی و درک قبلی افراد قرار گرفته است، که این عوامل با توانایی فرد و تحلیل طراحی مرتبطند (ر.ک: مقیمی، ۱۳۸۶). نویسندگان این مقاله نیز با بهره‌گیری از تجربه‌های فضایی و طراحی خود و از طریق مقایسه و استدلال در تناسبات داخلی مبتنی بر ارتفاع پنج‌ضلعی، به یافته‌های تحلیلی جدیدی دست یافته‌اند و برای سنجش پایایی و روایی این نتایج، از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با طراحان ابنیه سنتی، اقدام به صحت‌سنجی یافته‌ها کرده‌اند.

پیشینه موضوع و مبانی نظری

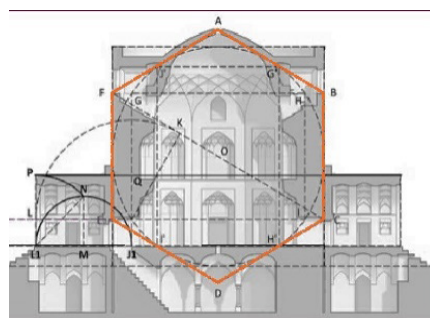
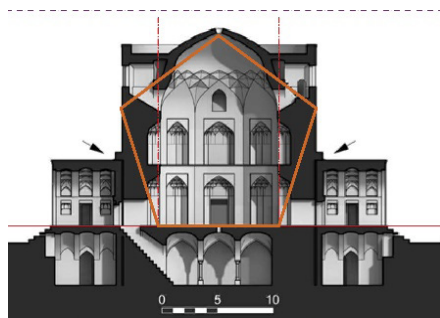
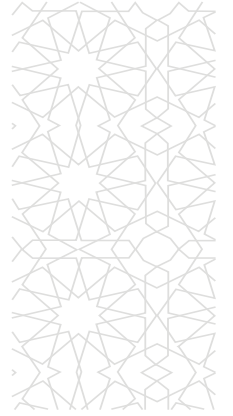
پژوهش‌ها در زمینه ساختار فضایی گنبدخانه‌ها در معماری اسلامی ایران، بیانگر آن است که شکل‌گیری این فضاها همواره بر پایه اصول دقیق هندسی و نظام‌های تناسبی پنهان صورت گرفته است. به‌ویژه در نمونه‌های شاخصی چون مسجد شیخ لطف‌الله، تحلیل‌ها نشان می‌دهد که معمار با تسلط کامل بر هندسه، نه تنها کلیت بنا، بلکه نسبت‌های درونی گنبدخانه را با دقت طراحی کرده است؛ به گونه‌ای که عناصر اصلی، همچون محل ورودی، تناسبات میدان و هندسه درونی، همگی در مسیر منتهی به گنبد، نوعی نظم طلایی و ساختار ریاضی‌وار را آشکار می‌سازند

(مشهدی و نامداری، ۱۴۰۲: ۵۷-۵۸). این شواهد، نشان‌دهنده کاربست هم‌زمان نظام‌های هندسی متنوع مانند پنج‌ضلعی و مکعب فضایی است که در تنظیم جایگاه کتیبه‌های افقی و ایجاد تعادل فضایی، نقش‌آفرینی کرده‌اند.

نقش هندسه در شکل‌گیری فضاها، مقدس، فراتر از فرم صرف، به‌مثابه عنصری بنیادین در تجربه ادراکی و زیباشناختی این فضاها عمل می‌کند. پرتو و همکاران (۱۴۰۱) تأکید می‌کنند که معماری فضاها، مقدس، از منظر فرم، مقیاس، مصالح و تناسبات، تابع بسترهای فرهنگی و اعتقادی متفاوتی است. در همین راستا افشین مهر و همکاران (۱۴۰۰)، نقش هندسه را در حفظ و تداوم هویت معماری مساجد ایرانی در دوران معاصر، بسیار تعیین‌کننده می‌دانند. بر پایه یافته‌های وحدت‌طلب و همکاران (۱۳۹۸)، کیفیت ادراکی خوشایند فضاها، داخلی مساجد، ریشه در ساختار هندسی، نحوه آرایش فضایی و الگوی چیدمان عناصر دارد. برخی ریشه‌های نظری تناسب طلایی در هندسه فیثاغورثی و اشکال افلاطونی قابل ردیابی است که بعدها در معماری اسلامی - ایرانی بازتاب یافت (ر.ک: اردلان، ۱۳۸۰).

در زمینه بنیان‌های تزیینی و ساختاری معماری اسلامی، خوارزمی و سرهنگی (۲۰۱۶)، نقش مفاهیم ریاضی و هندسی را در طراحی نقوش گره و تزیینات مساجد شیوه رازی بررسی کرده‌اند. همچنین وحدت‌طلب و احمدنژاد (۱۳۹۷) با تمرکز بر درک دانشجویان از گنبدخانه‌ها دریافته‌اند که گنبدهایی با انحنای پای داخلی (آوگون) از منظر زیبایی‌شناسی، متعادل‌تر و مطلوب‌تر ادراک می‌شوند.

گنبدهای مخروطی - چندوجهی نیز به عنوان یکی از ویژگی‌های بارز معماری آرامگاهی و زیارتگاهی در ایران، موضوع مطالعات گوناگون قرار گرفته‌اند. کورساوی و علی‌آبادی

کاخ خورشید؛ راست: تناسبات شش ضلعی در نما (رضازاده و ثابت فرد، ۱۳۹۲: ۲۹) و چپ: تطبیق پنج ضلعی در تعیین تناسبات داخلی و ارتفاع گنبدخانه (نویسندگان)

شکل ۱- تنظیم هندسه نمای قصر خورشید مبتنی بر پنج ضلعی و شش ضلعی

و قاسم زاده (۱۳۸۱) و حلیمی (۱۳۹۰) نشان می‌دهد که بهره‌گیری از نسبت طلایی، الگوهای دایره‌محور و ساختارهای تناسبی در معماری سنتی، نه تنها به خلق فضاهایی متعادل و زیبایی‌شناسانه، بلکه به انتقال مفاهیم معنوی و هستی‌شناسانه نیز کمک کرده است. این مبانی نظری، پشتوانه‌ای برای پژوهش حاضر فراهم ساخته که با تمرکز بر گنبدخانه‌ها، در پی شناسایی الگوهای پنهان تناسب بخش فضای داخلی آنها و ارائه چارچوبی برای طراحی معاصر است.

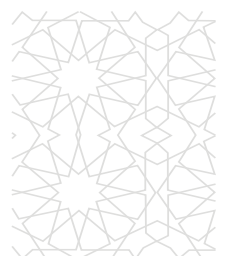
روش پژوهش

این مقاله با روش داده‌محوری و تحلیل کیفی - اکتشافی به بررسی وجود تناسبات خاص در ابعاد و ارتفاع گنبدخانه‌ها پرداخته است. هدف پژوهش، استخراج الگوهای هندسی و تحلیل تناسبات داخلی گنبدخانه‌ها برای درک نحوه ایجاد تعادل فضایی است. پژوهش بر اساس مطالعات موردی و بررسی میدانی نمونه‌های تاریخی طراحی شد و داده‌ها از طریق مشاهده میدانی، اندازه‌گیری ابعاد پلان، ارتفاع و نسبت‌های هندسی، مطالعه منابع مکتوب و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با معماران و استادکاران سنتی و دانشگاهی جمع‌آوری شد. برای استخراج داده‌های ابعادی گنبدخانه‌ها، پژوهشگر از تصاویر برش و پلان موجود در

(۲۰۱۵) در بررسی نسبت‌های ابعادی این گنبدها، نسبت قطر خارجی به قطر داخلی را منطبق با مقادیر ریشه دوم یا سوم اعداد دانسته‌اند. سرهنگی (۱۹۹۹) در تحلیل تزئینات آسمانه و مقرنس‌ها، مرکز گنبد را به عنوان نقطه‌ای پایدار معرفی می‌کند که کلیه اجزا به سوی آن جهت گرفته و آن را نمودی از آگاهی طراحان سنتی نسبت به هندسه سه‌بعدی اقلیدسی می‌داند.

در همین راستا کورساوی و علی‌آبادی (۲۰۱۵)، هندسه را بنیان اصلی در هنر و معماری سنتی می‌دانند؛ عاملی که به اشیاء هویت می‌بخشد. این دیدگاه با نظر اردلان (۱۳۸۰) هم‌خوان است، آنجا که بیان می‌کند انسان سنتی، طبیعت و جهان را تجلی نظم ریاضی و هندسی می‌پندارد. در تحلیل‌های نمونه‌محور نیز رضازاده و ثابت فرد (۱۳۹۲) نشان داده‌اند که هندسه کلی نمای قصر خورشید کلات نادری بر مبنای شش ضلعی منتظم طراحی شده است. هرچند تمرکز پژوهش آنها بر نمای بیرونی بوده، با این حال با مقایسه تناسبات ارتفاعی در تصویر شماره (۱) این مقاله، به حضور تناسبات پنج ضلعی در طراحی پلان نیز می‌توان اشاره نمود. این هماهنگی، پیوند میان کالبد بیرونی و ساختار درونی بنا را آشکار می‌سازد.

در مجموع نتایج پژوهش‌هایی چون مولوی

و «اگر تناسبات کشیده و مکعب مستطیل در فضا وجود داشته باشد، چگونه تعدیل صورت گرفته؟»، بررسی تطبیقی به فهم موضوع کمک نموده است.

جامعه آماری و نمونه‌های پژوهش

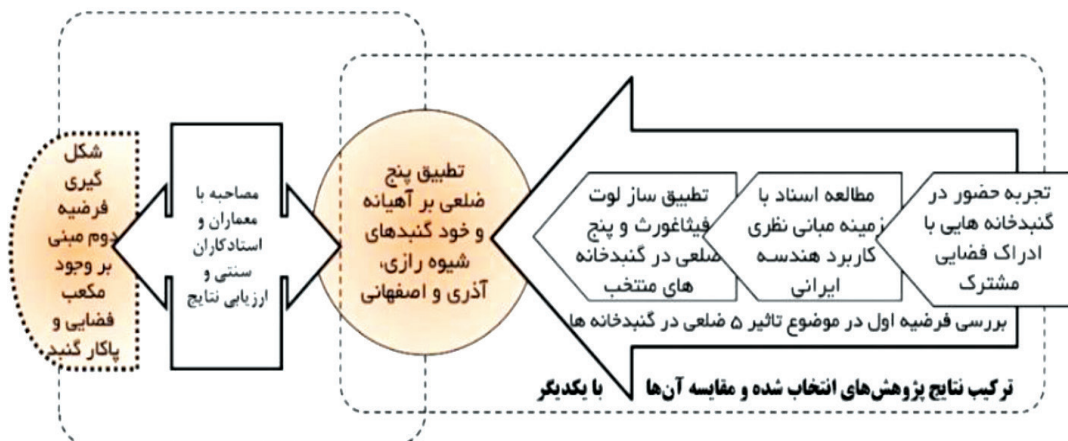
اولین نمونه‌های مورد بررسی شامل گنبدخانه‌های مسجد ملک کرمان، مسجد کبود تبریز، مسجد شاه ولی تفت و مقبره شاه‌ملک مشهد بوده است. روش انتخاب نمونه‌ها بر اساس اهمیت تاریخی، دسترسی پژوهشگر و میزان نمود ویژگی‌های هر سبک معماری در آنها تعیین شد. تمامی مساجدی که در کتاب‌های گنجامه و آثار غلامحسین معماریان ثبت شده بودند، چندین بار بررسی شد و نمونه‌هایی که دارای تناسب پنج‌ضلعی، مکعب فضایی یا هر دو بودند و از شناخته‌شده‌ترین بناها محسوب می‌شدند، انتخاب شد.

پس از بررسی تعداد زیادی مسجد در سه سبک رازی، آذری و اصفهانی، در نهایت چهارده نمونه شاخص از سبک رازی، یازده نمونه از سبک آذری و چهارده نمونه از سبک اصفهانی که بیشترین تطابق را داشتند، انتخاب شد.

منابع مکتوب، مانند کتاب‌های «گنجامه» و آثار معماریان استفاده کرده است. با توجه به مقیاس خطی موجود زیر تصاویر، ارتفاع، عرض و ابعاد هندسی با خط‌کش و نسبت‌دهی به مقیاس واقعی، اندازه‌گیری و چند بار بازبینی شد. سپس نسبت‌های هندسی، مانند نسبت ضلع پایینی پنج‌ضلعی به ارتفاع آن محاسبه گردیده، با میزان ثابت مقایسه شد تا وجود یا نبود پنج‌ضلعی مشخص شود. علاوه بر این، پنج‌ضلعی و مکعب فضایی با طول ضلعی برابر با عرض گنبدخانه روی مقطع نمونه‌ها قرار داده شد تا موقعیت آنها در فضا و تأثیرشان بر تعادل فضایی گنبدخانه بررسی شود.

پس از آن در فضاهایی که امکان بازدید میدانی وجود داشت، حضور محقق و برای نمونه‌هایی که امکان حضور میدانی نبود، از روی تصاویر داخل گنبدخانه و تطبیق آنها با مقطع و پلان‌ها، اطمینان حاصل شد که تناسبات پنج‌ضلعی و مکعب فضایی با برخی از گنبدخانه‌ها، مطابقت دارند. برای پاسخگویی به برخی از ابهامات از جمله: «آیا تراز و مکان خاصی برای قرارگیری کتیبه‌ها در هماهنگی با ابعاد پلان وجود دارد که موجب احساس تعادل فضایی می‌گردد؟»

مراحل پژوهش و تحلیل داده‌ها

شکل ۲- مراحل روش تحقیق و مسیر پژوهش (نویسندگان)

مراحل پژوهش در پنج گام انجام شد:

۱. **جمع‌آوری داده‌های میدانی:** شامل ارتفاع گنبد، ابعاد پلان و نسبت‌های هندسی از نمونه‌های مورد بررسی، با مشاهده مستقیم و اندازه‌گیری دقیق. از این داده‌ها برای تحلیل اولیه و سازمان‌دهی اطلاعات استفاده شد.
 ۲. **مطالعات اسنادی:** بر منابع مرتبط با هندسه و ترسیم قوس‌ها انجام شد؛ از جمله کتاب‌های «هندسه ایرانی» بوزجانی، «مفتاح الحساب» کاشانی، «طاق و ازج» جذبی، «هندسه و تزیین در معماری اسلامی» نجیب‌اوغلو (۱۳۷۹) و «هندسه در معماری» پیرنیا و بزرگ‌مهری (۱۳۸۵). در این مرحله، نسبت‌ها، قوانین هندسی و الگوهای ترسیمی استخراج شده، با داده‌های میدانی مقایسه گردید.
 ۳. **تحلیل دقیق‌تر تناسبات داخلی:** مراجعه به ترسیم‌های منابع تحلیلی، مانند حس وحدت و خشت و خیال، بازترسیم انجام شد. در این مرحله، فرضیه نخست مبنی بر اینکه ارتفاع گنبد داخلی و آهیانه برای دستیابی به تعادل فضایی، با ارتفاع پنج‌ضلعی متناظر با ابعاد پلان تنظیم شده است، با مقایسه داده‌های میدانی و منابع تحلیلی مورد آزمون قرار گرفت.
 ۴. **بررسی نمونه‌های کتیبه‌دار سبک‌های رازی تا اصفهانی:** از جمله گنبد مقبره دوازده امام یزد، با تحلیل ترسیمی و بررسی دقیق تناسبات پنج‌ضلعی انجام شد. نسبت‌های
۵. **بررسی فرضیه دوم:** که «عناصر افقی داخل فضای گنبدخانه، با قرارگیری در موقعیت خاص، نقش کلیدی در تعادل فضایی دارند»، از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با معماران و استادکاران سنتی و دانشگاهی انجام شد. اطلاعات دقیق درباره الگوهای پوشش سقف و نحوه قرارگیری عناصر افقی جمع‌آوری شد.
- در بررسی نهایی با مقایسه میان داده‌های میدانی، تحلیل منابع و مصاحبه‌ها و با استفاده از روش نمونه‌کاوی و فراتحلیل، تلاش شد تا الگوی مشترک و قابل تعمیم در تناسبات گنبدخانه‌ها شناسایی شود.
- از میان هفت نمونه منتخب دارای تناسب پنج‌ضلعی، سه نمونه متعلق به شیوه رازی، دو نمونه آذری و دو نمونه اصفهانی بودند. از بین شانزده نمونه منتخب که دارای تناسب مکعب فضایی بودند، شش نمونه متعلق به شیوه رازی، چهار نمونه آذری و چهار نمونه اصفهانی بودند. همچنین از میان دوازده نمونه منتخب که دارای تناسب پنج‌ضلعی و مکعب فضایی به صورت همزمان بودند، سه نمونه متعلق به شیوه رازی، سه نمونه آذری و شش نمونه اصفهانی بودند. اعتبارسنجی و پایایی داده‌ها از طریق روش مثلث‌سازی داده‌ها، بررسی و تطبیق منابع متعدد و همچنین بازخوانی و ارزیابی مجدد ترسیم‌های تاریخی تضمین شد.

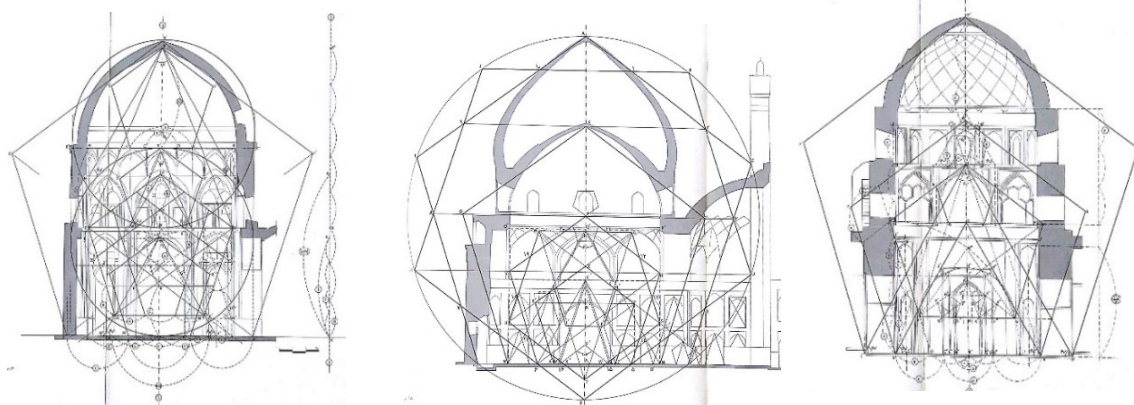
جدول ۱- توزیع تناسبات هندسی در گنبدخانه‌ها بر اساس شیوه‌های معماری

نوع تناسب هندسی	شیوه رازی	شیوه آذری	شیوه اصفهانی	جمع کل	درصد هر شیوه نسبت به کل
پنج ضلعی	۳	۲	۲	۷	رازی: ۴۲٫۸٪ - آذری: ۲۸٫۶٪ - اصفهانی: ۲۸٫۶٪
مکعب فضایی	۸	۴	۴	۱۶	رازی: ۵۰٪ - آذری: ۲۵٪ - اصفهانی: ۲۵٪
پنج ضلعی + مکعب فضایی	۳	۳	۶	۱۲	رازی: ۲۵٪ - آذری: ۲۵٪ - اصفهانی: ۵۰٪

(یافته‌های نویسندگان)

مرکز شکل گرفته و شامل پنج عنصر است که همراه با افزودن «تأثیر»، نمادی از چرخ فلک به شمار می‌رود، اگر دوازده وجهی منتظم را در نظر بگیریم، هر وجه آن، یک پنج ضلعی منتظم است که به صورت ساده روی سطح تخت قابل ترسیم است. با اتصال پنج رأس پنج ضلعی، ستاره پنج پر شکل می‌گیرد. این هندسه، نمونه‌های بارزی در معماری اسلامی دارد، مانند گنبد مسجد جامع اصفهان (اردلان، ۱۳۸۰: ۲۳ و ۲۷) (تصاویر ۲ و ۴).

این جدول نشان می‌دهد که در تناسب پنج ضلعی، شیوه رازی، بیشترین سهم را با ۴۲٫۸٪ داشته و در مکعب فضایی هم غلبه شیوه رازی با ۵۰٪ به وضوح مشخص است. اما در ترکیب هم‌زمان پنج ضلعی و مکعب فضایی، شیوه اصفهانی با ۵۰٪ نمونه‌ها، پیشتاز است. این موضوع می‌تواند بیانگر آن باشد که در شیوه اصفهانی، گرایش به هم‌نشینی و ترکیب الگوهای هندسی، بیش از دو سبک دیگر بوده است. در حالی که پنج ضلعی از ترکیب چلیپا و

شکل ۳- پنج ضلعی و تأثیر آن در تعیین ارتفاع آهیانه یا خود گنبد‌های ایرانی

از راست به چپ: مسجد جامع ورامین (پنج ضلعی با جرز بیرون ارتفاع گنبد خارجی را داده). در ایوان قبله و گنبد نظام الملک مسجد امام اصفهان (پنج ضلعی پلان داخل گنبد، ارتفاع آهیانه را داده) و گنبد تاج الملک (پنج ضلعی، ارتفاع بیرونی گنبدانه را مشخص نموده است). (منبع: نوایی و حاج قاسمی، ۱۳۹۰)

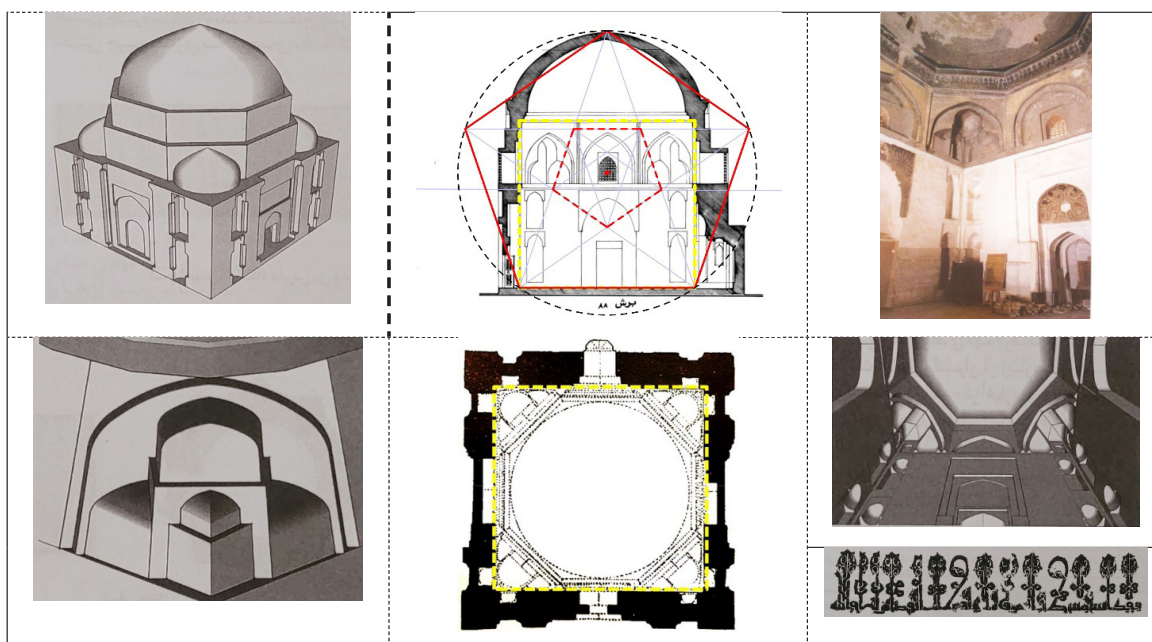
دارد (ر.ک: نوایی و حاج قاسمی، ۱۳۹۰)، زیرا نسبت‌های آن، مبنای هارمونی و تعادل ساختاری در این اجسام است. همان‌طور که در تصویر شماره (۳) مشاهده می‌شود، رشته‌ای از ستاره‌های پنج‌پر بر اساس نسبت

در پنج ضلعی، نسبت قطر به ضلع پنج ضلعی، که به «نسبت طلایی» معروف است، اهمیت بیشتری نسبت به خود پنج ضلعی یافته است. در میان اجسام افلاطونی، پنج ضلعی منتظم، ارزش ویژه‌ای

تجلی هندسه عملی بوزجانی در بقعه دوازده امام یزد

از دوره حکومت آل بویه (۳۳۳ تا ۴۴۷ ه.ق)، فعالیت گسترده‌ای در زمینه ساخت بقعه روی مشاهد مشرفه و مزار امامزادگان آغاز شد (مسعودی اصل و دیگران، ۱۳۹۷: ۸). یکی از نمونه‌های شاخص این سنت، آرامگاه - مسجد دوازده امام در محله فهادان یزد است که در سال ۴۲۹ ه.ق در دوران حکومت آل کاکویه (که ادامه‌دهنده حکومت امرای شیعی آل بویه بودند) ساخته شد. نام دو برادر، ابومسعود و ابویعقوب، از سرداران آل کاکویه، در کتیبه‌های این بنا به چشم می‌خورد.

طلایی به صورت هماهنگ به یکدیگر مرتبط هستند و امکان جای‌گذاری عناصر معماری را در نقاط مشخص فراهم می‌کنند. منتظر و سلطان‌زاده (۱۳۹۷) پس از بررسی عدد نمادین پنج، حداقل ده نوع گره را شناسایی کرده است که هر کدام با الگوی پنج‌ضلعی منتظم قابل ترسیم هستند. پنج‌ضلعی، نمادی از وحدت و نظم، جایگاه ویژه‌ای در هنرهای سنتی و معماری اسلامی دارد. این شکل، همراه با نسبت طلایی و گره‌های هندسی پیچیده، در بناهایی مانند گنبد‌های مسجد جامع اصفهان به کار رفته و برخی از محققان، سعی در نشان دادن نقش آن داشته‌اند (تصاویر ۳ و ۴).

شکل ۴- بقعه دوازده امام یزد. ترکیب کمال‌گرایی مکعب با نمادگرایی و مرکزگرایی کره در بالا در اهیانه. ابعاد پلان، سازنده اضلاع پنج‌ضلعی و مکعب فضایی

(منبع نقشه از: گنج‌نامه و سه‌بعدی از معماریان، ۱۳۹۹، ترسیم پنج‌ضلعی از: نویسندگان)

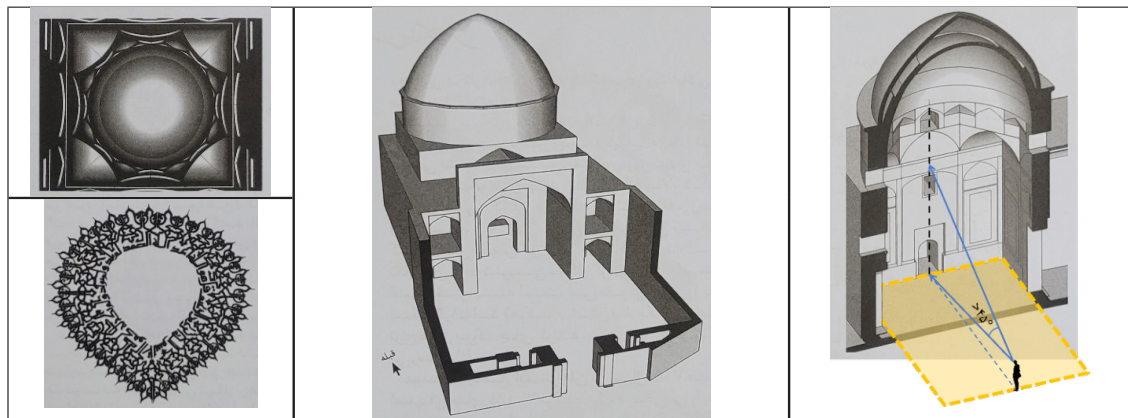
بنا، کهن‌ترین نمونه شناخته‌شده ایرانی با این نوع چپیره‌سازی است. در این بنا تلاش شده تا میان بدنه چهارگوش گنبدخانه و چپیره‌سازی، با افزودن طاقچه‌هایی در امتداد اجزای درونی پتکانه‌ها، هماهنگی ایجاد شود (معماریان، ۱۳۹۹: ۴۱-۴۲). پلان خارجی بنا به شکل مربع، با اضلاع

بدنه گنبدخانه در سه بر شرقی، غربی و شمالی، با سه طاق اصلی در مرکز و طاقچه‌هایی دو طبقه تعریف شده است. بر جنوبی، یعنی بدنه قبله، با تورفتگی به شکل محراب طراحی شده است. بخش چپیره‌سازی بنا دارای هشت طاق برابر است که درون آنها با نیم‌طاق‌های پتکانه اجرا شده‌اند. این

و کتیبه یال بالایی مکعب فضایی را مشخص نموده که در بسیاری از ابنیه، این موضوع رعایت شده است (به تصاویر شماره ۴، ۵ و ۷ توجه شود).

اگر به اهمیت شکل‌گیری مکعب فضایی بر اساس ویژگی‌های چشم ناظر توجه شود، اگر فردی در آستانه ورودی گنبدخانه قرار گیرد و به بالا بنگرد، برای آنکه احساس محصوریت شدید نکند، باید کتیبه‌ها را در زاویه‌ای کمتر از ۴۵ درجه مشاهده کند. مناسب‌ترین زاویه دید برای کتیبه‌ها، حدود ۳۰ درجه است و حداکثر ارتفاع آن باید پایتتر از یال بالایی مکعب قرار گیرد تا با کاهش زاویه دید ناظر، کمتر از ۴۵ درجه باقی بماند. در این میان، حس بینایی، نقش اصلی در درک زیبایی و مطلوبیت فضا ایفا می‌کند.

۱۱ متر و فضای داخلی به ابعاد ۸/۲۵ متر طراحی شده است. ارتفاع گنبد، به عنوان دومین گنبد تاریخ‌دار ایران، تا کف گنبدخانه، ۱۲ متر اندازه‌گیری شده است. ارتفاع آهیانه و گنبد داخلی، نزدیک به ارتفاع پنج‌ضلعی است که اضلاع آن مساوی با اضلاع پلان داخلی بناست و از این جهت می‌تواند به عنوان نمونه‌ای از ابنیه با نظام دوایری و پنج‌ضلعی متناظر با ابعاد پلان در نظر گرفته شود. با توجه به اینکه اگر از کف بنا و در اندازه ابعاد پلان آن به عناصر گنبدخانه نگریسته شود (حدوداً زاویه ۴۵ درجه)، خط دید به کتیبه افقی از آیه‌الکرسی ختم می‌شود و پس از آن، آغاز گنبد داخلی قرار گرفته است، بنابراین مهم‌ترین عناصر فضایی در این مکعب فضایی جای گرفته‌اند

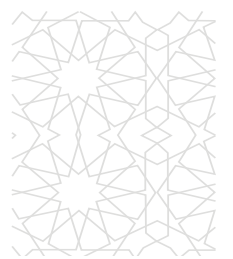
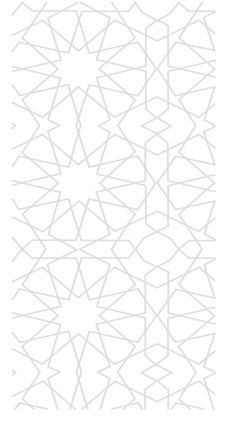
شکل ۵- آرامگاه سید رکن‌الدین یزد. ناظر در آستانه ورودی گنبدخانه در یال بالایی مکعب و زاویه کمتر از ۴۵ درجه کتیبه را

می‌بیند. شروع چپیره‌سازی پس از مکعب فضایی است.

(منبع تصاویر از: معماریان، ۱۳۹۹، ترسیم خطوط از: نویسندگان)

محصوریت کامل در فرد ایجاد می‌شود؛ به طوری که لبه بالایی بدنه فضا در میدان دید قرار می‌گیرد. نسبت میان ارتفاع فضا و عرض آن، چه در فضاهای کاملاً محصور و چه نیمه‌محصور، تعیین‌کننده حس تناسب فضایی است. این نسبت اگر به‌درستی و با نظر گرفتن ابعاد انسانی تنظیم شود، از نظر روانی در ناظر، احساس آرامش ایجاد خواهد کرد. زاویه دید ۳۰ درجه به سمت

در بحث مؤلفه‌های آسایش بصری و نقش آن در مناسب‌سازی محیط، کیفیت رابطه بصری میان انسان و فضا، اهمیت بسیاری دارد. درک ساختار بصری معماری، ارتباط نزدیکی با ویژگی‌های فیزیولوژیکی چشم دارد؛ امری که کمتر به آن پرداخته شده است (عزیزمقدم و هاشمی طغرالجردی، ۱۴۰۱: ۱۰۹). مطابق با یافته‌های محققان، اگر زاویه دید در فضا حدود ۴۵ درجه (نسبت ۱:۱) باشد، حس

بالا و نزدیک به آن، مطلوب‌ترین زاویه دید است (توسلی، ۱۳۹۵: ۶۰). در تصویر شماره (۷)، مهم‌ترین اجزای معماری در زاویه دید زیر ۴۵ درجه قرار دارد و محدوده مکعب فضایی ایجاد کرده است.

را می‌توان دوره درخشش ریاضیات مهندسی در ایران دانست. بهره‌گیری از تناسبات در معماری پس از اسلام نیز ادامه یافت و به‌ویژه با پدیدار شدن نظریه‌های دانشمندان بزرگی چون اخوان‌الصفاء در زمینه عدد و تناسبات در سده‌های چهارم و پنجم هجری، کاربرد تناسبات، امری رایج در معماری ایرانی بوده است.

گذری بر تناسبات گنبدخانه‌های مساجد از سبک رازی تا اصفهانی قرن چهارم، هم‌زمان با حکمرانی آل‌بویه

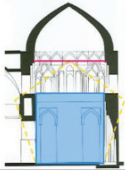

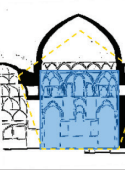

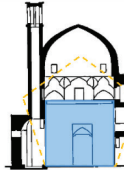

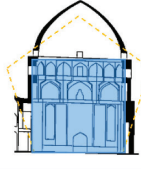

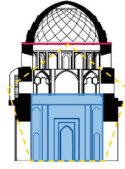
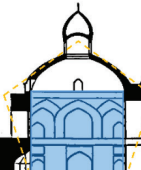

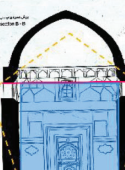
جدول ۲- تناسبات پنج ضلعی در شیوه‌های مختلف، از پلان مربع تا چند ضلعی

مقطع بنا	حجم سه‌بعدی بنا	پلان گنبدخانه	بنا، سبک و پلان
			مسجد جامع ساوه: رازی پلان گنبدخانه: مربع
			مسجد آقابزرگ کاشان: اصفهانی گنبدخانه: هشت ضلعی
			مسجد گوهرشاد: آذری مربع گسترش از دو وجه
			مسجد علی (ع) اصفهان: رازی - اصفهانی گنبد مربع گسترش یافته
			آرامگاه ابونصر پارسا: آذری پلان: مربعی با گسترش پذیری در طاقچه‌ها
			مسجد شیخ علیخان زنگنه اصفهان: سبک اصفهانی پلان: چلیپا شکل یک محور
			مسجد جامع کاشان: رازی گنبدخانه: مربعی شبه چلیپا

و اصفهانی، هر کدام حدود ده مسجد به صورت تصادفی، برحسب بازدید نویسنده و یا کامل بودن اطلاعات، انتخاب و بررسی شد. نتایج آن در تصاویر ۲، ۳، ۴ و ۵ نشان داده شده است.

برای پاسخ به این سؤال که با هدف انتقال حس تعادل فضایی، گنبدخانه‌ها بر چه تناسباتی تکیه داشته‌اند، تناسب پنج‌ضلعی و مکعب فضایی در تعدادی از مساجد بررسی شد. در این تحقیق، از دوره‌های رازی، آذری

جدول ۳- تجلی تناسب مکعب فضایی در مساجدی که در شیوه‌های رازی، آذری و اصفهانی ساخته شده یا شروع ساختشان بوده است.

مکعب فضایی				نوع تناسبات دوره ساخت یا شروع به ساخت
				رازی
مسجد جامع زواره	مسجد جامع گلپایگان	گنبد نظام‌الملک مسجد جامع اصفهان	گنبد تاج‌الملک مسجد جامع اصفهان	
				
مسجد جامع روستای محمدآباد (اصفهان)	مسجد فیروزآباد میند	مسجد جامع اردستان	مسجد جامع قم	
				آذری
مسجد بابا عبدالله نائین	مسجد میدان کاشان	مسجد میرچماق یزد	مسجد جامع ورامین	
				اصفهانی
مسجد امام بروجرد	مسجد ملا اسماعیل یزد	مسجد میرعماد کاشان	مسجد جامع ارومیه	

(منبع تصاویر: از گنج‌نامه و معماریان؛ ترسیم پنج‌ضلعی و مکعب از: نویسندگان)

مساجد، ارتفاع آهیانه با ارتفاع پنج‌ضلعی داخلی هماهنگ بوده و در برخی دیگر، همانند مسجد کبود تبریز در جدول (۵)، ارتباط معناداری دیده نمی‌شود. در جدول (۳)، تطبیق مکعب فضایی با مقاطع گنبدخانه‌های مساجد متعلق به شیوه‌های رازی، آذری و اصفهانی نشان داده

در این تصاویر، مساجد در سه دسته «دارای تناسب پنج‌ضلعی»، «دارای تناسب مکعب فضایی» و «دارای تناسب پنج‌ضلعی و مکعب فضایی» دسته‌بندی شده‌اند. همچنین چند نمونه از مساجدی که دارای هیچ‌یک از تناسبات یادشده نبوده‌اند نیز آورده شده است. در جدول (۲) در برخی از

شده است. همچنین در شکل (۶)، تجلی پنج‌ضلعی و مکعب فضایی در مساجد دوره‌های رازی، آذری و اصفهانی نشان داده شده است و در جدول (۵)، نمونه‌هایی که فاقد تناسب پنج‌ضلعی و مکعب فضایی هستند، آورده شده است. بررسی نمونه‌های مشابه نشان می‌دهد که در بسیاری از موارد، مقطع گنبدخانه‌ها با تناسب این دو شکل هندسی (پنج‌ضلعی و مکعب فضایی) هم‌خوانی دارد؛ به گونه‌ای که در بسیاری از مساجد مورد مطالعه، پنج‌ضلعی‌ای که طول ضلع آن برابر با ابعاد پلان گنبدخانه است، ارتفاع آهیانه (در مقطع داخلی) را مشخص می‌کند.

از سوی دیگر، مکعب فضایی نیز در اغلب این مساجد با مقطع گنبدخانه‌ها هماهنگ است؛ به گونه‌ای که در بیشتر موارد، انتهای مکعب فضایی با شروع پتکانه یا پاکار چفد گنبد منطبق می‌شود. حتی در مواردی که این انطباق کامل وجود ندارد، مکعب فضایی همچنان در شناسایی خطوط یا نقاط مهمی، همانند ردیف چفد و طاق‌های زیر گنبد، پنجره‌های زیر گنبد و... در مقطع جایگاه مهمی داشته است. از مساجد بررسی شده، تعداد قابل توجهی در جدول (۴) در دسته مساجدی قرار دارند که هم‌زمان با تناسب پنج‌ضلعی و مکعب فضایی تطبیق دارند و سایر مساجد باقی‌مانده در سه جدول ۲، ۳ و ۵ در دسته‌بندی‌های جداگانه آورده شده‌اند. در تطبیق مکعب فضایی در مقاطع مساجد شیوه‌های رازی، آذری و اصفهانی مشخص شد که در بسیاری از موارد، مکعب فضایی با شروع پتکانه یا پاکار چفد گنبد مرتبط است و در مواردی که این مکعب وجود ندارد،

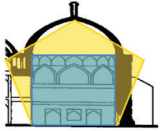

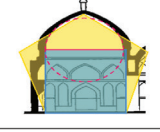

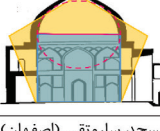

نقاط یا خطوط مهمی در مقطع مشخص می‌شود.

همچنین در این دسته‌بندی، در برخی نمونه‌ها مانند مساجد دو طبقه یا مساجد با خیز بلند دوره آذری، پنج‌ضلعی‌ای که طول ضلع آن به اندازه عرض گنبدخانه (طول ضلع مکعب فضایی) است، به شناسایی نقاط یا خطوط مهمی در مقطع مساجد، همانند محل شروع خیز گنبد منجر می‌شود.

این موضوع، فرضیه نخست تحقیق را که ارتفاع گنبد داخلی و آهیانه برای دستیابی به تعادل فضایی با «ارتفاع پنج‌ضلعی» متناظر با ابعاد پلان تنظیم شده است، به واقعیت نزدیک می‌کند. تناسب موزون ناشی از هندسه مشترک، اساس گنبدخانه‌های ساخته‌شده در قرون چهارم و پس از آن است. در این دوره‌ها، تناسب پنج‌ضلعی یا مکعب فضایی و یا هر دو، در اکثر گنبد‌های معروف ایران دیده می‌شود که جداول (۴) و (۵) و شکل (۶)، این موضوع را تأیید می‌کنند. در برخی از گنبدخانه‌های این دوره (با پلان مربع تا هشت‌ضلعی)، با خطای ده درصد، تناسب پنج‌ضلعی مشاهده می‌شود. برخی گنبد‌ها دارای این تناسب در فضای داخلی و برخی در گنبد بیرونی هستند.

نمونه‌هایی مورد بررسی نشان می‌دهد فرضیه دوم که عناصر افقی درون فضای گنبدخانه - همانند کتیبه‌ها یا نورگیرها - با قرارگیری در موقعیت خاص در یال بالای مکعب فضایی، نقش بارزی در ایجاد تعادل فضایی داشته است، در شکل‌دهی به فضای گنبدخانه با مصادیق متعددی روبه‌رو می‌شود.

جدول ۴- تجلی همزمان تناسبات پنج ضلعی و مکعب فضایی در مساجدی که در سبک‌های رازی، آذری و اصفهانی ساخته شده‌اند یا شروع ساختشان بوده است.

پنج ضلعی + مکعب فضایی			نوع تناسبات دوره ساخت یا شروع به ساخت
			رازی
مسجد ملک کرمان	مسجد جامع قزوین	مسجد جامع برسپان	
			آذری
مسجد جامع اشترجان	مسجد جامع یزد	مسجد جامع نطنز	
			اصفهانی
مسجد النبی قزوین	مسجد شیخ لطف‌الله	مسجد امام اصفهان	
			
مسجد جامع بروجرد	مسجد ساروتقی (اصفهان)	مسجد آقانور اصفهان	

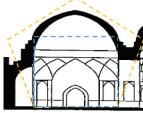

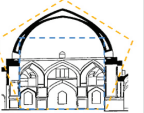
(منبع تصاویر از: گنج‌نامه و معماریان؛ ترسیم پنج‌ضلعی و مکعب از: نویسندگان)

با استفاده از نخ یا طناب به شمار می‌آید. کانون‌های بیضی، محل‌هایی هستند که با بستن طنابی با طول مشخص به آنها می‌توان بیضی را ترسیم کرد. محل کانون را بر چوبی مستحکم و قطور (شاهنگ) که در مرکز گنبدخانه قرار داده بودند، مشخص کرده و در آن محل، زنجیر (هنجار) را بسته‌اند. شاهنگ را با چوب‌هایی به دیوار و چنبره، محکم کرده‌اند و رج‌چینی گنبد و میزان داخل نشستن را با شاخص زنجیر تعیین کرده‌اند (عالمی و کمالی زارچی، ۱۳۹۹: ۷۷).

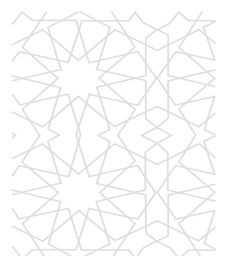
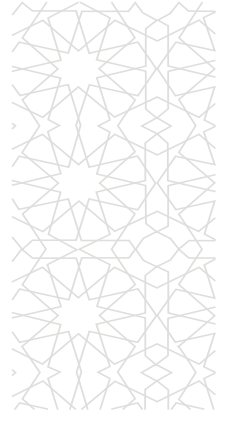
نوع کار استادان سنتی و معماران معاصر نشان می‌دهد که آنها گنبد را به صورت یک‌به‌یک روی زمین ترسیم کرده، سپس نسبت به خط عمود مرکزی، فاصله آجرها را به استادکار روی داربست اعلام و کنترل می‌کردند. بنابراین اصولاً ترسیم مقطع یک گنبدخانه روی زمین پیش از اجرا، موضوعی محتمل است.

همچنین استفاده از «هنجار» و «شاهنگ» کاربرد داشته است. روش شاهنگ و هنجار، یکی از معروف‌ترین روش‌ها برای اجرای گنبد است و برگرفته از روش ترسیم بیضی

جدول ۵- مساجدی که فاقد تناسبات پنج ضلعی و مکعب فضایی هستند.

نوع تناسبات دوره ساخت یا شروع به ساخت		نوع تناسبات دوره ساخت یا شروع به ساخت	نوع تناسبات دوره ساخت یا شروع به ساخت	
فاقد تناسبات پنج ضلعی و مکعب فضایی		فاقد تناسبات پنج ضلعی و مکعب فضایی	فاقد تناسبات پنج ضلعی و مکعب فضایی	
		اصفهانی		
مسجد سید اصفهان	مسجد جامع حکیم		مسجد جامع سمنان	مسجد کبود تبریز
			آذری	

(مأخذ تصاویر از: گنج‌نامه و معماریان؛ ترسیم پنج ضلعی و مکعب از: نویسندگان)

نتیجه گیری و پیشنهاد

این پژوهش با هدف کشف و تحلیل نظام‌های هندسی و تناسبات حاکم بر گنبدخانه‌های معماری اسلامی ایران شروع و با روش تحلیل هندسی پلان و مقطع انجام شده است. مسئله اصلی تحقیق، شناسایی الگوهای فضایی و تناسبات هندسی در ساختار گنبدخانه‌هاست. یافته‌ها نشان می‌دهد که معماران سنتی از دانشی نظام‌مند در حوزه تناسبات هندسی برخوردار بوده‌اند و این دانش را در مقیاس بندی بنا و مکان‌یابی فضاهای اصلی، به‌ویژه گنبدخانه‌ها به کار گرفته‌اند. ظرافت و پیچیدگی این فضاها، در قالب نظام‌مندی از شاکله‌های هندسی، آرایش فضایی و الگوهای منظم چیدمان عناصر، قابل دسته‌بندی و تحلیل است. تحلیل‌های تطبیقی نشان داد که تناسبات درونی گنبدخانه‌ها عمدتاً بر دو

الگوی اصلی استوار است:

الف) ارتفاع پنج‌ضلعی منظم، مبتنی بر ابعاد داخلی پلان

ب) مکعب فضایی، هم‌راستا با ابعاد پلان داخلی

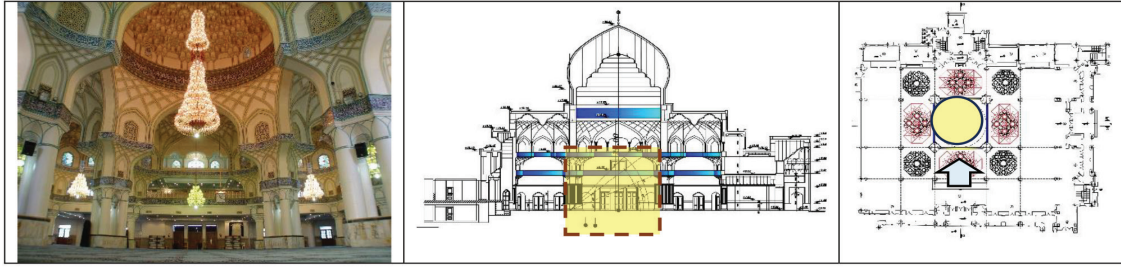
در برخی نمونه‌ها هر دو الگو به طور هم‌زمان حضور دارند، اما در تعدادی، صرفاً مکعب فضایی به کار رفته و نشانی از پنج‌ضلعی داخلی دیده نمی‌شود. بنابراین مکعب فضایی، سهم بیشتری در ساختار گنبدخانه‌ها دارد. شواهد همچنین نشان می‌دهد که تکرار پنج‌ضلعی در گنبد بیرونی، بدون وابستگی مستقیم به ابعاد پلان داخلی، تناسب قابل ادراکی ایجاد نمی‌کند. از این رو تحلیل‌های هندسی در این پژوهش بر ابعاد داخلی پلان و فضای درونی گنبدخانه‌ها متمرکز شد.

جدول ۶ - نوع تناسب و تحلیل آماری

نوع تناسب	رازی	آذری	اصفهانی	جمع	درصد
پنج‌ضلعی	۳	۲	۲	۷	٪ ۱۸
مکعب فضایی	۸	۴	۴	۱۶	٪ ۴۱
ترکیبی	۳	۳	۶	۱۲	٪ ۳۱

بر اساس جدول شماره (۶)، بیشترین کاربرد نوع تناسب در معماری سنتی ایران مربوط به مکعب فضایی، با ۴۱ درصد است که نشان‌دهنده اهمیت ساختارهای سه‌بعدی و نظم فضایی در طراحی گنبدخانه‌هاست. نوع ترکیبی با ۳۱ درصد، جایگاه دوم را دارد و بیانگر بهره‌گیری هم‌زمان از چند نظام هندسی برای ایجاد تعادل و هماهنگی در فضا است. نوع پنج‌ضلعی با ۱۸ درصد کمتر به کار رفته است، اما همچنان نقش برجسته هندسه افلاطونی را در معماری اسلامی ایران نشان می‌دهد.

مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با معماران سنتی و دانشگاهی و حضور میدانی در بناهای تاریخی، نقش مؤثری در درک عمیق‌تر نظام طراحی و ساخت گنبدخانه‌ها و شیوه‌های تناسب‌یابی ایفا کرد. با اتکا به داده‌های میدانی و فراتحلیل پژوهش‌های پیشین، این پژوهش تلاش کرد تا الگوی مشترکی از نظام تناسبات گنبدخانه‌ها ارائه دهد که می‌تواند در حفظ و باززنده‌سازی اصول اصیل معماری اسلامی - ایرانی، به‌ویژه در طراحی گنبدخانه‌های معاصر، مؤثر باشد.

شکل ۶- تجلی مکعب فضایی در مصلاي جديد حرم عبدالعظيم (ع). تصوير چپ کتيبه‌ها و ارتفاع ۲۶ متری آهيانه. وسط، مقطع گنبدخانه با مکعب فضایی. راست، فضای آستانه ورود به ستون‌های گنبدخانه با حدود ۱۵ متر فاصله و برابر با ارتفاع يال مکعب. (پلان، مقطع و تصوير از: نويسندگان)

و اصفهانی، ارتفاع گنبد داخلی با ارتفاع پنج‌ضلعی متناظر با پلان نزدیک است و مکعب فضایی نیز با عناصر افقی مشخص، همچون کتیبه‌ها، قابل تشخیص است. لازم به ذکر است که تاکنون شواهد قطعی دال بر تأثیر ارتفاع پنج‌ضلعی متناظر با ابعاد داخلی پلان بر ارتفاع گنبد بیرونی یافت نشده و تمرکز پژوهش بر تحلیل فضای داخلی گنبدخانه‌ها بوده است. بررسی تنها حدود ۳۰ تا ۴۰ نمونه و دشواری دسترسی به اسناد اجرایی دقیق برخی بناها، از محدودیت‌های این پژوهش است. پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی با گسترش دامنه نمونه‌ها و تلفیق ابعاد هندسی با جنبه‌های سازه‌ای و نمادین، به کشف عمیق‌تر نظام فضایی گنبدخانه‌ها پردازند.

چهار حالت نسبت ابعاد داخلی پلان و ارتفاع گنبدخانه‌ها

-حالت اول: ارتفاع داخلی گنبدخانه (یا آهيانه) به طور محسوسی کوتاه‌تر یا بلندتر از ارتفاع پنج‌ضلعی متناظر با ابعاد پلان است و نیازمند پژوهش‌های تخصصی مستقل است.

-حالت دوم: ارتفاع پنج‌ضلعی متناظر با ابعاد پلان، دقیقاً ارتفاع داخلی گنبدخانه یا آهيانه را مشخص می‌کند.

-حالت سوم: ارتفاع پنج‌ضلعی متناظر با پلان، با ارتفاع داخلی گنبدخانه تطابق ندارد، اما تشکیل مکعب فضایی بر اساس ابعاد پلان و عناصر افقی، فضایی متعادل و نظام‌مند ایجاد می‌کند.

-حالت چهارم: در برخی مساجد و مدارس وابسته به شیوه‌های رازی، آذری

منابع

زیبا: معماری و شهرسازی، سال هجدهم، شماره ۱، صص ۲۹-۴۴.

<https://doi.org/10.22059/jfaup.2013.36355>

عالمی، بابک و صدیقه کمالی زارچی (۱۳۹۹) «نظام نیارش گنبدخانه کهن کاشان (گنبدخانه مسجد جمعه)»، هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی، سال بیست و پنجم، شماره ۳، صص ۷۳-۸۶.

<https://doi.org/10.22059/jfaup.2021.312670.672544>

عزیزمقدم، محمدامین و سید مجید هاشمی طغراجردی (۱۴۰۱) «معماری به مثابه فرهنگ: تحلیلی بر کاراکتر زاویه بصری در تطبیق پذیری فرهنگ و معماری فضاها بینابین»، فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، سال چهارم، شماره ۲، صص ۱۰۹-۱۲۷.

کاشانی، غیاث‌الدین جمشید (۱۳۶۶) رساله طاق و ازج، ترجمه و تحقیق علیرضا جذبی، تهران، سروش.

گنجنامه (۱۳۸۳) فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران: مساجد (ویراست دوم)، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

----- (۱۳۸۳) فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران: مساجد جامع (جلد ۱) (ویراست دوم)، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

----- (۱۳۸۳) فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران: مساجد جامع (جلد ۲) (ویراست دوم)، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

----- (۱۳۸۹) فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر دوازدهم: امامزاده‌ها و مقابر، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

----- (۱۳۹۴) فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر دوم: مساجد اصفهان (ویراست دوم)، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

گنون، رنه (۱۳۶۵) سیطره کمیت و علائم آخرالزمان، ترجمه علی محمد کاردان، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

مشهدی، علی و محمدرضا نامداری (۱۴۰۲) «تحلیل تطبیقی دگردیسی فرم در مساجد فاقد شبستان دوره صفوی و معاصر ایران (موردپژوهی: مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد الغدیر تهران)»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال سیزدهم، شماره ۵۰، صص ۵۱-۶۳.

اردلان، نادر (۱۳۸۰) هنر معماری در ایران، تهران، سروش.

افشین مهر، وحید و عباس غفاری و ریحانه زمانی (۱۴۰۰) «ارزیابی کیفیت آکوستیک در گنبدخانه نظام‌الملک مسجد جامع اصفهان»، پژوهش‌های معماری اسلامی، ۹(۲)، ۱۲۳-۱۴۰.

<https://doi.org/10.52547/jria.9.2.123>

البوزجانی، محمد بن محمد (۱۳۶۹) هندسه ایرانی، ترجمه علیرضا جذبی، تهران، سروش.

پرتو، شیده، نوروزبrazجانی، ویدا و میرشاه‌زاده، شروین (۱۴۰۱) «بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر ادراک حس معنویت در فضای مساجد (مطالعه موردی: شش مسجد معاصر تهران)»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۲(۴۸)، ۲۹-۴۰.

<https://doi.org/10.22034/jisacs.2023.1056969>

پرنیا، محمدرکیم (۱۳۸۶) سبک‌شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، تهران، سروش دانش.

پرنیا، محمدرکیم و زهرا بزرگمهری (۱۳۸۵) هندسه در معماری، تهران، سبحان نور.

توسلی، محمد (۱۳۹۵) اصول و روش‌های طراحی شهری و فضاهای مسکونی در ایران: طراحی دسترسی، تهران، دانشگاه تهران.

حلیمی، محمدرحسین (۱۳۹۰) زیبایی‌شناسی خط در مسجد جامع اصفهان، تهران، قدیانی.

حیاتی، حامد و مرضیه مرادی نافچی (۱۴۰۳) «ارزیابی هندسه فضایی مساجد تاریخی قم با تأکید بر معناشناسی محور»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال پانزدهم، شماره ۵۵، صص ۱۷-۳۷.

رحیم‌نیا، رضا و ناهید هلاکویی و سجاد موذن (۱۴۰۱) «بازخوانی عملکرد مناره با تکیه بر مضامین موجود در آیات کتبه‌های قرآنی (نمونه موردی: مناره‌های شیوه رازی در ایران)»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال دوازدهم، شماره ۴۷، صص ۱۹-۳۳.

<https://doi.org/10.22034/jisacs.2023.1041157>

رضازاده، مجتبی و مجتبی ثابت‌فرد (۱۳۹۲) «بازشناسی کاربرد اصول هندسی در معماری سنتی (مطالعه موردی: قصر خورشید و هندسه پنهان آن)»، هنرهای

وحدت طلب، مسعود و فرهاد احمدنژاد (۱۳۹۷) «بررسی تجربی عوامل مؤثر در مطلوبیت زیبایی شناسانه تناسبات گنبدهای معماری ایرانی-اسلامی»، فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، سال چهارم، شماره ۱، صص ۱۶-۲۷.

<https://doi.org/10.22034/jiscs.2023.1041157>

وحدت طلب، مسعود و تورج هاشمی و سمیه قدیمزاده (۱۳۹۸) «مفهوم و زمینه‌های مختلف نمودیابی ظرافت در معماری: مطالعه موردی گنبد سلطانیه و مسجد شیخ لطف‌الله»، باغ نظر، ۱۶(۸۱)، ۳۹-۵۲.

<https://doi.org/10.22034/bagh.2019.176115.4042>

Kharazmi, M., & Sarhangi, R. (2016) An analytical study of the methods of design and geometric constructions in architectural ornaments of the Friday Mosque of Forumad. *Nexus Network Journal*, 18 (1), 275- 310.

Korsavi, S. S., & Aliabadi, M. (2015) Geometry and proportion of conical domes' plans in Iran: Reviewing case studies. *Journal of Architectural Engineering Technology*, 4 (1), 1000137.

Sarhangi, R. (1999) The sky within: Mathematical aesthetics of Persian dome interiors. *Nexus Network Journal*, 1, 87- 98.

معماریان، غلامحسین (۱۳۹۰) معماری ایرانی، تهران، سروش دانش.

----- (۱۳۹۹) معماری ایرانی: دستگاه‌شناسی، تهران، گلجام.

مقیم، محمد (۱۳۸۶) «روش موردکاوی و کاربردهای آن در علوم انسانی»، روش‌شناسی علوم انسانی، سال سیزدهم، شماره ۵۰، صص ۷۱-۱۰۲.

منتظر، بهناز و حسین سلطانزاده (۱۳۹۷) «بازتاب نقش پنج‌ضلعی منظم در نقوش هندسی معماری اسلامی ایران»، مطالعات هنر اسلامی، سال چهاردهم، شماره ۳۰، صص ۱۵-۴۰.

<https://sid.ir/paper/136760/fa>

مسعودی اصل، بهزاد و احمدعلی فرزین و شهره جوادی و ناصر براتی (۱۳۹۷) «مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران»، باغ نظر، سال پانزدهم، شماره ۶۴، صص ۵-۱۴.

<https://doi.org/10.22034/bagh.2018.69476>

مولوی، بهزاد و مسعود قاسم‌زاده (۱۳۸۱) بررسی هندسه در معماری گذشته ایران (دوران اسلامی)، تهران، مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.

نجیب‌اوغلو، گلرو (۱۳۷۹) هندسه و تزیین در معماری اسلامی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران، روزنه.

نوایی، کامبیز و کامبیز حاج‌قاسمی (۱۳۹۰) خشت و خیال، تهران، سروش.

سنگاب در معماری مذهبی ادیان ابراهیمی شهر اصفهان

(نمونه‌های مطالعاتی: بناهای مذهبی یهودیت، مسیحیت و اسلام)

سمیه امیدواری*، جواد آقاجانی کشتلی**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۲

نوع مقاله: پژوهشی - ۶۸-۴۷

چکیده

سنگاب به عنوان یکی از عناصر مهم فرهنگی و مذهبی، نقش قابل توجهی در تاریخ ادیان مختلف ایفا کرده است. این عنصر در ادیان یهودیت و مسیحیت و اسلام، اهمیت خاصی دارد و در فرهنگ‌های دیگر نیز به نوعی به کار رفته است. به علت وابستگی این ادیان به آب و به ویژه پاکی و طهارت، کارکرد سنگاب‌ها نیز در اماکن مذهبی متعلق به این ادیان، ویژه شده است. شهر اصفهان به دلیل داشتن محل عبادت هر سه دین یهود، مسیحیت و اسلام، محل مناسبی برای انجام پژوهش بوده است تا کارکرد سنگاب در این شهر در کنار هم بررسی شود. این مقاله با هدف شناسایی و تحلیل وضعیت سنگاب در معماری مذهبی ادیان یهودیت، مسیحیت و اسلام در بناهای عبادی اصفهان انجام شده است. روش پژوهش این مقاله، توصیفی-تحلیلی بوده و کوشیده است با بهره‌گیری از منابع مکتوب و همچنین منابع میدانی به تحلیل کارکرد این سنگاب‌ها در بناهای مختلف مذهبی بپردازد. نمونه‌ها از بناهای مذهبی در ادیان یهودیت، مسیحیت و اسلام در اصفهان به عنوان یکی از شهرهای تاریخی ایران انتخاب شد که در نهایت بر اساس روش تجزیه و تحلیل کیفی، تحلیل و بررسی شد. نتایج حاصل از پژوهش نشان داده است که سنگاب در مکان‌های عبادی موجود در اصفهان در کنیسه ناسی، کلیسای وانک و مسجد جامع اصفهان، دارای اشتراکات و وجه تمایزاتی بوده است. وجود آب و سنگاب در هر سه دین، نماد طهارت و پاکیزگی است، اما مکان قرارگیری، ابعاد و تناسبات، تزیینات و کتیبه‌های موجود بر سنگاب‌ها و کارکرد آن در سه بناهای عبادی مختلف، بر اساس تفاوت در ساختار مذهبی، متفاوت بوده است.

واژه‌های کلیدی: آب، سنگاب، اماکن مذهبی-عبادی، ادیان ابراهیمی و اصفهان.

مقدمه

آب به عنوان یکی از عناصر تشکیل دهنده جهان، جایگاه بسیار ویژه‌ای در فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف سراسر دنیا دارد. همه فرهنگ‌ها، چه به علل خواص مادی آب (کشاورزی، صنعت، بقا و حیات) و چه به علل خواص معنوی آن (غسل، وضو و طهارت)، حرمت و حد آن را نگه می‌داشتند و از آن پاسداری می‌کردند. آب در آفرینش کیهان، مقدم بر هر شکل و صورتی است و محمل و تکیه‌گاه هر آفرینشی است. غوطه زدن در آب، رمز رجعت به حالت پیش از شکل‌پذیری و تجدید حیات کامل و زایشی نو است، زیرا هر غوطه‌وری، برابر با انحلال و اضمحلال صورت و استقرار مجدد حالت نامتعین مقدم بر وجود است و خروج از آب، تکرار عمل تجلی صورت در آفرینش کیهان. پیوند با آب، همواره متضمن تجدید حیات است؛ زیرا از سویی در پی هر انحلالی، «ولادتی نو» هست و از سویی دیگر، غوطه خوردن، امکانات بالقوه زندگی و آفرینش را مایه‌ور می‌کند و افزایش می‌دهد (الیاده، ۱۳۷۶: ۱۸۹؛ به نقل از: افضل طوسی و مانی، ۱۳۹۲: ۵۰).

قدمت پاسداشت و تقدس آب، پیشینه‌ای بسیار کهن دارد. مردم پیرو کیش‌های پرستش طبیعت در کنار قدسیت بخشیدن به عناصری مانند زمین، آسمان، خورشید و ماه، آب را نیز محترم و مقدس می‌شمرده‌اند و برای حفظ و نگهداری آن، فضا و مکان ویژه ساخته‌اند.

ادیان ابراهیمی و غیر ابراهیمی هر کدام به‌نوعی و با آیینی، با آب در ارتباط بوده و هستند. آب در کنار بحث تقدس، به عنوان یکی از عناصر فوق ارزشمند در آفرینش، ویژگی پاک‌کنندگی و تطهیر نیز داشته است. در ادیان مربوط به ایران باستان، آب به عنوان یک عنصر مهم و مقدس، کارکردهای مختلفی در آداب و اعمال آیینی مربوط به آنها

داشته است. فضاهای عبادی ساخته‌شده برای پرستش خدا و یا خدایان معمولاً در کنار آب بوده است و این مسئله نه تنها به ویژگی معمول آب، بلکه به ویژگی روایی و آیینی آب مرتبط می‌شده است. وجود بناهایی مانند معبد آناهیتا برای ایرانیان قبل از اسلام، پیر چک‌چک برای زرتشتیان ایرانی و آیین‌های صابئین مندایی در کنار رود کارون، این مسئله را نشان می‌دهد. در کنار مسائل مربوط به این ادیان، ادیان یهود، مسیحیت و اسلام نیز هر کدام با آدابی مانند طهارت، غسل و وضو با آب در ارتباط بوده‌اند. بنابراین در همین ایران از زمان باستان تاکنون، مردم وابسته به ادیان ابراهیمی و غیر ابراهیمی مانند مهرپرستان، زرتشتیان، مانویان، صابئین، یهودیان، مسیحیان و مسلمانان، هر کدام آیین‌هایی مرتبط با آب داشته‌اند. یکی از فضاهای نگهداری آب در اماکن عبادی، سنگاب‌ها هستند. سنگاب در همه اماکن عبادی به عنوان نمادی از پاکسازی و آمادگی برای فعالیت‌های عبادی است. در ادیان مختلف یهودیت، مسیحیت و اسلام، هرچند سنگاب با مفهوم پاکسازی همراه بوده است، این عناصر در صورت و شکل‌های متفاوتی ظاهر می‌شوند.

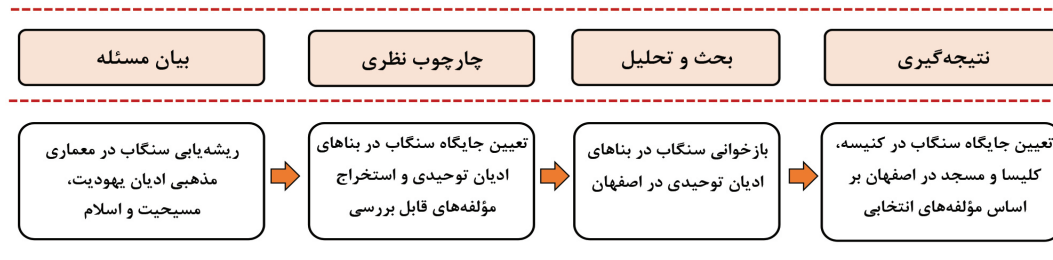
از آنجا که در حوزه سنگاب‌ها به‌ویژه در ادیان مختلف، مطالعات محدودی انجام شده است، بنابراین در این مقاله کوشش می‌شود ابتدا با بررسی جایگاه این عنصر در مکان‌های مذهبی ادیان ابراهیمی، به بازشناسی آن در معابد اولیه یهودی و کلیساهای مسیحیت و همچنین مساجد اسلامی پرداخته شود. اصفهان، یکی از شهرهای تاریخی ایران است که در گذر زمان، پذیرای ادیان مختلف از دین‌های ابراهیمی بوده است و ظهور کالبدی بناهای وابسته به این ادیان، همچنان در تاریخ معماری این شهر مشهود است. این مقاله با تمرکز بر اماکن مقدس اصفهان می‌کوشد

در هر سه گونه بنای عبادی، سنگاب برای گزاردن اعمال آیینی ساخته شده، مقایسه آنها با کنترل حداقل متغیرهایی مانند جغرافیا، اقلیم و آب و هوا و استفاده از مصالح، منطقی به نظر می‌رسد. برای این پژوهش، سنگاب‌های موجود در کنیسه ملاشیمعون (ملا ناسی)، کلیسای وانک و مسجد جامع اصفهان انتخاب شد. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات، کیفی است؛ به این ترتیب که سنگاب‌های انتخاب شده در سه مکان عبادی یهودی، مسیحی و اسلامی شهر اصفهان از نظر موقعیت بنا، مکان قرارگیری سنگاب، دوره تاریخی، کارکرد، هندسه و فرم و تزیینات بررسی و تحلیل می‌شود. قابل ذکر است که ترتیب تحلیل سنگاب‌ها به ترتیب بر اساس قدمت تاریخی هر کدام از ادیان ابراهیمی انجام شده است. ابتدا سنگاب مربوط به بناهای دین یهود، سپس کلیسای مسیحیان و بعد مساجد مسلمانان تحلیل و بررسی شده‌اند.

تا گونه‌های مختلف سنگاب را در بناهای عبادی این شهر بازخوانی و بازشناسی کند. مقاله در پی پاسخ به این سؤال است که سنگاب‌ها در معماری مذهبی ادیان یهودیت، مسیحیت و اسلام در اصفهان دارای چه ویژگی‌هایی بوده است؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف در زمره تحقیقات نظری قرار می‌گیرد. این مقاله از نظر ماهیت، توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات بر پایه مطالعات و برداشت میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای است. ابزار مورد استفاده در روش میدانی، عکس برداری از سنگاب در اماکن متعلق به سه دین یهود، مسیحیت و اسلام و در روش کتابخانه‌ای، شناسه برداری از متون و منابع مختلف بوده است. روش نمونه‌گیری به صورت هدفمند بوده است. چون در شهر اصفهان، بناهای مربوط به هر سه دین یهود، مسیحیت و اسلام در کنار هم وجود دارد و

شکل ۱- فرآیند پژوهش

این عنصر کالبدی- فضایی در مساجد دوره صفویه است. اما علی‌رغم حضور این عناصر در دیگر بناهای دینی مذهبی مانند کنیسه‌ها و کلیساها، پژوهش‌های مستقلی در این حوزه انجام نشده است. این مقاله می‌کوشد با بازخوانی پژوهش‌های انجام شده، به شناخت و تحلیل سنگاب‌ها در بناهای مذهبی ادیان مختلف در اصفهان بر اساس مؤلفه‌های انتخابی بپردازد.

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

سنگاب، یکی از عناصر کالبدی مهم در معماری بناهای مذهبی در ادیان یهودیت، مسیحیت و اسلام است. علی‌رغم اهمیت این عنصر فضایی، پژوهش‌های بسیار محدودی در شناخت این عنصر و بیان اشتراکات و افتراقات آن در بناهای مذهبی مختلف صورت گرفته است. در حوزه سنگاب تنها پژوهش‌های انجام شده، محدود به معرفی

جدول ۱- پیشینه پژوهش

نویسنده	عنوان	توضیحات
هنر فر (۱۳۴۵)	سنگاب‌های تاریخی اصفهان از دوره صفویه	نویسنده در این مقاله به معرفی سنگاب‌های تاریخی اصفهان از دوره صفویه پرداخته و ویژگی‌های هنری، تزئینی و عملکردی آنها را بررسی کرده است و در ادامه، نقش سنگاب‌ها را در فرهنگ آب‌دوستی ایرانیان و تفکر شیعی بیان می‌کند.
دادمهر (۱۳۷۸)	سقاخانه‌ها و سنگاب‌های اصفهان	این کتاب به بررسی تاریخ و فرهنگ استفاده از سقاخانه‌ها و سنگاب‌های اصفهان می‌پردازد و آنها را به عنوان نمادهای فرهنگی و مذهبی مهم در تاریخ اصفهان معرفی کرده، نمونه‌هایی از این سنگاب‌ها را معرفی می‌کند.
حق نظریا (۱۳۸۵)	کلیساهای ارمنه جلفای نو اصفهان	این کتاب به معرفی کلیساهای ارمنیان جلفای نو اصفهان پرداخته و شامل شرحی دقیق از تاریخچه، معماری و فضای معنوی این کلیساهاست.
افضل طوسی و مانی (۱۳۹۲)	سنگاب‌های اصفهان، هنر قدسی شیعه	این مقاله به بررسی سنگاب‌های اصفهان به عنوان نمادهای هنری و مذهبی در فرهنگ شیعه می‌پردازد و تأکید می‌کند که سنگاب‌ها نه تنها برای تأمین آب، بلکه به عنوان نمادی از تقدس عمل می‌کنند.
مخلصی (۱۳۹۶)	پژوهشی در تاریخ و قدمت سنگاب تاریخی مسجد جامع عتیق شیراز	به بررسی تاریخ و ویژگی‌های سنگاب‌های مسجد جامع عتیق شیراز می‌پردازد و اهمیت آنها را به عنوان عناصر فرهنگی و دینی بررسی می‌کند.
خاکپور و کاتب (۱۳۹۶)	بررسی تطبیقی معماری دینی در مسیحیت و اسلام	این مقاله به مقایسه کاربرد سنگاب‌ها در دو دین می‌پردازد و بیان می‌کند که چگونه این عناصر مذهبی در هر دو فرهنگ، واجد اهمیت بوده است.
احمدزاده و دیگران (۱۳۹۷)	تزیینات حجاری مسجد عتیق اصفهان در دوره‌های صفوی و قاجار	این مقاله با طبقه‌بندی انواع نقوش (هندسی، گیاهی و خطی) و تحلیل تفاوت‌های سبکی دوره‌ای، به شناسایی تزیینات حجاری در این مسجد می‌پردازد.
حسنعلی پورمند و سنگتراش (۱۳۹۸)	اندیشه یهودیان در ایجاد کنیسه (نمونه موردی: محله جویباره در اصفهان)	این مقاله به بررسی نقش اندیشه‌های دینی یهود در شکل‌گیری فضای کنیسه‌ها می‌پردازد و کنیسه‌های موجود در محله جویباره اصفهان را به عنوان نمونه موردی تحلیل می‌کند.
محمدی میلادی (۱۳۹۹)	نقوش سنگاب امامزاده شاه سید علی اصفهان با تأکید بر مفاهیم و ساختار هنری ایرانی	این مقاله به تحلیل نقوش موجود روی سنگاب امامزاده شاه سید علی می‌پردازد و تأکید می‌کند که چگونه این نقوش بیانگر مفاهیم فرهنگی و مذهبی عمیق است.
صادقی نژاد و مسعودی (۱۴۰۰)	مطالعه تطبیقی بناهای عبادی شریعت یهود و مساجد شریعت اسلام با تأکید بر مطالعه و تحلیل روند شکل‌گیری نخستین بناها بر مبنای متون نظری و دینی	مقاله‌ای تطبیقی که به بررسی مفاهیم، کارکردها و ساختارهای معماری عبادی در دو دین یهود و اسلام می‌پردازد. از اینرو با تحلیل متون نظری و دینی، نخستین بناهای عبادی مانند کنیسه و مسجد را بررسی کرده، اشتراکات و افتراقات آنها را بررسی و تحلیل می‌کند.

جایگاه تقدس آب در ادیان ابراهیمی

در نگرش معناگرایانه به امر زیستن، اگر باید در جهان زیست، باید آن را بنیاد نهاد. کشف نوعی مرکزیت، مترادف با آفرینش جهان است و این کیهان‌آفرینی آیینی، مکانیت قدسی را می‌سازد (الیاده، ۱۳۷۶: ۱۶). هر مکان قدسی دلالت بر ظهور و تجلی امر قدسی دارد که منجر به انفکاک حوزه‌ای از محیط کیهانی مجاور می‌شود و آن را کیفاً از مکان‌های دیگر متفاوت می‌سازد (همان: ۲۰). مکان قدسی از نمادها، نشانه‌ها در خلق فضای روحانی و انتقال مفاهیم معنوی بهره می‌گیرد. نمادها، تجلی ذات مطلق در امر مقید هستند (کربن، ۱۳۹۲: ۴۲؛ به نقل از: طلایی و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۵). مکان‌های مقدس در ادیان مختلف در راستای اهداف کاربردی مختلف ساخته می‌شوند. بناهایی که برای پرستش خدا و یا خدایان متعدد در ادیان مختلف، بناهایی برای ادای فریضه‌های آیینی مختلف در طول سال و بناهایی که در حاشیه مراسم و آداب مرتبط با فرهنگ‌های ماورایی ملل مختلف ساخته شده‌اند، معمولاً نمادین هستند و یا دارای نمادهای مختلف شناخته‌شده و ملموس هستند. برای مثال مکان مقدس نمادین مربوط با پرستش مهر یا میترا در ایران باستان و کشورهای مختلف را امروزه می‌توان به عنوان مهرابه‌های به کار رفته در ادیان دیگر مشاهده کرد. مکان‌های مقدسی که با پرستش و یا پاسداشت آب مرتبط هستند؛ چه فضاهای مقدسی که مستقیم مربوط با پرستش الهه آب و یا مکان‌هایی که برای اعمال دینی نیازمند آب بوده‌اند، به صورت نمادها ساخته و شناخته شده‌اند.

آب در همه ادیان ابراهیمی واجد اهمیت بسیار بوده است و در همه متون دینی و مقدس، به اهمیت عنصر آب و پاکی اشاره داشته‌اند. دریای سرخ در تاریخ یهودیت، بسیار حائز اهمیت است، زیرا در آغاز مهاجرت

بنی اسرائیل، موسی و قوم یهود با عبور از آب از دست ارتش مصر که در تعقیب آنها بود، نجات یافتند. خدا به موسی^(ع) کمک کرد تا به همراه قوم بنی اسرائیل از دریا عبور کرده، به سلامت به سرزمین‌های آن سوی دریا برسند. پس از آن، آب دریا دوباره به هم رسید و مصریان را در خود غرق کرد. این معجزه، پاداش ایمان موسی^(ع) و قومش که قوم برگزیده خداوند محسوب می‌شدند، بود. این شکاف در میان دریای سرخ بیانگر آن است که خدا بر طبیعت و اقیانوس‌های عظیم سلطه دارد. آب در اینجا هرچند مظهر قدرت و نیرومندی است، به وسیله‌ای برای کیفر مصریان و حفاظت از قوم بنی اسرائیل تبدیل می‌شود (سبحانی حسینی و رجبی فر، ۱۳۹۶: ۵-۶).

آب هم‌زمان هم نمادی از زندگی دارد و هم به مسئله مرگ و دنیای پس از مرگ اشاره دارد. آب، نماد زاینده‌گی است؛ مظهر آفرینش و خلقت است. پس از مرگ نیز غسل میت به‌ویژه در اسلام، نشانه ارتباط آب با پاکی هنگام مرگ و رفتن طاهر به دنیای دیگر است. در آیین یهود، مراسم تطهیر، نماد احیا و حفظ پاکی و خلوص مذهبی است و ریشه‌های آن را می‌توان در تورات یافت. این غسل‌ها شامل شست‌وشوی دست‌ها، شست‌وشوی دست‌ها و پاها و یا فرو بردن تمام بدن به زیر آب می‌شود که باید با آب جاری که آب دریا، رودخانه و یا چشمه است، انجام گیرد (همان: ۵-۶).

در آیین مسیحیت نیز برای عنصر آب، اهمیت بسیاری قائل بوده‌اند. تقریباً همه کلیساها و فرقه‌های مسیحیت، مراسم عبادی اولیه‌ای دارند که در آن آب استفاده می‌شود.

غسل تعمید از غسل مسیح توسط یحیی تعمیددهنده در اردن ریشه می‌گیرد. در این دین نیز ایمان‌آوردندگان را برای اینکه از پیروان سایر ادیان متمایز باشند، ابتدا در دنیا غسل می‌دهند. پس از ماجرای غسل مسیح^(ع)، وی

حواریون خود را به تعمیم دادن تمام پاپ، پدر، پسر و روح القدس فرمان داد (انجیل متی، ۱۳۸۳، باب ۲۸، آیات ۱۹-۲۰).

در اعتقادات اسلامی نیز آب، اهمیت بسیاری دارد. در قرآن، آیات بسیاری با مضمون آب وجود دارد. آب همیشه به مصداق آیه «و جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» (الانبياء/ ۳۰)، مهم‌ترین عامل زندگانی انسانها و طبیعت است. به همین دلیل، پدیده سقایی و سقایت و عرضه آب خنک در مسیر راه‌های کاروانی و بافت‌های قدیمی شهرهای کویری، مساجد، بقاع متبرکه و حتی حمام‌ها در فرهنگ اسلامی ایران، جایگاه ویژه‌ای دارد. وقف آب، آب‌انبارها، برکه‌ها، یخچال‌ها و سنگاب‌هایی که آب شرب و گوارای مساجد و بقاع متبرکه را تأمین می‌کرده‌اند، از همین فرهنگ دینی و صبغه مذهبی مایه گرفته و با ارزش‌های اعتقادی شیعه، پیوند جاودانه دارد. موضوعاتی چون سقایت امام علی^(ع) با آب کوثر، آب سلسبیل، آب زمزم و به‌ویژه واقعه غم‌انگیز عطش اهل بیت^(ع) در بیابان‌های داغ و تفتیده کربلا از جمله مضامینی است که در اشعار کتیبه‌های آب‌انبارها و سنگاب‌ها به آن توجه مبذول شده است (مخلصی، ۱۳۹۶: ۸۹).

جایگاه سنگاب در بناهای عبادی ادیان ابراهیمی

بر اساس باورهای دینی و مذهبی در هر یک از ادیان توحیدی، حضور و ظهور آب دارای جلوه‌های مختلفی بوده است. از آنجا که طهارت با آب، یکی از فعالیت‌های غالب در مکان‌های عبادی بوده است، بنا بر شیوه‌های طهارت و پاکی، مکان‌های طهارت، صورت‌های متفاوتی را به خود گرفته است. مکان‌های نگهداری و انتقال آب از یک ظرف کوچک تا یک فضای نسبتاً بزرگ را شامل می‌شود. سنگاب‌ها به عنوان یکی از عناصر نگهداری آب در مکان‌های دینی ادیان ابراهیمی، اهمیت و جایگاه ویژه‌ای

داشته‌اند که برای برگزاری آیین‌ها و مراسم دینی در بناهای عبادی ادیان ابراهیمی مانند یهودیت، مسیحیت و اسلام دیده می‌شوند. این عناصر در هر یک از ادیان بر اساس نوع آیین‌های مذهبی و نحوه به‌کارگیری آب در آنها، واجد جلوه‌های مختلفی بوده است. بنا بر رفتارهای مرتبط با حفظ و نگهداری آب، صورت‌های این سنگاب‌ها و حتی مواد و مصالح به کار گرفته شده در آن، متفاوت بوده است.

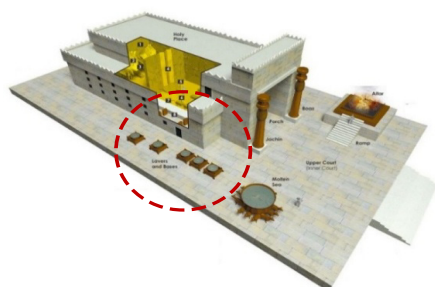
سنگاب در بناهای عبادی یهودیت

اولین کنیسه‌ها یا عبادتگاه‌های یهودیان در واقع پس از خروج آنان از مصر که توسط حضرت موسی و با پذیرش دین یهودیت ایجاد شد، شکل گرفت. پس از خروج از مصر، قوم بنی‌اسرائیل مدت چهل سال در بیابان سینا بودند و در این مدت، کنیسه‌ها در واقع چادرهای بزرگی بودند که حضرت موسی و بزرگان قوم در آنها علاوه بر مسائل عبادی، آموزش مسائل شرعی و دینی می‌دادند. پس از ورود قوم بنی‌اسرائیل به سرزمین بیت‌المقدس و در زمان پادشاهی حضرت سلیمان نبی، کنیسه یا عبادتگاه بزرگی در این شهر ساخته شد که دارای دیوارهای سنگی بود و در آن علاوه بر نماز و دعا، قربانی‌هایی از حیوانات حلال‌گوشت در مکان مخصوصی ذبح می‌شد (حسنعلی پورمند و سنگ‌تراش، ۱۳۹۸: ۷-۸). به ساخت معبد نیز در قرآن اشاره است که سلیمان نبی بنا نهاده است (سبا/ ۱۲-۱۳). معبد سلیمان، اولین عبادتگاه ثابت قوم بنی‌اسرائیل، واقع در شهر مقدس یهودیان (در اورشلیم بر کوه موریبا بنا شده است) بوده است (صادقی‌نژاد و مسعودی، ۱۴۰۰: ۲۳). معبد دارای اتاقی اندرونی به نام قدس‌القدس بود که تابوت عهد و ده فرمان در آن قرار داشت. هخال- راهروی ورودی -، محل قدس - مکانی قبل از ورود به قدس‌القدس -، حوضچه برنزی موسوم به

هرچند مستندهای تاریخی به وجود محل‌های متفاوتی برای نگهداری آب در معبد سلیمان اشاره دارد، آنچه از این پژوهش‌ها حاصل آمده آن است که دو نوع ظروف آب را می‌توان در محوطه معبد سلیمان و قبل از ورود به فضای بسته شاهد بود که هر دو ظرف با هدف طهارت و پاکی و برای آماده‌سازی کاهنان و پرستندگان لازم بود:

- ظرف آب برای پاکسازی کاهنان: این ظرف حاوی آب برای شست‌وشوی دست و پاهای کشیشان، کاهنان و پرستندگان معبد بوده است. کاهنان قبل از ورود به مکان مقدس و انجام مراسم عبادی با شستن دست و پای خود در آب و با طهارت جسم به صورت نمادین، روح را نیز پاک و پالایش می‌کنند. در برخی از مستندها به تعدد این ظروف آب در محوطه معبد اشاره دارد.

- حوضچه‌های آب برای شست‌وشوی قربانیان: این ظروف آب برای شست‌وشوی حیوانات قبل از سوختن و قربانی کردن استفاده می‌شود. این عمل که نماد تقدس و پاکیزگی بوده است، از آیین‌ها و مراسم مذهبی در آیین یهود بوده است که در گذر زمان، تغییراتی درون خود داشته است.

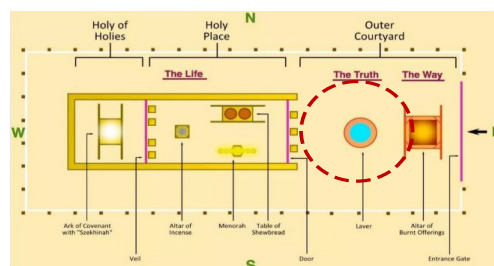

شکل ۲- حجم بازنمایی شده از معبد سلیمان و موقعیت سنگاب در خارج بنا (منبع: Url ۲)

دریای شلومو (سلیمان) - حوضچه آبی که کاهنان قبل از شروع مراسم عبادی، دست و پای خود را در آن می‌شستند- از فضاهای مهم این معبد یهودیان بوده است (همان: ۲۸).

سنگاب که یکی از عناصر مهم در معابد یهودی است، به عنوان ابزاری حیاتی برای پاک‌سازی آیینی عمل می‌کرد. بر اساس کتاب مقدس عبری، به‌ویژه در خروج ۱۸: ۳۰-۲۱، سنگاب برای کاهنان ساخته شد تا دست‌ها و پاهای خود را قبل از ورود به تابوت عهد یا نزدیک شدن به قربانگاه بشویند.

«و یهوه به موسی خطاب کرده گفت: «حوضی نیز برای شستن از برنج بساز و پایه اش از برنج و آن را در میان خیمه اجتماع و مذبح بگذار و آب در آن بریز و هارون و پسرانش دست و پای خود را از آن بشویند. هنگامی که به خیمه اجتماع داخل شوند به آب بشویند مبادا بمی‌رند. و وقتی که برای خدمت کردند و سوزانیدن قربانی‌های آتشین بجهت یهوه به مذبح نزدیک آیند. آنگاه دست و پای خود را بشویند مبادا بمی‌رند. و این برای ایشان یعنی برای او و ذریتش نسل بعد نسل فریضه ابدی باشد» (تورات، سفر خروج، ۱۳۸۸: باب ۳۰، بند ۱۷-۲۱).

شکل ۱- تصاویر بازنمایی شده از پلان معبد سلیمان و موقعیت سنگاب و محراب در جلوی بنا (منبع: Url 1)

عموماً ظروف آب که برای پاک‌سازی کاهنان استفاده می‌شود، به عنوان حوضچه برنزی در منابع تاریخی آمده و سنگاب نام‌گذاری شده است.

لازم به ذکر است که در برخی از کنیسه‌ها علاوه بر سنگاب‌ها - که به تبعیت از معبد سلیمان برای تطهیر و پاک‌سازی عبادت‌کنندگان وجود دارد - فضاهایی به نام میقوه یا مکواه در طبقات زیرین کنیسه برای طهارت، تعبیه شده است. این فضاها که دارای ابعاد بزرگ است، معمولاً برای طهارت و غسل قبل از ورود به مکان اصلی کنیسه‌ها کاربرد داشته است.

سنگاب در بناهای عبادی مسیحیت

گسل تعمید، یکی از آیین‌های دینی است که برای کسب بخشش از گناهان و آغاز زندگی دوباره انجام می‌شود. این عمل در

مسیحیت به‌ویژه برای کودکان و کسانی که به این دین می‌گروند، اهمیت دارد. غسل تعمید، نشانه ورود به جامعه کلیسا است و به خاطر همین در برخی از کلیساها، حوض تعمید، نزدیک درب ورودی قرار دارد (هاشمی، ۱۳۸۹: ۱۲۰). تقریباً تمام فرقه‌های مسیحیت از غسل تعمید به عنوان یکی از ارکان ضروری دین یاد کرده‌اند. بسته به فرقه مسیحی، باید یا در کودکی یا پس از رسیدن به سن تمییز، غسل تعمید انجام شود. در کلیسای کاتولیک، غسل تعمید یعنی ریختن آب بر سر شخص؛ هرچند در کلیساهای دیگر، روش‌های متفاوتی مانند فرورفتن در آب یا رفتن در آب‌های طبیعی هم وجود دارد. در این کلیسا، این عمل با سه بار ریختن آب به سر شخص یا پاشیدن به بدن او محقق می‌شود (نقره‌کار و طباطبایی یگانه، ۱۳۹۹: ۴۱).

شکل ۳- نمونه‌ای از فضای میقوه (منبع: Url ۳)

در مواردی که مکان غسل تعمید کوچک است و در مجاورت محراب تعبیه می‌شود، سنگاب خوانده می‌شود. در برخی از کلیساها بر اساس نوع مراسم آیینی، مکان غسل تعمید از فضایی کوچک در کنار محراب و یا مجاور شبستان، تبدیل به فضاهایی بزرگ در زیرزمین کلیسا برای غسل تعمید شده است. حوض آب و سنگاب در شبستان و تعمیدگاه کلیسای سنویتاله در راونا - ایتالیا و چاه آب

مکان غسل تعمید در کلیساها به نام «حوضچه غسل تعمید» یا «حوض تعمید» شناخته می‌شود. معمولاً برای انجام مراسم غسل تعمید، آیین تطهیر مذهبی انجام می‌شود که نمادی از پاک شدن از گناهان اولیه و آغاز زندگی جدید در مسیحیت به شمار می‌رود. حوضچه غسل تعمید، مرمرین بوده، نمادی از رود اردن است که حضرت عیسی^(ع) در آن تعمید یافت (خاکپور و کاتب، ۱۳۹۶: ۵۰).

یکی از آثار این انقلاب اجتماعی - فرهنگی به حساب می‌آید که اولین بار در دوران صفویه در مساجد و معابر تعبیه گردید و به نمادی از عقاید شیعه و یادآوری واقعه کربلا بدل شد (افضل طوسی و مانی، ۱۳۹۲: ۴۹). دادمهر (۱۳۷۸) در توصیف سنگاب در مساجد و بناهای مذهبی اشاره دارد که سنگاب، قدح سنگی بزرگی است که در گذشته در معبر و مسجد و امامزاده، هزاران تشنه را بی هیچ چشم‌داشتی سیراب ساخته و ضمن رفع نیاز طبیعی ایشان، محبت اهل بیت به‌ویژه امام حسین^(ع) را یادآور می‌شد. به‌عبارتی سنگاب در پاسخ به ضروری‌ترین نیاز انسان یعنی آب، اساسی‌ترین اصول شیعیان را یادآور می‌شود. عامل دیگر تقدس سنگاب، پیروی از سنت پسندیده وقف و نیت نهفته در آن است. کتیبه‌ها و وقف‌نامه‌هایی که روی سنگاب‌ها هستند، همگی از وقف سنگاب موردنظر برای امام حسین^(ع) و شهدای کربلا و حضرت ابوالفضل^(ع) حکایت می‌کنند. بدیهی است که در هنری که با این اهداف و انگیزه‌ها همراه است، هر نقش و نگاری دارای تعبیر معنوی است و هنرمند در آن به جست‌وجوی ساحت دیگری است. نگاه هنرمند مسلمان به هستی، نگاه عبودیت است؛ به‌ویژه آنگاه که با هدف بزرگداشت اعتقادات شیعی و به‌ویژه ارج نهادن به شهدای کربلا باشد (افضل طوسی و مانی، ۱۳۹۲: ۵۴).

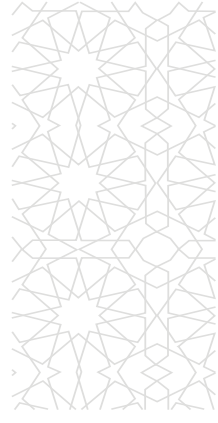
کلیسای شارتر - فرانسه نیز نمونه‌هایی از این نوع سنگاب‌ها بوده است. تعمیرگاه اولیه مسیحیان سن جیوانی در فونته، یکی از قدیمی‌ترین تعمیرگاه‌های قرن چهارم میلادی است که حوض غسل تعمیر به جای اینکه مانند سایر ساختمان‌ها به صورت مصنوعی پر شود، به طور طبیعی آب دریافت می‌کرد و روی یک چشمه دائمی ساخته شده بود. بنابراین فضای این غسل از ابعاد سنگاب فراتر رفته است.

سنگاب در بناهای عبادی اسلام

در اسلام، مفهوم پاک‌سازی برای عمل به ایمان بنیادی است. اصلی‌ترین شکل پاک‌سازی در اسلام، «وضو» یا غسل است که شامل شستن بخش‌های خاصی از بدن، قبل از انجام نماز (سجده) می‌شود. این آیین تنها یک عمل فیزیکی نیست؛ بلکه نماد پاکیزگی روحانی و آمادگی برای ایستادن در برابر خداوند است. با برپایی سلسله صفویه، شیعیان فرصتی پیدا کردند تا عقاید دینی خود را آشکارا ابراز کنند و آثار فرهنگی - هنری جدیدی در این جهت شکل یافت (افضل طوسی و مانی، ۱۳۹۲: ۴۹). ساخت سنگاب در دوره صفوی به اوج خود رسید و به تفکر شیعه و تقدس آب در فرهنگ ایرانیان، ارتباط نزدیکی دارد. ظهور حکومت صفوی منجر به انقلابی در ساختار اجتماعی و فرهنگی ایران شد (محمدی میلاسی، ۱۳۹۹: ۷۱). سنگاب،

شکل ۲- سنگاب مسجد جامع اصفهان (منبع: 5Url)

شکل ۶- چاه آب تعمیدگاه کلیسای شارتر - فرانسه (جوادی، ۱۳۹۳: ۳۶)

شکل ۵- سنگاب‌ها در تعمیدگاه کلیسای سن ویتاله، راونا - ایتالیا (جوادی، ۱۳۹۳: ۳۶)

شکل ۴- مکان غسل تعمید در کلیسای سن حیوانی در فونته، یکی از قدیمی‌ترین تعمیدگاه‌های قرن چهارم میلاد (منبع: 4Url)

ندارد. بنابراین طهارت و پاکی، بیشتر وجه نمادین پیدا می‌کند و عموماً ظروف کوچک آب مانند سنگاب در موقعیت‌های مختلف بناهای عبادی قرار می‌گیرد تا حضور و تعامل با آب، هرچند محدود انجام شود. برای شناسایی بهتر این سنگاب‌ها و ادراک فعالیت‌ها و رفتارهای مرتبط با آنها ضرورت دارد این سنگاب‌ها از جنبه‌های مختلف موقعیت مکانی، کارکرد، هندسه و فرم و تزینات بررسی و تحلیل شوند.

مؤلفه‌های تحلیل سنگاب در ادیان مختلف

از بررسی جایگاه سنگاب در ادیان ابراهیمی می‌توان نتیجه گرفت که با توجه به اهمیت بعد معنایی آب در تطهیر و پاک‌سازی عبادت‌کنندگان قبل از ورود به بناهای عبادی، حضور آب در این مکان‌ها، واجد اهمیت خاص بوده است. در بیشتر اماکن عبادی به دلیل محدودیت‌های فضایی، امکان تعبیه فضاهای بزرگ برای غسل و پاک‌سازی وجود

جدول ۲- مؤلفه‌های تحلیل سنگاب در ادیان مختلف

با توجه به اینکه سنگاب در ادیان مختلف استفاده می‌شود، بنابراین بنا به باورهای دینی مختلف، کارکرد آن می‌تواند متفاوت باشد.	کارکرد
محل قرارگیری سنگاب‌ها، اهمیت بسیار دارد و بنا بر کارکرد آنها در هر یک از اماکن دینی، موقعیت آنها نیز می‌تواند متفاوت باشد.	موقعیت مکان سنگاب
شکل و هندسه و فرم سنگاب‌ها می‌تواند متأثر از کارکرد آنها باشد. بنا بر اهمیت و نحوه استفاده از سنگاب‌ها، فرم آنها نیز متفاوت خواهد بود.	هندسه و فرم
بنا بر اهمیت سنگاب‌ها در هر یک از اماکن عبادی، میزان و نوع تزینات، متفاوت است.	تزینات

سکونتگاه‌های نخستین دارد. ایجاد شهرنشینی در بین النهرین، نیل، سند و...، تأثیر این ماده حیاتی است. در نتیجه منشأ اصلی و هسته اولیه تشکیل تجمع‌های انسانی، وجود آب در آن مناطق است. انسان‌ها سعی بر آن داشته‌اند تا بر اساس شرایط منطقه، راحت‌ترین راه را برای دستیابی به آب انتخاب نمایند. منابع آب در اصفهان را می‌توان به سه دسته تقسیم نمود. ۱- جمع‌آوری نزولات

مطالعه موردی: سنگاب‌های اصفهان

شهر اصفهان نزدیک به مرکز ایران با سابقه تاریخی، تمدنی و فرهنگی طولانی، یکی از مراکز ایجاد فرهنگی و هنری بوده است. وجود رود زاینده‌رود در این شهر و موقعیت جغرافیایی و استراتژیک آن بستری برای تشکیل تمدن و فرهنگ بوده است. آب، یکی از تأثیرگذارترین عوامل طبیعی برای حیات بشر است که نقش بسزایی در ایجاد

طول تاریخ با پیشینه تاریخی غنی در خلال اتفاقات مختلف سیاسی و اجتماعی توانسته است ادیان توحیدی از جمله یهودیت، مسیحیت و اسلام را درون خود پذیرا باشد. وجود کنیسه‌ها، کلیساها و مساجد در این شهر، گویای بستر مناسب برای مطالعه بناهای مختلف مذهبی در این شهر است. از آنجا که اصفهان تنها شهر ایران است که با سابقه غنی معماری دارای کنیسه‌ها، کلیساها و مساجدی است که همچنان حیات خود را حفظ کرده‌اند، بنابراین مطالعه سنگاب‌ها در این بستر تاریخی می‌تواند ویژگی‌های ناشناخته‌ای از این عنصر را در بستر فرهنگی و تاریخی نشان دهد. در میان بناهای عبادی وابسته به هر یک از ادیان توحیدی، «کنیسه ملاشیمعون (ملاناسی)» از آیین یهودیت، «کلیسای وانک» از مسیحیت و «مسجد جامع اصفهان» از بناهای عبادی مسلمانان انتخاب شد.

شکل ۸- سنگاب کنیسه ملاشیمعون (ملاناسی)

(منبع: Url6)

سنگاب در کنیسه ملاشیمعون (ملاناسی)

جویبار، اصلی‌ترین هسته اولیه شهر اصفهان است که منشأ آن به دوران حکومت هخامنشی و مهاجرت یهودیان بابل به دستور

آسمانی، مانند برف و باران ۲- استفاده از آب‌های روگذر مانند مادی‌ها ۳- استفاده از آب‌های زیرگذر (ولی بیگ و دیگران، ۱۳۹۶: ۳۲).

درست است که با توجه به موقعیت این شهر، پیش از ورود اسلام خیلی مورد توجه قرار نگرفته است، اما در سده‌های بعد، یکی از مراکز مهم ادبیات، هنر و فرهنگ بوده است. اوج این گزاره را می‌توان در دوره حکومت صفویان و به‌ویژه شاه عباس مشاهده کرد. شکل‌گیری مکتب اعتقادی، دینی، فلسفی، ادبی، معماری و هنری اصفهان در این دوره، شهره خاص و عام است. دوره صفوی، دوره‌ای با اهمیت در طول تاریخ فکری و سیاسی سرزمین ایران است. به رسمیت شناختن و ترویج تفکر رسمی مذهب شیعه توسط سلاطین صفوی، بر هنر، فلسفه و ادبیات این سرزمین، تأثیر چشمگیری داشته است.

اگر امروز بررسی فرهنگی و هنری شهر اصفهان مطرح باشد، اولین تاریخی که به ذهن مخاطب خطور می‌کند، دوره‌ای است که صفویان، این شهر را به عنوان پایتخت برگزیدند. تأثیر کارهای مهمی که شاهان صفوی در عرصه هنر و صنایع دستی و معماری در این دوره انجام داده‌اند، تا امروز دیده می‌شود. میدان نقش جهان اصفهان و بناهای درون آن به همراه برخی مناطق تاریخی دیگر، یادآور شکوفایی آن دوره شهر اصفهان بوده است. رونق اقتصادی، بازرگانی و صنایع اصفهان، پیروان ادیان مختلفی را به این شهر کشانده است. ورود مردم پیرو ادیان مختلف به‌ویژه ادیان ابراهیمی به این شهر باعث ساخت بناهای متعدد دینی با گرایش‌های اعتقادی مختلف شده است. اصفهان، یکی از مراکز مهم تاریخی و فرهنگی در ایران است و از جمله شهرهای مذهبی ایران که می‌توان هم‌زیستی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان ابراهیمی را در آن شاهد بود. این شهر در

کوروش باز می‌گردد. نقطه‌ای که یهودیان در آن اقامت داشتند، تا قرن پنجم هجری به «دارالیهود» معروف بوده است، اما بعدها تغییر نام داد و به «جهانباره» یا «جویباره» شهرت یافت. یهودیان پس از استقرار در اصفهان امکان یافتند تا برای خود معابدی بسازند که به کنیسه شهرت دارد. این کنیسه‌ها در دوران مختلف دارای کارکرد اصلی خود بوده است و در حال حاضر نیز نمونه‌های تاریخی آن از دوره قاجار به جای مانده است (حسنعلی پورمند و سنگتراش، ۱۳۹۸: ۱۱-۱۲). درباره تعداد کنیسه‌های اصفهان، هنرفر (۱۳۴۵) اشاره دارد که اصفهان دارای بیست کنیسه بوده که شانزده عدد از این کنیسه‌ها در محله جویباره بوده است.

در میان کنیسه‌های اصفهان، عنصر سنگاب را نمی‌توان به صورت گسترده دنبال کرد. تنها کنیسه‌ای که می‌توان حضور عنصر سنگاب را در آن شاهد بود، کنیسه ملاشیمعون (ملا ناسی) است. طبق کتیبه‌ای که به صورت گچ‌بری و نقاشی در این عبادتگاه وجود دارد، احداث این بنا به سال ۱۲۴۳ شمسی

(۵۶۲۵ عبری) بوده و در سال ۱۳۸۶ ه. ش به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. بر اساس شواهد از جمله موقعیت، کارکرد و تزیینات می‌توان به احتمال قوی بیان کرد که حوض وسط کنیسه ملاناسی در گذشته، کارکرد سنگاب را داشته است. هرچند بررسی‌های میدانی در محل، یکی دو حوض دیگر را نیز نشان می‌دهد، با این حال به دلیل آنکه آنها هم‌اکنون از مکان اصلی خود جدا شده‌اند و وضعیت محل سابق آنها نیز مشخص نیست، از تمرکز روی آنها صرف‌نظر شده است. این پژوهش با تمرکز بر سنگاب موجود در حیاط کنیسه ملاناسی بوده است. این کنیسه دارای فضای باز و حیاط است که با گذر از این فضا، امکان ورود به بخش اصلی کنیسه میسر می‌گردد.

این سنگاب دارای هندسه مستطیل بوده و درون آن، بخشی دارای عمق بیشتر و با هندسه منحنی بوده است. بدون شک با توجه به ضرورت تطهیر قبل از ورود به کنیسه، این سنگاب با عمق مناسب، شرایط لازم برای تطهیر نمازگزاران و عبادت‌کنندگان

جدول ۳- تحلیل کنیسه ملاشیمعون (ملا ناسی) بر اساس مؤلفه‌های یادشده

موقعیت بنا	محله جویباره، خیابان کمال، مقابل مقبره کمال‌الدین اسماعیل
مکان سنگاب	در حیاط یا فضای باز کنیسه
دوره تاریخی	طبق کتیبه موجود در کنیسه، ۱۲۴۳ هجری شمسی
کارکرد	طهارت دست و پای زیارت‌کنندگان
هندسه و فرم	قاب بیرونی مستطیل شکل و داخلی به صورت فرم منحنی به صورت قوسی بوده است.
تزیینات	نوشته‌هایی با خطوط عبری در اطراف حوض

سنگاب در کلیسای وانک

هرچند اولین ورود دین مسیحیت به ایران هم‌زمان با حکومت اشکانیان اتفاق افتاد و تعدادی کلیسا مانند تادئوس مقدس در مرزهای ایران ساخته شد، با این حال

را برای ورود به کنیسه و انجام فعالیت‌های عبادی فراهم می‌کرده است. تزیینات این کنیسه به صورت کتیبه‌هایی از خط عبری و حکاکی روی سنگ روی لبه‌های بیرونی سنگاب است.

گنبد این بنا پر از نقوش زیبای اسلامی صفوی است؛ نقوشی مانند سلیمی، ختایی، شمسه و ترنج (حمزوی، ۱۳۹۱: ۸۰). بررسی و بازدیدهای میدانی و از سویی پژوهش‌های انجام‌شده بیانگر وجود دو سنگاب در این کلیسا بوده است که به لحاظ موقعیت و کارکرد آن به صورت زیر است.

سنگاب اول: سنگاب غسل تعمید

این سنگاب به عنوان سنگاب اصلی کلیساست و کارکرد اصلی آن، استفاده در مراسم آیینی غسل تعمید برای کودکان برای پاک شدن و ورود به دین مسیحیت بوده است. موقعیت اصلی این سنگاب در اتاق سمت چپ محراب کلیسا بوده است. این سنگاب با هندسه مستطیل شکل دارای عمق حداکثر سی سانتی متر است. از آنجا که مراسم غسل تعمید عموماً به صورت نمادین بوده است، بنابراین این سنگاب دارای ابعاد بزرگ نبوده است. جداره‌های آن دارای تزیینات کتیبه به خط ارمنی و همچنین تزییناتی از جنس گل و بوته بوده است. این سنگاب قدیمی هم‌اکنون در موزه کلیسا نگهداری میشود و به جای آن یک سنگاب سیمانی در محل اتاق مجاورت محراب برای مراسم غسل تعمید تعبیه شده است.

تا حکومت صفویه و کوچ آرامنه تعداد کلیساهای مسیحی بسیار اندک بود (احمدی، ۱۴۰۱: ۱۱۶). در سال ۱۰۱۴ هجری قمری به دستور شاه عباس صفوی و بنا بر دلایل سیاسی - اقتصادی و استراتژیک، مهاجرت اجباری و وسیع آرامنه صورت گرفت. بیش از پانصد هزار نفر به ایران کوچ کردند. در این بین صنعتگران و هنرمندانی به اصفهان و بخش جنوبی زاینده‌رود اسکان داده شدند (حق نظریا، ۱۳۸۵: ۳۶). از ۲۴ کلیسای احداث شده در جلفای نو، امروزه حدود چهارده کلیسا باقی مانده است (احمدی، ۱۴۰۱: ۱۱۶).

یکی از شاخص‌ترین کلیساهای جلفا، کلیسای وانک یا کلیسای نجات‌دهنده مقدس است که این نام از کلیسای «سورپ آمانا پرکیچ وانک» در نخجوان گرفته شده است (همان: ۱۲۸). ساخت این مجموعه در سال ۱۰۷۵ هـ.ق (معادل ۱۶۶۴ میلادی) به اتمام رسید (حمزوی، ۱۳۹۱: ۸۰). کلیسای وانک دارای پلانی مستطیل شکل در جهت شرقی - غربی است. به صورت کلی کلیسا دارای دو گنبد است: گنبد کوچک روی محل استقرار نمازگزاران قرار دارد و گنبد بزرگ روی قسمت مقدم محراب کلیسا ساخته شده است (احمدی، ۱۴۰۱: ۱۲۹). سقف

شکل ۹- سنگاب غسل تعمید کلیسای وانک (منبع: Ur17)

جدول ۴- تحلیل (سنگاب ۱) کلیسای وانک بر اساس مؤلفه‌های یادشده

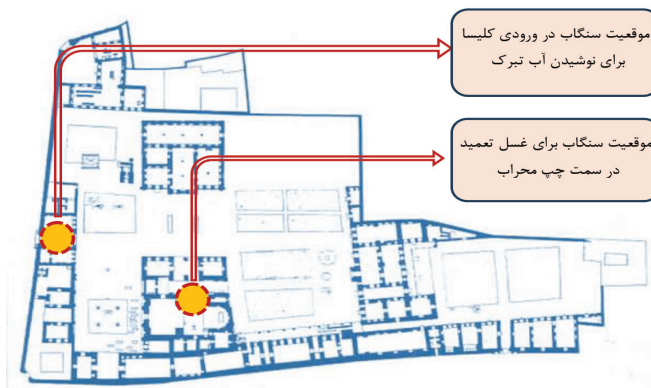
موقعیت بنا	محله جلفا، کوی کلیسا
مکان سنگاب	مکان اصلی در اتاق سمت چپ محراب کلیسا بوده است، ولی هم‌اکنون در موزه کلیسا نگهداری می‌شود.
دوره تاریخی	۱۶۵۵ میلادی سده ۱۱ قمری
کارکرد	غسل تعمید
هندسه و فرم	مستطیل شکل
تزینات	وجود خطاطی حجاری به خط ارمنی در جداره‌های بیرونی- حجاری گل و بوته در اطراف جداره بیرونی

سنگاب‌های اصفهان» درباره این سنگاب اشاره دارد که نصب سنگاب مانند مساجد عهد صفویه در کلیساهای جلفا که معابد آرامنه مسیحی مقیم اصفهان بوده است نیز اثر مستقیم گذاشته و آرامنه به تقلید از مسلمانان در بعضی کلیساهای خود، سنگاب‌هایی نصب کرده‌اند که در اطراف آن شمع روشن می‌کردند و هم‌اکنون نیز این کار ادامه دارد. از جمله سنگاب‌های نفیس کلیساهای سنگاب تاریخی کلیسای وانک است (هنرفر، ۱۳۴۵: ۱۹).

سنگاب دوم
تنها سنگابی که در مجموعه کلیسای وانک می‌توان شاهد بود، سنگاب اشاره‌شده در بخش قبلی بوده است؛ اما مستندات تاریخی به سنگابی شبیه سنگاب‌های مساجد صفوی اشاره دارد که تحت تأثیر فرهنگ اسلامی، در دوره صفویه برای این کلیسا ساخته شد و کارکرد آن دیگر غسل تعمید نبوده است؛ بلکه نوشیدن آب و طهارت و استفاده به قصد تبرک قبل از ورود به کلیسا بوده است. هنرفر در مقاله‌ای با عنوان «در جست‌وجوی

شکل ۱۰- سنگاب ۲ کلیسای وانک (منبع: Uri ۸)

شکل ۱۱- موقعیت دو سنگاب کلیسای وانک روی پلان

جدول ۵- تحلیل (سنگاب ۲) کلیسای وانک بر اساس مؤلفه‌های یادشده

موقعیت بنا	محلّه جلفا، کوی کلیسا
مکان سنگاب	ورودی کلیسا (در حال حاضر موجود نیست)
دوره تاریخی	۱۶۵۵ میلادی - سده ۱۱ قمری
کارکرد	نمادین و شمع روشن کردن در اطراف آن
هندسه و فرم	دایره شکل
تزیینات	- وجود خطاطی حجاری به خط ارمنی در جداره‌های بیرونی - حجاری گل و بوته در اطراف جداره بیرونی

این سنگاب دارای هندسه دایره‌ای شکل با ابعاد نزدیک به سنگاب‌های مساجد معاصر در دوره صفوی با پایه‌ای زیر آن بوده است. این سنگاب دارای کتیبه‌هایی حجاری شده به خط ارمنی و تزیینات نقوش روی جداره بیرونی آن است. این سنگاب در حال حاضر در کلیسا موجود نیست.

لازم به ذکر است که در برخی از کلیساهای موجود، سنگابی روی قبور مردگان مسیحی تعبیه شده است که کارکرد آن، جمع شدن آب و آب‌خوری پرندگان بوده است. این نوع سنگاب تنها روی قبور موجود در محوطه حیاط و کلیسای بیت لحم می‌توان مشاهده کرد و دارای هندسه دایره شکل و ابعاد کوچک است که عمق کمی نیز داشته است.

سنگاب در مسجد جامع اصفهان

مسجد جامع اصفهان، یکی از قدیمی‌ترین و جامع‌ترین مساجد ایران است که تحولات بسیاری را در گذر زمان درون خود پذیرفته است و در دوره‌های آل‌بویه، سلجوقی، ایلخانی، صفوی و قاجار دچار تحولات و تغییرات زیادی شده است. با برپایی سلسله صفویه، شیعیان فرصتی یافتند تا عقاید دینی خود را آشکارا ابراز کنند و بنابراین آثار فرهنگی و

هنری جدیدی در این جهت شکل گرفت. سنگاب، یکی از این آثار است که اولین بار در دوران صفویه در مساجد شکل گرفت و به نمادی از عقاید شیعه و یادآوری واقعه کربلا بدل شد (افضل طوسی و مانعی، ۱۳۹۲: ۴۹).

محمدی میلاسی در توصیف سنگاب‌های مساجد اشاره دارد که سنگاب، ظرفی بزرگ و سنگی است که در حیاط و ورودی اماکن مقدس و عمومی قرار می‌گرفت و برای رفع تشنگی از آن استفاده می‌شد. ساخت سنگاب در دوره صفویه به اوج رسید و ارتباط نزدیکی با تفکر شیعه و قداست آب نزد ایرانیان پیدا کرد (محمدی میلاسی، ۱۳۹۹: ۶۷). در مسجد جامع اصفهان مجموعاً به هفت و گاه هشت سنگاب در قسمت‌های مختلف بنا اشاره شده است. هندسه این سنگاب‌ها به صورت‌های مستطیلی و دایره‌ای است که در مواردی، تزییناتی از کتیبه، نقوش گیاهی و هندسی را بر بدنه خود دارند. کتیبه‌های حک‌شده بر این سنگاب‌ها به دو زبان فارسی و عربی بوده که با اقلام ثلث و نستعلیق حجاری شده‌اند و مضامینی چون وقف‌نامه، مواد تاریخی و صلوات و درود بر ائمه معصومین را شامل می‌شوند (احمدزاده و دیگران، ۱۳۹۸: ۹).

شکل ۱۲- سنگاب درب ورودی مسجد جامع (سمت راست)،
سنگاب ایوان شمالی (درویش) (سمت چپ) (دادمهر: ۱۳۷۸).

و چهل ستون جانب شرقی گنبد بزرگ قرار دارد و در چهل ستون جانب غربی، سنگاب نفیسی از سنگ یشم تعبیه شده که با آرایش‌های گل و بوته تزئین شده و در اطراف آن، اشعاری به خط نستعلیق برجسته مورخ ب ۱۰۹۵ هجری قمری، حجاری شده است (هنرفر، ۱۳۴۵: ۱۷).

هنرفر در توصیف برخی از این سنگاب‌ها اشاره دارد که در مدخل مسجد شاه اصفهان، سنگاب نفیسی تعبیه شده است که با گل و بوته آرایش شده و همه نویسندگان داخلی و خارجی عهد صفویه و دوره‌های بعد، آن را شاهکارهای موجود در مسجد شاه اصفهان معرفی کرده‌اند. سه سنگاب مرمری یکپارچه زیر دو گنبد شرقی و غربی مسجد

جدول ۶- تحلیل سنگاب‌های مسجد جامع اصفهان بر اساس مؤلفه‌های یادشده

سنگاب ۷	سنگاب ۶	سنگاب ۵	سنگاب ۴	سنگاب ۳	سنگاب ۲	سنگاب ۱	
انتهای شرقی مدخل اصلی مسجد	در دالانی مشرف به حیاط گوشه جنوب غربی مسجد	در چهلستون شرقی	زیرگنبد غربی مسجد	زیرگنبد شرقی مسجد	در چهلستون غربی	درب ورودی	مکان سنگاب
-	-	-	-	-	۱۰۹۵	دوره شاه عباس	دوره تاریخی
طهارت و نوشیدن آب	طهارت و نوشیدن آب	طهارت و نوشیدن آب	طهارت و نوشیدن آب	طهارت و نوشیدن آب	طهارت و نوشیدن آب	طهارت و نوشیدن آب	کارکرد
دایره شکل	دایره شکل	دایره شکل	دایره شکل	دایره شکل	دایره شکل	دایره شکل	هندسه و فرم
نقش ساده و ناقص بر بدنه	نقش بسیار ساده یا کتیبه و نوشته‌هایی در جداره	نقوش رگه‌دار و بافت‌های طبیعی خود سنگ			گل و بته‌های اسلیمی برجسته - اشعاری به خط نستعلیق برجسته به صورت حجاری	گل و بته‌های اسلیمی برجسته	تزئینات
-	سنگ پارسی	سنگ‌های آهکی متخلخل	مرمر یکپارچه صیقلی	مرمر یکپارچه صیقلی	سنگ یشم	سنگ یشم	مصالح

بنابراین استفاده از آب در آنها بیشتر از آنکه وجه کارکردی داشته باشد، دارای وجه نمادین بوده است. بر اساس نیاز آنها به آب و نحوه استفاده از آن، کارکرد سنگاب‌ها نیز متفاوت بوده است. در آیین‌های یهودیت عموماً سنگابها برای شست‌وشوی دست و پا و طهارت عبادت‌کنندگان بوده است و در مواردی نیز برای شستن حیوانات و قربانی‌ها قبل از شروع عملیات قربانی کردن و سوزاندن مورد استفاده بوده است.

در ادیان مسیحیت با توجه به اهمیت غسل تعمید در آنها، عموماً سنگاب‌ها برای انجام عملیات غسل استفاده شده است. بر اساس آنکه در فرقه‌های مختلف مسیحیت، چه آیین و روشی برای غسل تعمید وجود داشته است و اینکه غسل تعمید باید به صورت نمادین انجام گیرد و یا واقعی و یا اینکه از آب داخل ظروف برای غسل استفاده شود و یا ضرورت دارد که از آب نهرها و جوی‌های روان برای این غسل استفاده شود، کارکرد آنها متفاوت بوده است. در آیین‌های اسلامی هرچند یکی از کارکردهای آنها، استفاده از این آب برای طهارت و وضو بوده است، با توجه به ریشه‌های تاریخی سنگاب در فرهنگ شیعه، نوشیدن این آب در گرمای تابستان و یادآوری واقعه کربلا، واجد اهمیت بیشتری بوده است. بنابراین می‌توان تنوعی از کارکردها را برای این سنگاب‌ها برشمرد.

کارکرد سنگاب در مکان‌های عبادی اصفهان در کنیسه ناسی، طهارت دست و پا بوده است. در کلیسای وانک، سنگاب اولیه، کارکرد اصلی غسل تعمید را داشته است، اما سنگاب دوم که به تبعیت از مساجد صفوی به این بنا اضافه شده است و در کلیساهای معمول نبوده است، سنگاب موجود در هشتی ورودی کلیسای وانک بوده است که برای نوشیدن و تبرک آب استفاده شده است. در مسجد جامع اصفهان نیز سنگاب‌ها به دنبال مساجد و مکان‌های عبادی مسلمانان،

در مسجد جامع اصفهان، هفت سنگاب وجود دارد که در بخش‌های مختلف مسجد، از ورودی تا زیر گنبد‌های شرقی و غربی، ایوان‌ها و دالان‌های مسجد قرار دارد. طهارت و نوشیدن آب، یکی از کارکردهای اصلی این سنگاب‌هاست. این سنگاب‌ها از منظر هندسه و فرم بیرونی به صورت دایره‌ای هستند؛ اما مقاطع داخلی آنها گاه دایره یا مستطیل بوده است. یکی از ویژگی‌های برجسته سنگاب‌های مسجد جامع، وجود تزیینات به صورت کتیبه‌های خطاطی بوده است و عمدتاً با خطوط ثلث و نستعلیق به زبان‌های فارسی و عربی نوشته شده است و در برگیرنده مضامین وقف‌نامه، موارد تاریخی، صلوات و درود بر ائمه معصومین است. نقوش حجاری روی این سنگاب‌ها به صورت نقوش گیاهی و هندسی بوده است. زیر این سنگاب‌ها نیز پاشویه‌هایی قرار دارد که محل ریختن آب اضافی سنگاب بوده است و معمولاً به صورت مربع‌های متداخل بوده است. روی لبه برخی از آنها نیز دوایری منقور مانند وجود دارد که بیانگر محل قرارگیری کاسه‌های آب‌خوری بوده است.

تحلیل و جمع‌بندی

با توجه به اهمیت پاکی و نقش آب در همه بناهای عبادی در ادیان مختلف، سنگاب به عنوان یکی از مکان‌های نگهداری و استفاده از آب در همه مکان‌های عبادی، اهمیت بسیاری داشته است. این سنگاب‌ها دارای وجوه کارکردی، کالبدی، فرم و تزیینات و هندسه متفاوت بوده است که بر اساس این مؤلفه‌ها می‌توان تحلیل و جمع‌بندی از سنگاب‌های موجود در اماکن عبادی و به‌ویژه اماکن عبادی مسیحیت انجام داد.

- **کارکرد:** با توجه به تفاوت باورها و اعتقادات در هر یک از ادیان، کارکرد سنگاب نیز مختلف بوده است. از آنجا که سنگاب‌ها عموماً دارای ابعاد و اندازه محدودی بوده‌اند،

کارکرد وضو و تطهیر و نوشیدن آب را داشته است.

- جانمایی سنگاب: بر اساس کارکرد سنگاب‌ها در اماکن عبادی مختلف، مکان استقرار آنها نیز متفاوت بوده است. در اماکن عبادی یهود و به‌ویژه معبد سلیمان، به دلیل نوع آیین عبادی و همچنین محدودیت‌های فضاهای بسته، عمده مراسم در فضاهای باز صورت می‌گیرد. مکان استقرار این سنگاب‌ها با توجه به کارکرد آنها در مسیر تقرب به معبد و در گذار از سلسله‌مراتب ورود به مجموعه صورت می‌گرفته است. این در حالی است که در آیین مسیحیت با توجه به ضرورت غسل تعمید توسط کشیش و شخصیت اصلی کلیسا و از سویی اهمیت این فعالیت عبادی، عموماً سنگاب‌ها در مکان‌هایی نزدیک به محراب قرار داشته‌اند. در برخی از کلیساها، این سنگاب در یکی از اتاق طرفین محراب بوده است و در برخی دیگر در گوشه‌های فضای محراب تعبیه شده است. این در حالی است که در برخی از فرقه‌های مسیحیت با توجه به تعبیر متفاوت از غسل تعمید، فضاهایی با ابعاد بزرگ برای غسل تعمید بزرگسالان تعبیه شده است که در این موارد، این مکان‌ها از سنگاب فراتر رفته است و فضاهای بزرگی را درون خود دارد. اما در آیین اسلام، مکان این سنگاب‌ها عموماً در هشتی ورودی مساجد و یا در ایوان‌های مختلف قرار داشته است. در کنیسه ناسی، موقعیت سنگاب به صورت حوض در میان حیاط یا فضای باز قرار دارد، در حالی که در کلیسای وانک، سنگاب براساس کارکرد آنها دارای موقعیت‌های مکانی متفاوت است. سنگابی که کارکرد غسل تعمید را داشته است، در مجاورت محراب قرار دارد و سنگابی که کارکرد نوشیدن آب را مانند سنگاب‌های مسلمانان دارد، در ابتدای هشتی ورودی قرار داشته است. در مسجد جامع اصفهان، این

سنگاب‌ها در بخش‌های مختلف مسجد به گونه‌ای قرار گرفته که در مجموع بتوان پراکنش متوسطی را در آن مشاهده کرد.

- هندسه و فرم سنگاب: از آنجا که سنگاب‌ها عموماً به صورت سنگ‌های یکپارچه هستند و کارکردهایی مانند ظروف آب را داشته‌اند، بنابراین هندسه و فرم آنها معمولاً به صورت دایره و نیمکره هستند که داخل واجد فرم‌های محدب بوده است. برای استفاده مناسب‌تر، این سنگاب‌ها معمولاً دارای پایه‌هایی هستند که فرم این پایه‌ها گاه ساده و گاه با اشکال و تزیینات خاص است. در برخی از کلیساها از فرم‌های مربع و مستطیل نیز در هندسه سنگاب‌ها استفاده شده است.

در بیش از نود درصد هر سه مکان عبادی یادشده در اصفهان، فرم سنگاب‌ها به صورت دایره بوده است؛ اما در مواردی این سنگاب‌ها دارای هندسه مستطیل و به شکل مکعب مستطیل بوده است. در کنیسه ناسی، از آنجا که سنگاب ماهیت حوض‌مانند داشته است، هندسه کلی به صورت مکعب مستطیل بوده است؛ اما داخل آن از فرم‌های منحنی استفاده شده است. در کلیسای وانک نیز سنگاب اول با هندسه مستطیل و با حجم مخروطی بوده است. از آنجا که کارکرد این سنگاب، غسل کودکان بوده است، عمق کم و فرم دوزنقه‌ای می‌تواند با کارکرد مطرح‌شده، هماهنگی مناسب‌تری داشته باشد.

- تزیینات سنگاب: سنگاب‌ها به دلیل فعالیت‌ها و رفتارهای مرتبط با خود، دارای اهمیت بسیار از منظر بعد معنایی بوده است و در همه آیین‌ها، واجد قداست خاص بوده‌اند. به لحاظ اهمیت بعد دینی و معنوی، در همه فرهنگ‌ها اهتمام خاص برای ساختن آنها وجود داشته و بنابراین از تزیینات خاص در آنها استفاده شده است. بر اساس اینکه بناهای عبادی مختص

همه سنگاب‌ها در بناهای عبادی اصفهان، واجد تزئینات بوده است. در همه سنگاب‌ها، تزئینات ترکیبی از نقوش گیاهی به همراه کتیبه‌های نوشتاری است. کتیبه‌ها بنا بر باورها و آیین‌های دینی، واجد مفاهیم متفاوت هستند. در کتیسه ناسی، کتیبه‌ها با خط عبری است. در کلیسای وانک، کتیبه‌ها به خط ارمنی است. کتیبه‌های سنگاب مسجد جامع اصفهان نیز بیان‌کننده اشعاری است که یادآور قیام کربلا و عاشورا است.

کدام آیین باشد و سمبل‌ها و نمادهای دینی برای آنها به چه صورت است، نوع این تزئینات، متفاوت بوده است. این تزئینات عموماً به صورت ترکیبی از کتیبه‌ها و نقوش گیاهی بوده است که به صورت حجاری روی جداره‌های بیرونی آنهاست. در مساجد، این تزئینات عموماً به صورت ترکیبی از اشعار و روایات که بیان‌کننده حوادث کربلا و مظلومیت امام حسین (ع) و یارانش بوده است، وجود دارد.

تصویر ۱۳- مؤلفه‌های تحلیل سنگاب

جدول ۲- تحلیل سنگاب‌های مسجد جامع اصفهان بر اساس مؤلفه‌های یادشده

تزئینات	هندسه و فرم	موقعیت	کارکرد	دوره تاریخی	مکان	
کتیبه به خط عبری	مستطیل	داخل محوطه باز کتیسه	طهارت دست و پا	۱۲۴۳ هجری شمسی	کتیسه ملاشیمعون (ملا ناسی)	یهودیت
کتیبه به خط ارمنی	مستطیل و دایره	مجاورت با محراب	غسل تعمید	صفوی	کلیسای وانک	مسیحیت
کتیبه به خط فارسی و عربی	دایره	ورودی و زیرگنبدها و ایوان‌های مسجد	آشامیدن تطهیر و وضو	صفوی	مسجد جامع اصفهان	اسلام

در این عنصر کالبدی- معنایی پردازد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که هرچند سنگاب‌ها در هر یک از ادیان مورد بررسی دارای ریشه‌ها، آیین‌ها و کارکردهای خاص و متمایزی بوده‌اند، همگی در پیوند با عنصر آب، به عنوان نماد پاکی، طهارت، حیات و آمادگی روحانی، معنا یافته‌اند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تحلیل جایگاه سنگاب در معماری مذهبی ادیان یهودیت، مسیحیت و اسلام، با تمرکز بر نمونه‌های موجود در شهر اصفهان، کوشیده است تا با رویکردی تطبیقی و تحلیلی به تبیین ویژگی‌ها، کارکردها و مفاهیم نهفته

در دین یهود، سنگاب به عنوان حوضچه‌ای مقدس برای طهارت کاهنان، نقشی آیینی داشته و در معابد باستانی همچون معبد سلیمان، جایگاهی ویژه برای تطهیر قبل از قربانی یا ورود به فضای مقدس ایفا می‌کرده است. نمونه‌های معاصر آن در کنیسه‌هایی چون کنیسه ملاشیمعون (ملاناسی) در اصفهان، بازتابی از همان کارکرد تطهیر است، هرچند با تغییراتی در فرم و تزیینات همراه شده‌اند. در آیین مسیحیت، سنگاب‌ها عمدتاً در قالب حوض تعمید ظاهر می‌شوند که آیین غسل تعمید را به عنوان یکی از مهم‌ترین مناسک مذهبی مسیحیان ممکن می‌سازد. در کلیسای وانک اصفهان، حضور دو نوع سنگاب، یکی برای تعمید و دیگری با کارکردی نمادین شبیه به سنگاب‌های اسلامی، بیانگر تطور تاریخی و تأثیرپذیری متقابل بین فرهنگ‌ها و ادیان در زمینه فرم و عملکرد معماری است. در دین اسلام، سنگاب‌ها با تأکید بر طهارت، وضو و نوشیدن آب، به‌ویژه در دوره صفویه، به اوج معنابخشی و تزیین رسیدند و با مفاهیم شیعی همچون واقعه کربلا و فرهنگ وقف گره خوردند. در مسجد جامع اصفهان، تنوع فرمی و تزیینی سنگاب‌ها، در کنار پراکنش مکانی آنها، گویای کاربرد همزمان

عملکردی و نمادین این عناصر در فضای عبادی اسلامی است. در یک نگاه کلی، تفاوت در جای‌گیری مکانی، فرم و هندسه، کارکرد و تزیینات سنگاب‌ها در سه دین مورد بررسی، ناشی از تفاوت در مفاهیم دینی، آیین‌های عبادی و همچنین زمینه‌های فرهنگی و تاریخی است. با این حال اشتراک مفهومی در اهمیت عنصر آب و طهارت در همه ادیان ابراهیمی، جایگاه مشترکی را برای سنگاب‌ها در نظام معنایی معماری مذهبی رقم زده است. شهر اصفهان به عنوان بستری تاریخی که هم‌زیستی ادیان در آن نمود عینی دارد، نمونه‌ای ارزشمند برای این مطالعه تطبیقی به شمار می‌رود. بدین ترتیب سنگاب به‌مثابه عنصری میان‌فرهنگی و میان‌دینی، نه تنها نقش کالبدی در فضاهای عبادی دارد، بلکه در بطن خود حامل معناهایی از جنس آیین، نماد و سنت است که در گذر زمان، هم به حفظ هویت دینی کمک کرده و هم زمینه‌ای برای تبادل فرهنگی میان جوامع فراهم آورده است. از این‌رو توجه به مطالعه تطبیقی چنین عناصر معماری می‌تواند گامی مهم در شناخت وجوه مشترک و متمایز اندیشه‌های دینی و تجلی آنها در کالبد معماری باشد.

<http://noo.rs/OcL9O>.

دادمهر، منصور (۱۳۷۸) سقاخانه‌ها و سنگاب‌های اصفهان، اصفهان، گل‌ها.

سیحانی حسینی، فاطمه و بهنام رجیبی فر (۱۳۹۶) تقدس آب در ادیان الهی، کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و شهرسازی ایران معاصر، تهران، ایران.

<https://civilica.com/doc/710374>.

صادقی‌نژاد، امیر و عباس مسعودی (۱۴۰۰) «مطالعه تطبیقی بناهای عبادی شریعت یهود و مساجد شریعت اسلام با تأکید بر روند شکل‌گیری نخستین بناها بر مبنای متون نظری و دینی»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۳، صص ۱۷-۴۲.

<http://noo.rs/H2QnD>.

طلایی، سمیه و علی اکبری و مهدی حمزه نژاد (۱۳۹۹) «تحلیل پدیدارشناختی مکان قدسی در شهر ایرانی - اسلامی مبتنی بر انحای حضور عناصر چهارگانه در فضا (مطالعه موردی: آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی در شهر ماهان)»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، شماره ۴۲، صص ۴۳-۵۴.

<http://noo.rs/wxEZv>.

کتاب مقدس (عهد عتیق و جدید) (۱۳۸۸) مترجم فاضل خان همدانی، ویلیام گلن و هنری مرتن، تهران، اساطیر.

محمدی میلوسی، علیرضا (۱۳۹۹) «نقوش سنگاب امام‌زاده شاه سید علی اصفهان با تأکید بر مفاهیم و ساختار در هنر ایرانی»، هنر و تمدن شرق، سال هفتم، شماره ۲۶، صص ۶۷-۸۰.

<https://doi.org/10.22034/jaco.2019.99681>.

مخلصی، محمدعلی (۱۳۹۶) «پژوهشی در تاریخ و قدمت سنگاب تاریخی مسجد جامع عتیق شیراز»، فصلنامه علمی - فنی - هنری اثر، شماره ۷۸، صص ۸۹-۹۵.

<http://noo.rs/9GYed>.

نقره‌کار، عبدالحمید و ریحانه‌السادات طباطبایی یگانه (۱۳۹۹) «ارزیابی ابعاد مفهومی، عملکردی و کالبدی معماری کلیساهای صلیبی از منظر اسلامی»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲۹، صص ۳۷-۵۹.

<http://noo.rs/QYoWo>.

احمدزاده، فرید و مرضیه طالبی و علی اصغر سلحشور و مهدیه شوکاندی (۱۳۹۸) «گونه‌شناسی و تحلیل تزینات حجاری مسجد عتیق اصفهان در دوره‌های صفوی و قاجار»، فصلنامه علمی نگره، شماره ۴۹، صص ۵-۱۷.

<http://noo.rs/ttRs9>.

احمدی، زهرا (۱۴۰۱) «مطالعه تطبیقی معماری داخلی کلیساهای وانک و بیت‌الرحم با کلیساهای دوره باروک»، دوفصلنامه اندیشنامه معماری داخلی، سال دوم، شماره ۲، صص ۱۳۵-۱۱۵.

<http://noo.rs/E4uuy>.

افضل طوسی، غفت‌السادات و نسیم مانی (۱۳۹۲) «سنگاب‌های اصفهان، هنر قدسی شیعه»، باغ نظر، سال دهم، شماره ۲۷، صص ۴۹-۶۰.

<http://noo.rs/K2kOU>.

الیاده، میرچا (۱۳۷۶) رساله در تاریخ ادیان، ترجمه جلال ستاری، تهران، سروش.

جوادی، شهره (۱۳۹۳) تداوم نشانه‌ها و بقایای معماری مهری قفقاز در کلیساهای ارمنستان گرجستان، باغ نظر، ۱۱ (۳۱)، صص ۳۳-۴۴.

https://www.bagh-sj.com/article_7840.html.

حق‌نظریا، گمنام (۱۳۸۵) کلیساهای ارمنه جلفای نواصفهان، ترجمه نارسس سهرابی ملایوسف، تهران، فرهنگستان هنر.

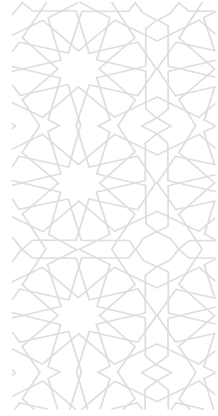
حمزوی، یاسر (۱۳۹۱) «بررسی فن ساخت بخشی از تزینات معماری اسلامی کلیساهای ارمنیان اصفهان»، مجله هنر، شماره ۱۶۳، صص ۸۰-۸۵.

<http://noo.rs/8LRFX>.

حسنعلی‌پورمند، حسن و فتانه سنگتراش (۱۳۹۸) «اندیشه یهودیان در ایجاد کنیسه (نمونه موردی: محله جویبار در اصفهان)»، فصلنامه هنر و تمدن شرق، سال هفتم، شماره ۲۶، صص ۵-۲۰.

<https://doi.org/10.22034/jaco.2019.99672>.

خاکپور، مینو و فاطمه کاتب (۱۳۹۶) «بررسی تطبیقی معماری دینی در مسیحیت و اسلام با نقد نظریات تیتوس بورکهارت (مطالعه موردی: اصفهان)»، باغ نظر، سال چهاردهم، شماره ۵۰، صص ۵۷-۷۰.

Url2: <https://community.logos.com/discussion/126638>.

Url3: <https://www.jta.org/2022/01/26/global/in-spain-small-towns>.

Url 4: <https://www-cilentoediano-it.translate.goog>.

Url5: <https://www.irna.ir/news/85183875>.

Url6: @alipishgahi.

Url7: <https://www.google.com/search?source=lns.web.cntpubb&vsdim>.

Url78: <https://fa.wikipedia.org/wiki>.

ولی بیگ، نیما و فرنوش ضیایی و نوشین نظریه (۱۳۹۶) «مطالعه مقایسه‌ای شیوه‌های پرکاربرد انتقال آب در بناهای سنتی (مطالعه موردی: شهر اصفهان)»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۷، صص ۲۹-۴۰.

<http://noo.rs/uzWkq>.

هاشمی، سید رضا (۱۳۸۹) «سرنوشت شریعت در میان پیروان کلیسا»، نیستان ادیان و مذاهب، سال اول، شماره ۱، صص ۱۰۱-۱۲۴.

<http://noo.rs/pLYzT>.

هنرفر، لطف‌الله (۱۳۴۵) «سنگاب‌های تاریخی اصفهان از دوره صفویه»، هنر و مردم، شماره ۵۲، صص ۱۶-۲۰.

<http://noo.rs/FcjkX>.

Url1: <https://www.patheos.com/blogs/davearmstrong/2021/09/the-tabernacle>.

گونه‌شناسی آرامگاه‌های منطقه آذربایجان از منظر یادمانی^۱

صالحه چرتاب‌محمدی^{**}، مینو قره‌بگلو^{***}، نگار صالحی علمداری^{****}

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۲

نوع مقاله: پژوهشی - ۸۶-۶۹

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بازخوانی «گونه‌شناسی آرامگاه‌های منطقه آذربایجان از منظر یادمانی»، به واکاوی پیوند نظام‌مند میان فرم، کارکرد، معنا و کهن‌الگو در دو بعد شناختی «تاریخی - جغرافیایی» و «فرهنگی - اجتماعی» می‌پردازد. مسئله اصلی، تبیین چگونگی هم‌نشینی زبان کالبدی بنا (هندسه، تناسبات، ساختار و مصالح)، نقش‌های آیینی و اجتماعی، دلالت‌های نمادین و رمزگان کهن‌الگویی در شکل‌دهی تجربه قدسی و حافظه جمعی است. روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی و تطبیقی است. داده‌ها بر پایه منابع اسنادی گردآوری و در چارچوب گونه‌شناسی چهارگانه شامل ابعاد کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی به صورت کیفی تحلیل شد. نمونه‌های موردی شامل آرامگاه‌های شیخ شهاب‌الدین اهری، مقبره‌الشعرا تبریز، شمس تبریزی، ملاحسن کاشی، سلار دیلمی و آق‌الار، پوریای ولی و عون‌بن علی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که الگوی غالب منطقه به شکل «گنبد/چندوجهی» است و به‌مثابه زبان معماری قدسی به شمار می‌رود. در حالی که صورت‌های عمودی مینیمال مانند شمس تبریزی، یادآور کهن‌الگوی «محور عروج» هستند و سازمان‌های چندکانونی همچون مقبره‌الشعرا و عون‌بن علی به «شبکه‌های یادمانی» برای اجتماع‌سازی و حافظه‌سازی بدل می‌شوند. در مقابل، نمونه‌های کم‌حجم و حداقلی مانند آق‌الار، سلار دیلمی و ملاحسن کاشی، استمرار ساده‌گرایی و آیین‌های فردمحور را بازتاب می‌دهند و نمونه مدرن پوریای ولی با کالبد افقی کم‌ترین، بیش از رمزگذاری آیینی، بر کارکرد اخلاقی - اجتماعی تأکید دارد. در نتایج، پنج گونه مختلف خوشه‌بندی شامل: عمودیت آیینی یا محور عالم، مجتمع‌های آیینی - اجتماعی چندکانونی، خلوتگاه‌های درون‌نگرای زاهدانه، نظم‌های چندضلعی کیهانی و یادمان‌های پهلوانی - اخلاقی اجتماع‌ساز، بازشناسی شد. جمع‌بندی نتایج نشان داد که آرامگاه‌های آذربایجان ضمن تداوم زبان‌های فرمی مشترک، سناریوهای معنایی و کارکردی متمایزی را بازنمایی می‌کنند و در پیوند با زمینه‌های تاریخی - جغرافیایی و فرهنگی - اجتماعی، به تقویت هویت مکانی و حافظه جمعی می‌انجامند؛ هرچند در برخی نمونه‌ها، هم‌پوشانی مفهومی و تأکید افراطی بر تبیین‌های بیرونی، ظرفیت برانگیختگی ادراکی و دستیابی به مدلی

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «طراحی آرامگاه یادمانی هوشنگ ابتهاج در باغ محتشم رشت» است که به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در مؤسسه آموزش عالی غیرانتفاعی - غیردولتی رشديه تبريز انجام گرفته است.

s.chartab.mohammady@gmail.com

** نویسنده مسئول: دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد معماری، مؤسسه آموزش عالی غیرانتفاعی - غیردولتی رشديه، تبريز، ايران

ORCID ID: 0009-0006-1916-20871

minoo.gharehbeiglu@gmail.com

*** استاد گروه معماری و شهرسازی، دانشکده معماری، دانشگاه هنر اسلامی تبريز، ايران

ORCID ID: 0000-0003-2639-2906

salehi.ngr@gmail.com

**** استادیار گروه معماری، مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی - غیر دولتی رشديه، تبريز، ايران

ORCID ID: 0000-0001-7840-3074

مقدمه

پژوهش حاضر مبتنی بر واکاوی پیوندهای میان کالبد و معنا در آرامگاه‌های منطقه آذربایجان و نمونه‌های شاخص آن است که از منظر یادمانی مطالعه می‌شوند. آرامگاه‌ها به‌مثابه تجسدهای فضایی از بسترهای تاریخی، فرهنگی و محیطی برآمده‌اند که هر یک حامل نمایان‌های معنایی و کارکردی چندگانه‌اند. اما مسئله اصلی، چگونگی تداخل گونه‌شناسی‌های کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی با ابعاد شناختی «تاریخی - جغرافیایی» و «فرهنگی - اجتماعی» است که در معماری آرامگاه‌ها بازنمایی شده و تفسیری جدید از حیات معنوی و فرهنگی جوامع فراهم می‌کند. در این زمینه، آرامگاه‌ها نه تنها مکان‌های آیینی، بلکه سازه‌هایی با هویت پیچیده هستند که ریشه‌های آنها در اعماق کهن‌الگوهای تمدنی نهفته است (طلایی و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۳-۵۴).

یکی از چالش‌های عمده این پژوهش، تحلیل ماهیت این گونه‌شناسی‌ها در بستر تحولات فضایی-زمانی است؛ آرامگاه‌هایی که در طول تاریخ، تغییرات کارکردی و معنایی یافته‌اند و دچار دگردیسی کالبدی-زیباشناختی شده‌اند. بررسی تقاطع‌های شناختی میان نظام‌های فضاسازی، القای معنایی از طریق فضاهای مقدس و نقش هویت‌های فرهنگی در خلق کهن‌الگوهای یادمانی، نیازمند رویکردی چندوجهی است. بدین ترتیب آرامگاه‌ها نه تنها به عنوان یادمان‌هایی تاریخی، بلکه به عنوان «فضاهای روایت‌گر» که در آن نمایان‌های فرهنگی درهم‌تنیده‌اند، نیازمند بررسی‌های عمیق فلسفی و معماری هستند (محمدی‌فر و دیگران، ۱۴۰۲: ۹۷-۱۱۸).

با توجه به این پیچیدگی‌ها، این پژوهش تلاش می‌کند تا با استفاده از چارچوب‌های نظری مبتنی بر فلسفه فضا و معماری، به واکاوی گونه‌شناسی آرامگاه‌ها از منظر

یادمانی پردازد و از طریق رویکردهای تحلیلی-قیاسی، بازنمایی‌های کهن‌الگویی را در بستر ابعاد شناختی مختلف بررسی کند. هدف اصلی، کشف لایه‌های پنهان معنا در فضاهای آرامگاهی است که از تعامل میان فرم‌های معماری، معانی دلالت‌گر و کارکردهای آیینی شکل گرفته‌اند. این پژوهش، از تحلیل هم‌زمان نظام‌های معنایی و فضایی بهره می‌برد تا سازوکارهای معمارانه القای معنایی را در آرامگاه‌ها آشکار سازد.

این پژوهش با هدف بررسی گونه‌شناسی آرامگاه‌های منطقه آذربایجان به طرح پرسش‌های اساسی زیر می‌پردازد:

۱. چه شباهت‌ها و تفاوت‌های کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی میان آرامگاه‌های منطقه آذربایجان وجود دارد؟
۲. چه الگویی از معماری آرامگاهی در منطقه آذربایجان، به عنوان نماینده‌ای از مفاهیم یادمانی و نشانه‌های نمادین فرهنگی غالب است؟

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

جهانی‌شام و همکاران (۱۴۰۳) در پژوهشی با عنوان «توسعه و تحولات تاریخی معماری مجموعه آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی در دوران معاصر» به بررسی سیر تحول تاریخی و توسعه معماری مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی می‌پردازند. پژوهشگران با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای منابع کتابخانه‌ای، مطالعات میدانی و مشاهدات مستقیم، توسعه این مجموعه را تا دوران معاصر بررسی کرده‌اند. اهمیت این مجموعه در معماری اسلامی، به‌ویژه در ترکیب فضاهای مذهبی، خدماتی و رفاهی برجسته شده است. این پژوهش نشان می‌دهد که این مجموعه، نقش کلیدی در تحولات معماری تشکیلات خانقاهی و آرامگاهی ایران و جهان اسلام، به‌ویژه از سده هشتم تا اوایل دوره صفوی داشته است.

جمعی به شکلی ژرف در حافظه فضایی شهروندان تأثیرگذار هستند. این یافته‌ها به صورت مستقیم با تحلیل ابعاد معنایی و تجربه ادراکی در آرامگاه‌ها هم‌راستا هستند و اهمیت درگیرسازی مخاطب در حرم‌های یادمانی را تأکید می‌کنند.

این‌گراهام و سامرز^۱ (۱۹۷۹) در پژوهشی با عنوان «استقرارها در دشت مشکین‌شهر، آذربایجان شمال شرقی» به تحلیل باستان‌شناختی الگوهای سکونت‌ی این منطقه پرداخته‌اند. این تحقیق با بررسی داده‌های میدانی و مستندهای تاریخی، به تبیین ارتباط میان الگوهای معماری آرامگاهی در دشت مشکین‌شهر می‌پردازد. همچنین نقش این استقرارها در شکل‌گیری فرهنگ یادمانی منطقه و تأثیرات آن بر گسترش معماری آرامگاهی در دوران مختلف، تحلیل شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که دشت مشکین‌شهر به عنوان یکی از نقاط کلیدی تمدن در شمال شرقی آذربایجان، نقش محوری در توسعه مفاهیم یادمانی در معماری ایفا کرده است.

چلرینو و فویتتا^۲ (۲۰۱۸) در کتابی با عنوان «مکان مقدس و گورستان کال‌چندار، شمی (خوزستان، ایران)» به بررسی جامع مجموعه آرامگاهی و قبرستان واقع در شمی خوزستان پرداخته‌اند. این پژوهش، علاوه بر تحلیل ویژگی‌های معماری آرامگاهی، بر ابعاد مذهبی و فرهنگی این مجموعه نیز تمرکز داشته است. نویسندگان با استفاده از داده‌های باستان‌شناسی و تاریخی، تأثیرات این مجموعه بر مفاهیم مذهبی دوران را بررسی کرده و ارتباط آن با ساختارهای مشابه در دیگر نقاط ایران را روشن ساخته‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که این آرامگاه‌ها، نمادی از جایگاه اجتماعی و معنوی در بافت تاریخی منطقه بوده‌اند.

نتایج تحقیق، اهمیت نقش این مجموعه در تاریخ معماری ایران را تأیید می‌کند و چهار عامل مهم، از جمله وجود فضاهای متنوع مذهبی و خدماتی، در برجستگی این اثر تأثیرگذار شناخته شده‌اند.

حسینی (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان «بررسی روند شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در معماری ایران دوران اسلامی بنا بر آرای ابوسعید ابوالخیر» به تحلیل روند شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در معماری دوران اسلامی ایران می‌پردازد. نویسنده با استفاده از منابع ادبی و تاریخی، رابطه میان مبانی تصوف و توسعه این نوع معماری را بررسی کرده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هسته اولیه این مجموعه‌ها اغلب با تدفین افراد شاخص مذهبی یا سیاسی آغاز شده و در طول زمان، با افزودن بناهایی نظیر مسجد، مدرسه، خانقاه و کاروانسرا، توسعه یافته‌اند. همچنین بر نقش اساسی این مجموعه‌ها در شکل‌گیری و گسترش شهرهای ایران دوران اسلامی تأکید شده است. این پژوهش، ارتباط میان ابوسعید ابوالخیر و ابداع این سبک معماری را بررسی می‌کند و بر اهمیت تاریخی و مذهبی این مجموعه‌ها در معماری ایران تأکید دارد.

خاک‌زند و تیموری‌گرده (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «بررسی تأثیر آیین‌های عاشورایی بر منظر شهری و خاطرات جمعی از دیدگاه شهروندان» که مطالعه‌ای توصیفی-تحلیلی است، با روش پیمایشی و استفاده از اسناد کتابخانه‌ای، تأثیر آیین محرم بر شکل‌گیری منظر شهری و خاطرات مکانی شهروندان تهران را بررسی کرده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که شهروندان علاوه بر مشاهده تغییرات کالبدی و بصری در دوره عاشورا، تجربه‌های ذهنی قابل توجهی نیز از این تغییرات به خاطر سپرده‌اند. این تجربه ذهنی، بخشی از نظام نمادین فضاهای شهری را تشکیل می‌دهد و نشان می‌دهد که آیین و مناسک

1. Ingraham & Summers

2. Cellerino & Fioletta

دلای^۱ (۲۰۲۰) در پژوهشی با عنوان «آرامگاه‌های طاق‌دار بین‌النهرین میان هزاره دوم و اول پیش از میلاد: مکان‌یابی و ویژگی‌های معماری» به بررسی تطورات ساختاری آرامگاه‌های طاق‌دار در منطقه بین‌النهرین پرداخته است. این مطالعه، ویژگی‌های معماری این آرامگاه‌ها را از منظر هندسی و سازه‌ای تحلیل کرده و به نقش آنها در ایجاد مفاهیم یادمانی در فرهنگ بین‌النهرین پرداخته است. نویسنده نشان می‌دهد که این نوع معماری، علاوه بر جنبه‌های مذهبی، بازتاب‌دهنده قدرت سیاسی و اجتماعی حاکمان دوران بوده و تأثیرات آن بر معماری آرامگاهی ایران نیز قابل ملاحظه است.

محمدی‌فر و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «گونه‌شناسی معماری آرامگاه‌های ایلامی» به مطالعه عمیق فرهنگ و تمدن ایلام باستان پرداخته‌اند. این پژوهش با تکیه بر یافته‌های موزه ملی ایران، به بررسی آرامگاه‌های ایلامیان به عنوان یکی از عناصر کلیدی معماری و یادمان‌های مذهبی پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که این آرامگاه‌ها نه تنها در شکل‌دهی به هویت فرهنگی ایلام، بلکه در ایجاد مفاهیمی نظیر معنویت و یادمان‌سازی در معماری ایران باستان، نقش حیاتی داشته‌اند.

زلقی^۲ (۲۰۱۸) در کتابی با عنوان «کاوش گذشته: بازبینی آرامگاه‌های طاق‌دار زیرزمینی ایلامیان در تپه ۴۹۷، دشت شوشان» به تحلیل معماری و ویژگی‌های خاص آرامگاه‌های ایلامی در دشت شوشان پرداخته است. این تحقیق با استفاده از داده‌های باستان‌شناسی جدید و بازخوانی یافته‌های گذشته، ساختارهای این آرامگاه‌ها

را از منظر کاربرد یادمانی تحلیل کرده است. نویسنده تأکید دارد که این آرامگاه‌ها به عنوان بخشی از ساختار اجتماعی ایلامیان، تأثیر بسزایی بر توسعه معماری آرامگاهی در ایران داشته‌اند.

در تحلیل معماری آرامگاه‌ها از منظر یادمانی، گونه‌شناسی چهارگانه کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی، ساختار مفهومی اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد. این تقسیم‌بندی، بر پایه مرور و تلفیق ادبیات نظری موجود در حوزه‌های معماری یادمانی، نشانه‌شناسی فرهنگی، فلسفه فضا و روان‌شناسی معماری شکل گرفته است و از نظر تحلیلی، ابعاد چهارگانه معماری یادمانی را در برمی‌گیرد.

نخست، گونه‌شناسی کالبدی به بررسی مؤلفه‌های فیزیکی و مورفولوژیک بنای آرامگاهی می‌پردازد؛ از جمله هندسه، تناسبات، ساختار، مصالح و فرم‌های معماری؛ این بُعد، زمینه‌ای عینی برای دریافت دیگر ابعاد معنا فراهم می‌کند (فرهی فریمانی و حقیقت‌بین، ۱۳۹۵: ۳۳-۴۲). گونه‌شناسی کارکردی، ناظر به نقش‌های آیینی، اجتماعی فرهنگی آرامگاه‌ها در بستر تاریخی - اجتماعی است. آرامگاه‌ها در تاریخ ایران اغلب نه تنها جایگاه تدفین، بلکه کانونی برای آیین‌های مذهبی، تعامل فرهنگی و تداوم حافظه جمعی بوده‌اند (عسگری و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۱-۳۶). بعد معنایی به دلالت‌های نمادین، فرهنگی و نشانه‌شناختی فضای آرامگاهی اختصاص دارد. در این سطح، فرم معماری، واسطه انتقال معنا، مفاهیم متعالی و نشانه‌های فرهنگی به مخاطب است (Zalaghi, 2018: 277-294).

گونه‌شناسی کهن‌الگویی در سطحی ژرف‌تر، به بازتاب ناخودآگاه جمعی و حضور رمزگان اسطوره‌ای و فرافرهنگی در معماری آرامگاه‌ها می‌پردازد. این بُعد، از طریق فرم‌ها، نمادها، ترکیب‌های هندسی و فضاهای

1. Dallai

2. Zalaghi

عنوان مکان‌های تجمع آیینی و مذهبی عمل می‌کنند و از سوی دیگر، مکان‌هایی برای یادبود و تعامل فرهنگی هستند. کارکرد زیارتی و یادمانی آرامگاه‌ها در طول تاریخ به شکلی نمادین در فضاها، زیارتی و مناسکی بازتاب یافته است. این تعامل میان عملکردهای اجتماعی و فرهنگی با فضاها، آرامگاهی، معنایی چندلایه و پیچیده به این مکان‌ها می‌بخشد (دیماند، ۱۳۸۳: ۱۴-۲۱).

بعد معنایی آرامگاه‌ها به‌ویژه در منطقه آذربایجان، بازتابی از فضاها، قدسی است که از طریق معمارانه‌سازی ساحت‌های معنوی و القای مفاهیم متعالی شکل گرفته است. این فضاها از طریق ایجاد زیست‌جهان‌های معنایی و دلالت‌گر، به مخاطب خود حس تعالی و ارتباط با امر قدسی را القا می‌کنند. معمارانه‌سازی این فضاها، به‌طور ویژه از هندسه و فرم‌های مقدس برای انتقال معانی متعالی بهره می‌برد (Ingraham & Summers, 1979: 67-102).

کهن‌الگوهای معماری در طراحی آرامگاه‌ها، نقش مهمی در بازنمایی نمادین هویت‌های فرهنگی و اسطوره‌ای ایفا می‌کنند. این کهن‌الگوها از طریق رمزهای فرهنگی و اسطوره‌ای در فضاها، آیینی و آرامگاهی بازتاب یافته، بازنمودهایی از تفکر اسطوره‌ای و حماسی در ساختارهای فضایی ارائه می‌دهند. کهن‌الگوهای معماری، به‌ویژه در آرامگاه‌های شاخص ایرانی، در قالب نمادهای آیینی و فضایی خود را نمایان می‌سازند و بخشی از هویت فرهنگی این فضاها را شکل می‌دهند (شیشه‌گر، ۱۳۹۳: ۷۱-۸۸).

معماری یادمانی

در این پژوهش، نمونه‌های موردی با هدف واکاوی گونه‌شناسی یادمانی، از میان آرامگاه‌هایی با ویژگی‌های شاخص فضایی، فرهنگی و معنایی انتخاب شده‌اند که دامنه‌ای از دوره‌های تاریخی تا معاصر را در بر می‌گیرند. هرچند

آیینی، پیوندی میان ناخودآگاه فردی و جمعی برقرار می‌سازد و تجربه زیباشناختی و معنوی عمیقی را به‌وجود می‌آورد (Dallai, 2020: 32-43). بعد کهن‌الگویی، هرچند از لحاظ ساختاری در امتداد سایر ابعاد تحلیل‌پذیر است، از حیث معناشناختی و سطح دلالت، در مرتبه‌ای فرادسته عمل می‌کند. این بعد نه‌تنها لایه‌ای از تحلیل نمادین را تقویت می‌کند، بلکه به عنوان سازوکاری برای وحدت‌بخشی به ابعاد کالبدی، کارکردی و معنایی نیز ایفای نقش می‌نماید.

آرامگاه‌ها در فرهنگ معماری ایران، تجسدهای نمادین از هویت‌های تاریخی، اجتماعی و معنایی هستند که به عنوان نقاط عطف در منظر شهری و محیطی، جایگاه ویژه‌ای دارند. گونه‌شناسی آرامگاه‌ها از منظر یادمانی به‌ویژه در منطقه آذربایجان، نشان‌دهنده پیچیدگی‌های کالبدی و مفهومی‌ای است که از گذر تاریخ تا به امروز در طول زمان متحول شده‌اند. در این راستا، آرامگاه‌ها نه‌تنها به عنوان مکان‌های زیارتی و یادمانی، بلکه به عنوان بازتاب‌های آیینی و فرهنگی جوامع ایرانی عمل کرده‌اند (بهشید و بهلول‌نیری، ۱۳۹۲: ۱-۱۴).

بررسی ابعاد کالبدی آرامگاه‌ها در تعامل با محیط‌های طبیعی و انسانی، مستلزم شناخت دقیق لایه‌های فضایی و ارتباط آنها با بستر زیست‌محیطی است. کالبد آرامگاه‌ها نه‌تنها در رابطه با طبیعت پیرامونی، بلکه در پیوند با هویت‌های محلی و تاریخی طراحی شده‌اند. این پیوند با زمین‌چهره^۱ طبیعی و تمهیدات زیست‌محیطی، نقشی کلیدی در شکل‌گیری فرم‌های معماری و نحوه استحاله آنها در محیط پیرامونی دارد (محمدی‌فر و دیگران، ۱۴۰۲: ۹۷-۱۱۸).

از منظر کارکردی، آرامگاه‌ها به عنوان فضاها، جمعی و زیارتی، نقش‌هایی چندگانه و متنوع ایفا می‌کنند. این فضاها از یکسو به

تفاوت در تاریخ ساخت این بناها می‌تواند بر برخی سطوح ادراک تأثیر بگذارد، چارچوب نظری پژوهش، مبتنی بر گونه‌شناسی‌های کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی است که قابلیت تحلیل در بسترهای متفاوت تاریخی دارد. گونه‌شناسی‌های مفهومی در معماری یادمانی، به شرط برخورداری از چارچوب‌های تحلیلی دقیق، می‌توانند در مقاطع زمانی مختلف به صورت تطبیقی به کار روند؛ زیرا بسیاری از مفاهیم یادمانی، نظیر فضاهای آیینی، بازنمایی فرهنگی، یا الگوهای کهن‌الگویی، تداوم‌پذیر و بینامتنی هستند (فرهی فریمانی و حقیقت‌بین، ۱۳۹۵: ۳۳-۴۲).

با این حال برای کنترل اثرات تاریخی و جلوگیری از تحریف در تحلیل، رویکرد پژوهش بر تفاوت‌های سطحی و شباهت‌های ساختاری در این بناها استوار شده است. به عبارت دیگر در تحلیل تطبیقی، به جای تأکید بر تقدم یا تأخر زمانی، تلاش شده تا مؤلفه‌هایی استخراج شود که ریشه در ساختارهای فضایی یا نشانه‌ای دارند و در نمونه‌های مختلف، صرف‌نظر از زمان ساخت، خود را بازنمایی می‌کنند. ساختارهای ناخودآگاه جمعی در فضاهای مقدس، از طریق فرم‌ها و نمادهای تکرارشونده، از تاریخ فراتر می‌روند و می‌توانند در آثار معاصر نیز استمرار یابند. بدین ترتیب تفاوت در دوره ساخت، به جای آنکه مانعی در تحلیل باشد، به عاملی برای مشاهده تداوم و تحول در گونه‌شناسی‌های معنایی و آیینی بدل شده است (صابری کاخکی، ۱۳۹۲: ۷۳-۸۲).

ابعاد تاریخی - جغرافیایی آرامگاه‌ها، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری فرم و معنای آنها دارد. موقعیت جغرافیایی و تاریخ منطقه‌ای که آرامگاه در آن واقع شده، به طور مستقیم بر فرم و کارکرد آن تأثیرگذار است. تغییرات کالبدی آرامگاه‌ها در طول تاریخ و دگردیسی‌هایی که در فرم آنها مشاهده

می‌شود، نشان از انطباق و تغییرات متناسب با بستر جغرافیایی و تحولات تاریخی است (کاظم‌پور و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۶-۵۲).

آرامگاه‌ها به عنوان نشانه‌هایی از هویت فرهنگی و اجتماعی یک جامعه، در نقش مفاهیم فرهنگی - اجتماعی ظاهر می‌شوند. این مکان‌ها نه تنها به عنوان فضاهای آیینی، بلکه به عنوان نقاط عطف فرهنگی و اجتماعی در جامعه شناخته می‌شوند. از اینرو معماری آرامگاه‌ها، بازتابی از هویت فرهنگی جامعه است که در قالب فرم‌های کالبدی و نشانه‌های معنایی ظهور می‌یابد (Zalaghi, 2018: 277-294).

پیوند میان مفاهیم فرهنگی و اجتماعی با معماری آرامگاه‌ها از طریق انتقال معناها و بازنمایی نمادهای آیینی و فرهنگی در فرم‌های فضایی آنها، نه تنها به ایجاد بُعدی معنایی و هویتی در این مکان‌ها کمک کرده، بلکه نقشی کلیدی در تعریف جایگاه آنها به عنوان میراث فرهنگی ایفا می‌کند. این آرامگاه‌ها، به واسطه عناصر و نشانه‌های دلالت‌گری که در طراحی‌شان به کار رفته، بخشی از هویت فضایی خود را به نمایش می‌گذارند و به عنوان حافظان مفاهیم و ارزش‌های فرهنگی جامعه عمل می‌کنند. فرم‌های معماری این بناها، به دلیل برقراری ارتباط میان سنت و فرهنگ با عناصر فضایی، تبدیل به نشانه‌هایی شده‌اند که به طور مستمر یادآور ریشه‌های فرهنگی و اجتماعی آنها هستند. این ویژگی‌ها، آرامگاه‌ها را از فضاهای صرفاً آیینی، فراتر برده و به نقاطی برای تداوم هویت فرهنگی و اجتماعی جامعه تبدیل کرده است که همواره نمادهایی از هم‌بستگی اجتماعی و ارزش‌های مشترک فرهنگی را منعکس می‌کنند (Ökse, 2005: 21-46).

کارکردهای تاریخی آرامگاه‌ها در سپهرهای گوناگون فرهنگی و آیینی به عنوان نقاط محوری در تجمعات اجتماعی و مناسکی، نقش ایفا می‌کنند. آرامگاه‌ها به عنوان

این مکان‌ها، بازتابی از فضای فرهنگی و فلسفی جوامع ایرانی است (بهشید و بهلول‌نیری، ۱۳۹۲: ۱-۱۴).

تحولات کالبدی-زیبایی‌شناختی آرامگاه‌ها در طول تاریخ به عنوان بخشی از دگردیسی فضایی-زمانی آنها بررسی شده است. این تحولات، بازتابی از تغییرات فرهنگی، اجتماعی و زیبایی‌شناختی جامعه ایرانی است که در معماری آرامگاه‌ها نمود یافته است. هر دوره تاریخی با ویژگی‌های خاص خود، فرم‌های کالبدی و فضایی جدیدی را در آرامگاه‌ها به وجود آورده است (محمدی‌فر و دیگران، ۱۴۰۲: ۹۷-۱۱۸).

فضاهای یادمانی، نه تنها نقش آیینی دارند، بلکه کانون‌های مهمی برای تعاملات فرهنگی و اجتماعی نیز هستند. این کارکردهای چندگانه در طول تاریخ به شکل‌های مختلف در معماری آرامگاه‌ها نمود یافته است (Dallai, 2020: 32-43).

از منظر فضا‌سازی‌های معنایی، آرامگاه‌ها فضاهایی هستند که از طریق طراحی‌های هندسی و دلالت‌گر به انتقال معانی متعالی پرداخته‌اند. این فضاها از رهگذر این فرم‌ها و نمادهای آیینی و معنوی، به مخاطب خود احساس تقدس و ارتباط با جهان‌های متافیزیکی القا می‌کنند. طراحی‌های معماری

جدول ۱- پارامترهای گونه‌شناسی بناهای یادمانی در بستر ابعاد شناختی چهارگانه

گونه‌شناسی / ابعاد شناختی	کالبدی	کارکردی	معنایی	کهن‌الگویی
تاریخی-جغرافیایی	پیوندپذیری کالبد با تحولات تبارشناختی در مقیاس‌های تاریخی-جغرافیایی، دگردیسی فرمی در بستر جغرافیای تاریخی	بازشناسی کارکردهای تاریخی-آیینی در سپهرهای گوناگون تاریخی، انطباق با کارکردهای اجتماعی-تاریخی در فضاهای زیارتی	تاریخ‌نگاری فضایی معانی و اسطوره‌سازی جغرافیایی، هژمونی مکان در دلالت‌های معنایی و آیینی در طول تاریخ	تجسم کهن‌الگوهای اسطوره‌ای-جغرافیایی در چارچوب‌های تاریخی، بازخوانی نمودهای اسطوره‌ای در جغرافیای خاص آرامگاه
مفاهیم فرهنگی-اجتماعی	هم‌پیوندی با هویت‌های فرهنگی و کالبدسازی معنا‌های اجتماعی، معمارانه‌سازی نشانه‌های فرهنگی-اجتماعی	کارکردهای یادمانی در اجتماع‌سازی، تجلی مناسک آیینی و فرهنگی در آرامگاه به عنوان کانون تجمع و تعامل اجتماعی	معماری به‌مثابه بیان فرهنگی، القای معنا‌های فرهنگی-اجتماعی از طریق رمزگان معماری و دلالت‌های فرهنگی-اجتماعی	ظهور کهن‌الگوهای فرهنگی در فضاهای آیینی-اجتماعی، بازتاب اسطوره‌ها و رمزهای فرهنگی در ساختارهای کالبدی

با نگاهی کلی به این آثار (جدول ۱) می‌توان گفت آرامگاه‌ها به عنوان فضاهای زیارتی و یادمانی در تعامل با هویت‌های فرهنگی، تاریخی و اجتماعی جوامع ایرانی عمل می‌کنند. در این جدول به تشریح پارامترهای مورد بررسی در گونه‌شناسی یادمانی در بستر ابعاد شناختی چهارگانه پرداخته شده است. بی‌تردید زمینه جغرافیایی، فرهنگی و تاریخی هر منطقه، نقش بسزایی در شکل‌گیری تجربه فضایی و ادراک معانی یادمانی ایفا می‌کند. منطقه آذربایجان نیز به عنوان بستری که

هم‌زمان واجد لایه‌های عرفانی، حماسی و زیست‌محیطی متنوع است، گونه‌ای خاص از هم‌نشینی فرم، آیین و معنا را در معماری آرامگاه‌های خود رقم زده است (صابری کاخکی، ۱۳۹۲: ۷۳-۸۲). با این حال گونه‌شناسی ارائه‌شده در این پژوهش مبتنی بر مفاهیم و الگوهای است که از یکسو از زمینه منطقه‌ای آذربایجان تأثیر گرفته‌اند و از سوی دیگر از ظرفیت تبیین ساختارهای معنایی و آیینی در دیگر بافت‌های تاریخی و فرهنگی نیز برخوردارند. بررسی آرامگاه‌های

مناطق مختلف ایران و بین‌النهرین نیز مؤید آن است که الگوهای فضایی - معنایی، هرچند در جزئیات، متأثر از بستر محلی‌اند، در سطوح بنیادی‌تر، از منطق‌های معماری و کهن‌الگویی مشترکی بهره می‌برند (Wicks, 2015: 31-53).

از این منظر، نتایج پژوهش حاضر را نمی‌توان صرفاً محدود به منطقه آذربایجان دانست، بلکه باید آن را به‌منزله الگویی تبیینی در نظر گرفت که قابلیت انطباق با دیگر نمونه‌های آرامگاهی نیز دارد، مشروط بر تحلیل دقیق زمینه‌های محلی. به عبارت دیگر، آنچه در این پژوهش به‌مثابه گونه‌شناسی معنایی، کارکردی یا کهن‌الگویی استخراج شده، محصولی صرف از جغرافیای منطقه‌ای نیست، بلکه در تعامل بین فرم و معنا، از ساختارهای فرهنگی - فرافرهنگی بهره می‌گیرد. کهن‌الگوهای فضایی و نمادین در معماری آرامگاه‌ها، نقش کلیدی در شکل‌گیری فرم‌های معنایی و آیینی دارند. این کهن‌الگوها از طریق بازنمایی نمادهای فرهنگی و اسطوره‌ای در فضاهای آیینی و آرامگاهی ظهور می‌یابند و بخشی از هویت معنایی و فرهنگی این فضاها را تشکیل می‌دهند. آرامگاه‌ها به عنوان فضاهای آیینی - حماسی، از این کهن‌الگوها برای خلق فضاهای معنوی و رازآلود بهره می‌برند (شیشه‌گر، ۱۳۹۳: ۷۱-۸۸).

روش پژوهش

روش این پژوهش به شیوه توصیفی و تحلیلی - تطبیقی است که با بهره‌گیری از داده‌های اسنادی به بررسی آرامگاه‌های منطقه آذربایجان از منظر یادمانی می‌پردازد. رویکرد تحلیلی - تطبیقی به عنوان یکی از روش‌های کارآمد در مطالعات معماری به‌ویژه در بررسی‌های گونه‌شناسی، امکان تحلیل ساختاری، معنایی و عملکردی آثار معماری را فراهم می‌کند. این روش به

تحلیل ویژگی‌های کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی آرامگاه‌ها ذیل ابعاد شناختی می‌پردازد و با مقایسه این ویژگی‌ها در بسترهای تاریخی و جغرافیایی، به درک عمیق‌تری از معنا و کارکرد این بناها کمک می‌کند.

در گام نخست، برای دستیابی به داده‌های اولیه، از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. بررسی‌های مستند شامل استفاده از کتب تاریخی، مقالات علمی و پژوهش‌های پیشین در حوزه معماری است. این منابع به‌ویژه در ارائه اطلاعات مربوط به تاریخچه ساخت آرامگاه‌ها و کارکردهای آیینی این بناها به کار رفته‌اند. استفاده از داده‌های اسنادی به عنوان روشی مطمئن در پژوهش‌های معماری و تاریخی، امکان تحلیل عمیق‌تر و دقیق‌تر ویژگی‌های معماری آرامگاه‌ها را فراهم می‌کند.

در کنار تحلیل‌های تطبیقی، از روش تحلیل کیفی برای بررسی معانی و کهن‌الگوهای موجود در طراحی آرامگاه‌ها استفاده شده است. این تحلیل کیفی بر پایه داده‌های معنایی و فرهنگی است که از طریق بررسی نمادها و نشانه‌های معماری به دست آمده است.

نمونه‌های موردی

در این پژوهش، انتخاب آرامگاه‌های منتخب از منطقه آذربایجان به منظور تحلیل گونه‌شناسی یادمانی آنها، مبتنی بر شاخصه‌های منحصربه‌فرد معماری و ابعاد معنایی‌شان در طول تاریخ صورت گرفته است. این انتخاب‌ها علاوه بر شاخص بودن یادمان‌ها از لحاظ فرم‌های معماری و ویژگی‌های کالبدی، به‌خوبی بازه‌های تاریخی مختلف را نیز در برمی‌گیرند و از این‌رو می‌توانند ابعادی از تنوع فرهنگی و عرفانی منطقه را نمایان کنند. آنچه این بناها را در کنار یکدیگر قرار می‌دهد، هم‌راستایی

آنها با مفاهیم کهن‌الگویی، معنوی و فرهنگی است که در قالب ساختارهای کالبدی‌شان تجسم یافته است.

«آرامگاه شیخ شهاب‌الدین اهری» با طراحی مینیمالیستی خود، بازتابی از اندیشه‌های صوفیانه است که جست‌وجوی وحدت با معشوق الهی را از طریق سادگی هندسی و فضای محدود بیان می‌کند. این معماری در قالبی درون‌نگرانه، مراحل تصفیه روح را در فضایی محدود به نمایش می‌گذارد، که به عنوان نمادی از تکامل و تعالی روحانی عمل می‌کند. «مقبره الشعرا تبریز» به عنوان یک بنای یادمانی چندوجهی، دیالکتیک میان تاریخ و فرهنگ را از طریق پیوند گذشته و حال در قالب معماری بازتاب می‌دهد. فرم پیچیده این بنا، تجسمی از پیوند عمیق میان شعر و تاریخ ایرانی و بازتابی از تعامل میان هنر و معنویت است که با تأکید بر ترکیب هندسی، کالبد فیزیکی را به ارگانیک‌سازی معنوی بدل می‌سازد.

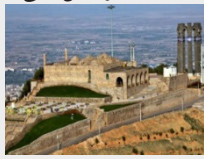

«آرامگاه شمس تبریزی» با مناره بلند و ساختار ساده‌اش، تجسمی از پیوند جسم و روح و نمادی از تلاش انسان برای گذر از عالم محدود به سوی جهان بی‌پایان معنوی است. مناره در این بنا به طور کهن‌الگویی، اتصال زمین و آسمان را نمادین می‌سازد و فضایی

برای تعالی معنوی و کمال روح فراهم می‌آورد. مقبره‌های «ملاحسن کاشی» و «سلار دیلمی» با بهره‌گیری از هندسه شش‌ضلعی و هشت‌ضلعی، مفاهیم توازن و تکامل را در چارچوب کیهان‌شناسی اسلامی تجسم می‌کنند. گنبد مرکزی به عنوان نمادی از کمال و یگانگی، پیوندی میان علم و دین برقرار می‌سازد و فضایی برای تصفیه روح و معرفت عرفانی فراهم می‌کند که به عمیق‌ترین لایه‌های معنوی اشاره دارد. بنای «مقبره آقالار» با بنای چهارضلعی و گنبد آن، یادآور ثبات و پایداری معنوی و نمادی از چهار عنصر طبیعت و اتصال آنها به یک مرکز مقدس است.

«مقبره پوریای ولی» با ساختار مستحکم و ساده، بازتابی از پیوند میان معنویت و پهلوانی ایرانی است. معماری باز و ستون‌های محکم این بنا، نمادی از قدرت درونی و شهادت پهلوانانه هستند که وحدت میان جهان مادی و معنوی را به نمایش می‌گذارند. «آرامگاه عون ابن علی» با طراحی چندگنبدی و هشتی، پیوندی میان عالم خاکی و آسمانی برقرار می‌کند. فرم‌های مختلف گنبد، نمادی از طبقات هستی هستند که عروج روحانی و تقرب به حقیقت الهی را منعکس می‌کنند.

جدول ۲- معرفی نمونه‌های موردی

نمونه موردی	کالبدی	کارکردی	معنایی	کهن‌الگویی
آرامگاه شمس تبریزی 	- تاریخی - جغرافیایی: بازتاب تاریخ تصوف - فرهنگی - اجتماعی: حس تعمق، بازنمایی ارزش‌های عرفانی شمس	- تاریخی - جغرافیایی: مرکزی برای روایت تاریخ عرفان - فرهنگی - اجتماعی: بستر برگزاری آیین‌های صوفیانه	- تاریخی - جغرافیایی: آموزه‌های عرفانی شمس، تاریخ تصوف - فرهنگی - اجتماعی: مراسم عرفانی، انتقال مفاهیم معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: اتصال به کهن‌الگوهای تصوف - فرهنگی - اجتماعی: تقویت کهن‌الگوی عروج روح
مقبره الشعرا تبریز 	- تاریخی - جغرافیایی: مرکزی در تاریخ ادبیات ایران - فرهنگی - اجتماعی: زنده نگه داشتن ارزش‌های ادبی	- تاریخی - جغرافیایی: حافظه ادبی منطقه - فرهنگی - اجتماعی: تجمع ادبی، انتقال میراث فرهنگی	- تاریخی - جغرافیایی: مرکزی در تاریخ ادبیات فارسی - فرهنگی - اجتماعی: گرامیداشت شاعران، هویت ادبی جامعه	- تاریخی - جغرافیایی: داستان‌های اسطوره‌ای شاعران - فرهنگی - اجتماعی: «شاعر به عنوان راهنما»

نمونه موردی	کالبدی	کارکردی	معنایی	کهن الگویی
آرامگاه عون ابن علی 	- تاریخی - جغرافیایی: زیارتگاه مهم تاریخ منطقه - فرهنگی - اجتماعی: مراسم مذهبی، تقویت ارزش های معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: هویت مذهبی منطقه - فرهنگی - اجتماعی: تجمع زائران، پیوند سنت و معنویت	- تاریخی - جغرافیایی: اعتقادات عرفانی منطقه - فرهنگی - اجتماعی: تقویت ایمان معنوی، پیوند اجتماعی	- تاریخی - جغرافیایی: مناسک مذهبی تاریخی - فرهنگی - اجتماعی: زائر جوینده، ارزش های معنوی
آرامگاه شیخ شهاب الدین اهری 	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ عرفان منطقه - فرهنگی - اجتماعی: آموزه های عرفانی، آرامش درونی	- تاریخی - جغرافیایی: آموزه های شیخ در تصوف ایران - فرهنگی - اجتماعی: تبادل عرفانی، ارتباط معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ عرفان و تصوف - فرهنگی - اجتماعی: تقویت ارزش های معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: عرفان به عنوان میراث تاریخی - فرهنگی - اجتماعی: اتصال فرد به حقیقت معنوی
مقبره آقالار (مراغه) 	- تاریخی - جغرافیایی: تحولات تاریخی - فرهنگی، معنویت منطقه - فرهنگی - اجتماعی: آیین های مذهبی، تعاملات اجتماعی	- تاریخی - جغرافیایی: شاخص زیارتی، تاریخ مذهبی - فرهنگی - اجتماعی: مراسم مذهبی، ارزش های معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ عرفانی، تعالیم فرهنگی - فرهنگی - اجتماعی: انتقال ارزش ها، آیین های مذهبی	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ دینی، باورهای عرفانی - فرهنگی - اجتماعی: محور جهان، تعاملات اجتماعی
مقبره سلار دیلمی 	- تاریخی - جغرافیایی: مقام علمی، عرفان شیعی - فرهنگی - اجتماعی: تأمل، ارزش های عرفانی	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ علمی - عرفانی - فرهنگی - اجتماعی: انتقال آموزه ها، تعاملات معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: مقام علمی، تأثیر اسلامی - ایرانی - فرهنگی - اجتماعی: تفکر عرفانی، انتقال ارزش ها	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ عرفانی، سنت اسلامی - فرهنگی - اجتماعی: تقویت تعاملات، انتقال مفاهیم
مقبره ملا حسن کاشی 	- تاریخی - جغرافیایی: فلسفه عرفانی، تاریخ معماری - فرهنگی - اجتماعی: تبادل آموزه ها، ارتباط اجتماعی	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ تصوف، فلسفه اسلامی - فرهنگی - اجتماعی: پل میان نسل ها، تعاملات عرفانی	- تاریخی - جغرافیایی: تفکر عرفانی، گسترش تصوف - فرهنگی - اجتماعی: انتقال ارزش ها، تعامل میان نسل ها	- تاریخی - جغرافیایی: تفکر فلسفی، معماری اسلامی - فرهنگی - اجتماعی: ارزش های فلسفی، پیوند فرهنگی
مقبره پوریای ولی 	- تاریخی - جغرافیایی: نماد پهلوانی، هویت تاریخی - فرهنگی - اجتماعی: مراسم یادبود، فرهنگ پهلوانی	- تاریخی - جغرافیایی: تأکید بر تاریخ پهلوانی ایران و تقویت نقش آرامگاه در روایت های ملی - فرهنگی - اجتماعی: تقویت هویت فرهنگی و ارزش های اخلاقی	- تاریخی - جغرافیایی: نمادی از پهلوانی و اخلاق ایرانی - فرهنگی - اجتماعی: فضایی برای انتقال ارزش های پهلوانی به نسل های جدید	- تاریخی - جغرافیایی: تأکید بر عرفان و پهلوانی هویت فرهنگی ایران - فرهنگی - اجتماعی: احیای آیین های پهلوانی و تقویت ارزش های اجتماعی در میان نسل های مختلف

که بر تحلیل چندلایه (فرمی، معنایی و کهن الگویی) تأکید دارند، وضوح در طبقه بندی اولیه (جدول ۲)، امکان تبیین دقیق تری از روابط مفهومی در متن معماری

در مطالعات گونه شناسی معماری یادمانی، معرفی دقیق نمونه های موردی و تبیین چارچوب انتخاب آنها، بنیان روش شناختی تحلیل را شکل می دهد. به ویژه در مطالعاتی

این مدل، آرامگاه‌ها را به عنوان سازه‌هایی نمادین بررسی می‌کند که هم‌زمان بر بنیادهای کهن‌الگویی تمدنی و دلالت‌های نوین فرهنگی-اجتماعی تکیه دارند. در آرامگاه‌های آذربایجان، الگوی مشترکی در حرکت به سوی «وحدت کالبدی و معنایی» مشاهده می‌شود. اغلب نمونه‌ها (به جز مقبره پوریای ولی) بر فرم چندوجهی با محوریت گنبد استوارند؛ الگویی که ریشه‌ای کهن در سنت‌های پیشااسلامی ایران دارد و طی سده‌ها به منزله شالوده‌ای کالبدی برای بازنمایی امر قدسی و جاودانگی به کار گرفته شده است. در این میان، آرامگاه شمس تبریزی با فرم مناره‌ای عمودی، کهن‌الگوی «محور عروج» را نمایان می‌سازد و مقبره الشعرا با چندگانگی فضایی و گسستن از مرکزیت گنبد، الگویی «متکثر» و شبکه‌ای از حافظه جمعی را به نمایش می‌گذارد. در مقابل، آرامگاه پوریای ولی به عنوان اثری مدرن، از گنبد فاصله گرفته و با کالبدی ساده و افقی، بیشتر بر کارکرد اجتماعی و اخلاقی تأکید می‌کند تا بر رمزگذاری آیینی. گونه‌شناسی کالبدی و معنایی آرامگاه‌ها، با ابعاد شناختی تاریخی-جغرافیایی و فرهنگی-اجتماعی همپسته است. آرامگاه‌های کوچک و حداقلی (مانند آق‌الار، سلار دیلمی و ملاحسن کاشی)، استمرار ساده‌گرایی در بسترهای محلی و آیین‌های فردمحور را نمایان می‌کنند، در حالی که نمونه‌های بلندمرتبه و ترکیبی (مقبره الشعرا، عون بن علی، شیخ شهاب‌الدین اهری) گویای تقویت کارکرد اجتماع‌سازی و حافظه‌سازی جمعی‌اند. بدین ترتیب «کهن‌الگوی گنبد» و «کالبد چندوجهی» به مثابه زبان غالب در این منطقه، نه تنها تداوم تاریخی معماری ایرانی را آشکار می‌سازد، بلکه در سطح معنایی و کارکردی نیز تفاوت‌های بنیادین میان خلوت فردی و اجتماع فرهنگی را قابل شناسایی می‌کند.

را فراهم می‌آورد. بر این اساس در این پژوهش، مجموعه‌ای از آرامگاه‌های شاخص منطقه آذربایجان که از حیث ساختار فضایی، پیشینه تاریخی و ارزش نمادین، ظرفیت تحلیل گونه‌شناختی را دارند، انتخاب و معرفی شده‌اند. ملاک‌گزینش این نمونه‌ها بر اساس سه معیار کلیدی بوده است: ۱- حضور در محدوده جغرافیایی آذربایجان (شمال غرب ایران)، ۲- برخورداری از ویژگی‌های معنایی یا آیینی برجسته و ۳- تنوع در دوره ساخت (از قرون میانه اسلامی تا دوره معاصر).

برای ساختاردهی به تحلیل تطبیقی، نمونه‌ها به سه دسته عملکردی-تاریخی طبقه‌بندی شده‌اند:

۱. آرامگاه‌های عرفانی-صوفیانه همچون شیخ صفی‌الدین اردبیلی در اردبیل، که واجد نظم فضایی آیینی و ساختار کالبدی مبتنی بر طریقت هستند.
 ۲. آرامگاه‌های زیارتی-مذهبی مانند آرامگاه عون بن علی که به واسطه پیوندهای مذهبی، واجد دلالت‌های کهن‌الگویی چون فداکاری و تطهیرند.
 ۳. آرامگاه‌های فرهنگی-اجتماعی مانند مقبره الشعرا که نماینده حافظه ادبی منطقه آذربایجان است و یا آرامگاه پوریای ولی که روایت‌گر تاریخ پهلوانی است و نقش مهمی در بازیابی هویت ملی دارد.
- آنچه این بناها را در کنار یکدیگر قرار می‌دهد، هم‌راستایی آنها با مفاهیم کهن‌الگویی، معنوی و فرهنگی است که در قالب ساختارهای کالبدی‌شان تجسم یافته است.

بحث و یافته‌ها

مدل فرضی پژوهش بر پایه تعاملات چندلایه میان گونه‌شناسی کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی با ابعاد تاریخی-جغرافیایی و فرهنگی-اجتماعی شکل گرفته است.

از منظر کالبدی، «ترکیب پیچیده هندسی» و «تناسبات کیهانی» نه صرفاً یک زبان فرمی، بلکه راهبردی برای رمزگذاری «کثرت اصوات» در یک یادمان چندکانونی است؛ فرمی که به جای یک مزار منفرد، «میدان- یادمان شبکه‌ای حافظه» می‌سازد. کارکرد بنا نیز از «فضای تعاملات فرهنگی» فراتر می‌رود و به «سکوی بازنمایی حافظه ادبی» بدل می‌شود؛ جایی که آیین‌های یادبود و رویدادهای ادبی، فرآیند حافظه‌سازی را تداوم می‌بخشند. در سطح معنایی، هم‌نشینی فرم‌های هندسی و استعاری، پیوند گذشته/ حال را چون

از دودنوشت^۱ فرهنگی^(۱) آشکار می‌کند و در سطح کهن‌الگویی، الگوی «خانه حافظه/ نظم کیهانی» فعال است: نظم هندسی به منزله استعاره‌ای از نظم معنا در سنت شعر فارسی. این خوانش، در بعد فرهنگی- اجتماعی با نقش گرهگاهی بنا در زیست ادبی تبریز و در بعد تاریخی- جغرافیایی با مرکزیت آن در تاریخ ادب منطقه جمع می‌شود. چارچوب چهارگانه نشان می‌دهد که مقبره‌الشعرا، «یادمان شبکه‌ای حافظه جمعی» است، نه صرفاً سازه‌ای با هندسه پیچیده.

جدول ۳- تحلیل نمونه‌های موردی

نمونه موردی	بعد کالبدی	بعد کارکردی	بعد معنایی	بعد کهن‌الگویی
آرامگاه شمس تبریزی	ساختاری عمودی و مینیمالیستی؛ تأکید بر اتصال زمین و آسمان؛ بهره‌گیری از تناسبات ساده و متقارن.	ایجاد فضایی آرام برای تأمل و مکاشفه؛ تشویق بازدیدکنندگان به تجربه معنوی و روحانی.	نماد پیوند میان عرفان و حقیقت؛ بازتاب آموزه‌های عرفانی شمس در طراحی؛ تأکید بر ارتباط انسان با ملکوت.	فرم عمودی به عنوان نمادی از عروج روحانی و ارتقای معنوی؛ الهام‌گرفته از ستون‌های قدسی در معماری‌های کهن.
مقبره الشعرا تبریز	ترکیب پیچیده هندسی؛ استفاده از تناسبات کیهانی؛ ساختار متقارن با نشانه‌های تاریخی.	فضایی برای تعاملات فرهنگی و اجتماعی؛ حفظ یاد شاعران و ادیبان منطقه.	ترکیب فرم‌های هندسی و استعاری برای نمایش اهمیت تاریخ ادبیات؛ بستری برای تأمل در ارزش‌های فرهنگی و هنری.	الهام از داستان‌ها و اسطوره‌های ادبی منطقه؛ فرم‌های هندسی نشان‌دهنده نظم کیهانی و چرخه‌های هستی.
آرامگاه عون ابن علی	ساختار چندگنبدی با ترکیب هندسه سنتی؛ هماهنگی کامل با بستر طبیعی؛ استفاده از مصالح بومی.	ایجاد محیطی مناسب برای عبادت و زائران؛ بستری برای برگزاری مناسک آیینی.	ارائه نمادی از طبقات هستی و مفهوم عروج معنوی؛ تجلی ارزش‌های عرفانی در طراحی.	تأکید بر عناصر نمادین نظیر گنبدها به عنوان بیانگر ارتباط زمین و آسمان؛ الهام‌گرفته از کهن‌الگوهای معماری آیینی ایرانی.
آرامگاه شیخ شهاب‌الدین اهری	مینیمالیسم فضایی؛ استفاده از فرم‌های ساده و فضایی درون‌گرایانه؛ تلفیق با محیط طبیعی.	مکانی برای آرامش و درون‌نگری؛ ایجاد فضای معنوی با حداقل مداخله کالبدی.	بازتاب سادگی و تواضع عرفانی؛ فضایی برای تفکر و بازگشت به درون؛ تأکید بر ارزش‌های روحانی و اخلاقی.	سادگی و مینیمالیسم بیانگر زهد و تواضع شیخ؛ ایجاد پیوند میان انسان و حقیقت درونی.
مقبره سلار دیلمی	انتخاب مکانی آرام و محصور که محیطی برای تعمق و درون‌نگری فراهم می‌آورد.	طراحی هندسی منظم که ارتباط میان عملکرد معنوی و نظم فضایی را تقویت می‌کند.	گنبد مرکزی به عنوان مرکز معنوی، حس اتصال به عالم ملکوت را القا می‌کند.	بازتاب کهن‌الگوی «معلم و حکیم»، فضایی برای تعمق در دانش و عرفان فراهم می‌کند.

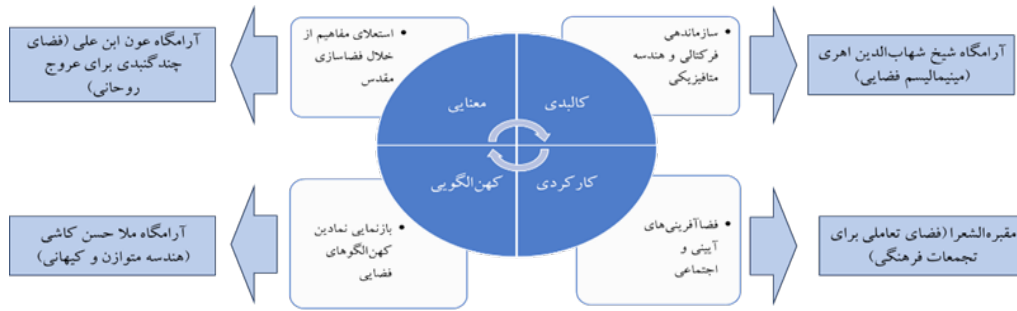
نمونه موردی	بعد کالبدی	بعد کارکردی	بعد معنایی	بعد کهن‌گویی
مقبره آفالار	بهره‌گیری از مصالح بومی که هم‌ساز با محیط طبیعی و اقلیمی منطقه است.	مقبره به عنوان یکی از بناهای شاخص زیارتی-یادمانی منطقه؛ بیانگر تاریخ مذهبی و زیارتی	فرم چهارضلعی مقبره، بازتابی از ثبات و پایداری معنوی است.	مکانی که کهن‌گویی «محور جهان» را به نمایش می‌گذارد، فضایی برای تقویت ایمان
مقبره پوریای ولی	تأکید بر انسجام فرمی و هم‌آمیزی با طبیعت؛ طراحی با استفاده از الگوهای هندسی و مصالح سنتی.	فضای یادبود برای تأمل در زندگی و ارزش‌های پوریای ولی؛ بستری برای بزرگداشت پهلوانی و اخلاق.	تجلی اخلاق و پهلوانی در معماری؛ تأکید بر ارزش‌های انسانی و عرفانی پوریای ولی.	الهام از اسطوره‌های پهلوانی و عرفانی ایران؛ فرم‌های قدرتمند به عنوان نمادی از ایستادگی و معنویت.
مقبره ملا حسن کاشی	بهره‌گیری از الگوهای هندسی شش‌ضلعی و هشت‌ضلعی؛ استفاده از فرم‌های متقارن برای ایجاد حس توازن و شکوه.	مکانی برای تعمق در آثار و آموزه‌های ملا حسن؛ فضایی برای تعامل معنوی.	بازنمایی آموزه‌های عرفانی و فلسفی در طراحی؛ ترکیب تناسبات و الگوهای هندسی با مفاهیم معنوی.	فرم‌های هندسی یادآور نظم کیهانی و ارتباط میان انسان و هستی؛ الهام‌گرفته از اسطوره‌های کیهانی در فرهنگ ایرانی.

انسان، مکان و معنا تبدیل کرده است که در آن، معماری به عنوان زبانی برای تجلی مفاهیم و ارزش‌های فرهنگی و معنوی عمل می‌کند.

نتیجه‌گیری

تحلیل گونه‌شناختی آرامگاه‌های منطقه آذربایجان نشان می‌دهد که این فضاها علی‌رغم ساختارهای نشانه‌دار و عناصر فرمی نمادین، در برخی موارد در برانگیختن ادراکات متکثر مخاطب ناتوان بوده‌اند. هم‌پوشانی مفهومی برخی مؤلفه‌ها و تأکید افراطی بر تبیین‌های بیرونی، منجر به تقلیل تجربه فضا به سطحی از تکرار معنا شده است که مخاطب را با تفسیری از پیش معلوم مواجه می‌کند. الگوهای فضایی، مصالح بومی و تناسبات هندسی، هرچند نقش مهمی در انسجام کالبدی دارند، بدون پیوند ارگانیک با لایه‌های فرهنگی و ذهنی مخاطب، در انتقال لایه‌های عمیق‌تر معنا ناکارآمد جلوه می‌کنند.

برای تحلیل داده‌ها (در جدول ۳)، چارچوبی تطبیقی بر اساس جدول چهارگونه‌شناسی (کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌گویی) و ابعاد شناختی (تاریخی-جغرافیایی و مفاهیم فرهنگی-اجتماعی) تدوین شده است. این چارچوب به بررسی همزمان عوامل مختلف در شکل‌گیری و توسعه آرامگاه‌ها می‌پردازد و از طریق تطبیق این عوامل در نمونه‌های مختلف، شباهت‌ها و تفاوت‌های ساختاری و معنایی این بناها را آشکار می‌سازد. روش تطبیقی در این پژوهش نه تنها به مطالعه شباهت‌ها و تفاوت‌های معماری میان آرامگاه‌های آذربایجان می‌پردازد، بلکه به کشف الگوهای پنهان و معانی مشترک در بسترهای فرهنگی و تاریخی نیز کمک می‌کند. این آرامگاه‌ها از طریق هم‌آمیزی مفاهیم فضایی و کارکردی، نه تنها یادمانی از شخصیت‌های برجسته تاریخی، بلکه بازتابی از ارزش‌های فرهنگی و معنوی منطقه به شمار می‌روند. این ویژگی‌ها، آرامگاه‌های آذربایجان را به بستری برای تبلور روابط میان

شکل ۱- ارتباطات معنایی در گونه‌شناسی یادمانی

۲. «مجموع‌های آیینی - اجتماعی چندکانونی» (مقبره الشعرا، آرامگاه عون بن علی) که در آن چندگنبدی / چندکانونی بودن کالبد با کارکرد تجمعی و آیین محور، هم‌افزا می‌شود.

۳. «خلوت‌گاه‌های درون‌گرای زاهدانه» (آرامگاه شیخ شهاب‌الدین اهری) که با مینیمالیسم فضایی، کهن‌الگوی خلوت / تزکیه را مجسم می‌سازد.

۴. «نظم‌های چندضلعی کیهانی» (مقبره‌های ملاحسن کاشی و سلاّر دیلمی و آقالار) که با شش ضلعی / هشت ضلعی و گنبد مرکزی، استعاره توازن و کمال را کالبدی می‌کنند.

۵. «یادمان‌های پهلوانی - اخلاقی اجتماع‌ساز» (مقبره پوریای ولی) که هویت اخلاقی - پهلوانی را به زبان ساختاری استوار و میدانمند ترجمه می‌کنند.

این خوشه‌بندی، شباهت‌های معنا دار را در هر چهار گونه‌شناسی نشان می‌دهد و تمایزهای میان «شبکه آیین - اجتماع» و «خلوت معنوی» یا میان «عمودیت نمادین» و «نظم افقی - زدوده‌نوشتی» را روشن می‌کند. نقشه‌برداری از همین خوشه‌ها بر دو بعد شناختی نیز تفاوت‌های سازنده را نشان می‌دهد: در محور «تاریخی - جغرافیایی»، نمونه‌های منظر محور و توپوگرافیک (مانند عون بن علی) با تکیه بر امتدادهای طبیعی شیب و فراز، میل به چندگنبدی و افق گسترتری دارند؛ در حالی که نمونه‌های شهری درون‌زاد (مقبره الشعرا) از هندسه‌های متکثر و نشانه‌های متنی برای لایه‌بندی معنا بهره

ابعاد معنایی و کهن‌الگویی این بناها (شکل ۱)، تجسمی از لایه‌های عمیق فرهنگی و باورهای منطقه‌ای هستند که در طراحی معماری آرامگاه‌ها متبلور شده‌اند. برای نمونه، آرامگاه عون ابن علی، با ساختار چندگنبدی خود، تفسیری از طبقات هستی و عروج معنوی ارائه می‌دهد. این در حالی است که مقبره الشعرا نیز با ترکیب مفاهیم استعاری و فرم‌های پیچیده هندسی، به روایتی از تاریخ و اسطوره‌های منطقه بدل شده است. چنین بناهایی با بهره‌گیری از عناصر نمادین و کهن‌الگوها، نه تنها به مکان‌هایی برای یادآوری شخصیت‌های تاریخی، بلکه به فضایی برای ارتباط معنوی و آیینی تبدیل شده‌اند. نمونه‌هایی همچون آرامگاه شیخ شهاب‌الدین اهری، با مینیمالیسم فضایی و سادگی کالبدی، فضایی تأمل برانگیز و درون‌گرایانه ایجاد کرده است. این در حالی است که مقبره‌های پوریای ولی و آقالار، با تأکید بر انسجام فرمی و پیوند با زیست‌بوم‌های منطقه‌ای، تجربه‌ای قدسی و معنا دار را برای بازدیدکنندگان رقم زده‌اند.

در این پژوهش، مجموعه مورد مطالعه به پنج «خانواده گونه‌ای» طبقه‌بندی شد:

۱. «عمودیت آیینی / محور عالم» با غلبه عروج و تک‌کانونی نمادین (آرامگاه شمس تبریزی)؛ فرم عمودی مینیمال، کهن‌الگوی عروج را در بستری برای مکاشفه تداعی می‌کند.

می‌گیرند. در محور «فرهنگی- اجتماعی»، شدت آیینمندی و تقویم کارکردهای جمعی، الگوی سازمان فضایی را پیش‌بینی می‌کند: هرچه کارکرد اجتماع‌سازی پررنگ‌تر، شبکه‌ی فضاها چندکانونی‌تر و گذرپذیرتر؛ و هرچه کنش فردی/ تأملی غالب‌تر، ساختار، فشرده‌تر و درون‌گراتر. این هم‌ارزی زمینه و کالبد توضیح می‌دهد که چرا «عمودیت نمادین» در شمس تبریزی و «نظم چندضلعی کیهانی» در ملاحسن کاشی و سلار دیلمی در خدمت سناریوهای معنایی متفاوت اما هم‌خانواده به کار می‌روند.

هر آرامگاه در «الگوی عملیاتی کهن‌الگو/ سناریوی کارکردی/ دستگاه هندسی» تعریف می‌شود. بدین ترتیب مقبره‌الشعرا به مثابه «یادمان شبکه‌ای حافظه»، شمس تبریزی به مثابه «محور عروج»، شیخ شهاب‌الدین اهری به منزله «خلوتگاه زهد» و مجموعه‌ی چندضلعی‌ها به مثابه «نظم‌های کیهانی و توازن» بازشناسی شدند و آرامگاه پوریای ولی، نمونه «یادمان اخلاق- پهلوانی» که پیوند معنا و اجتماع را تقویت می‌کند. تأثیر هویت‌بخش یادمان‌ها بر تقویت حافظه جمعی از طریق هماهنگی و انسجام با

محیط روی می‌دهد. این آرامگاه‌ها با پیوند فرم و معنا، بستری برای بازنمایی ارزش‌های فرهنگی- اجتماعی و تقویت هویت منطقه‌ای فراهم کرده‌اند. بدین ترتیب آرامگاه‌های آذربایجان نه تنها یادمانی از گذشته، بلکه پلی به آینده و تداوم هویت معنوی و فرهنگی منطقه هستند. شکل‌شناسی این بناها در ساختار فضایی، مصالح آجری و طرح هندسی تحکیم‌شده عمودی، مشابهت دارند، اما تفاوت‌هایی نیز در پلان (چندضلعی در مقابل ساختار دسک یا استوانه‌ای) و شیوه تزئینات هندسی دیده می‌شود که به روایت‌های بصری نمادین متنوع می‌انجامد. این سازه‌ها علاوه بر نقش آرامگاهی، نمادهایی از هویت فرهنگی و مهندسی دوران خود هستند که به واسطه زبان کالبدی‌شان، انتقال‌دهنده پیام‌های جمعی می‌شوند.

پی‌نوشت

۱. Palimpsest: صفحه‌ای از یک نسخه خطی، مثل یک طومار یا یک کتاب است که متن آن خراشیده یا شسته شده و مجدداً به کار رود.

منابع

در ادراک معماری اسلامی ایران»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۳، صص ۷۳-۸۰.

<https://sid.ir/paper/146777/fa>

طلائی، سمیه و علی اکبری و مهدی حمزه‌نژاد (۱۳۹۹) «تحلیل پدیدارشناسی مکان قدسی در شهر ایرانی - اسلامی مبتنی بر انحاء حضور عناصر چهارگانه در فضا؛ (مطالعه موردی: آرامگاه شاه‌نعمت‌الله ولی در شهر ماهان)»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال بیست و چهارم، شماره ۱۱، صص ۴۳-۵۴.

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.2228639.1399.11.42.4.5>

عسگری، نسیم و شهریار ناسخیان و محمدسعید ایزدی (۱۳۹۸) «خوانش ساختار معنایی و کالبدی حریم اماکن مقدس»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال دهم، شماره ۳۸، صص ۲۱-۳۶.

<https://sid.ir/paper/526559/fa>

فرهی فریمانی، مریم و مهدی حقیقت‌بین (۱۳۹۵) «واکاوی ادراک ایرانیان در مواجهه با طبیعت (مطالعه موردی: بررسی تولیدات علمی در رشته معماری منظر و حوزه هنر و معماری)»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۴، صص ۳۳-۴۲.

<https://sid.ir/paper/517895/fa>

کاظم‌پور، مهدی و مهدی محمدزاده و شهریار شکرپور (۱۳۹۹) «تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ مزارات اسلامی موزه شهر اهر»، هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا)، دوره ۲۵، شماره ۱، صص ۷۱-۸۶.

<https://sid.ir/paper/146777/fa>

محمدی‌فر، یعقوب و مانا روحانی‌رانکوهی و جعفر مهرکیان و ویتو مسینا (۱۴۰۲) «گونه‌شناسی معماری آرامگاه‌های الیمانی»، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، سال هفتم، شماره ۲۶، صص ۹۷-۱۱۸.

<http://journal.richt.ir/mbp/article-1-962-fa.html>

Cellerino, A., & Foietta, E. (2018) The sanctuary

بهشید، بابک و بهزاد بهلول‌نیری (۱۳۹۲) «مفهوم نقش‌ونگارها در سنگ‌قبرهای محوطه شهیدگاه بقعه شیخ‌صافی‌الدین»، همایش ملی باستان‌شناسی ایران، به کوشش حسن هاشمی زرج‌آباد و محمدحسین قریشی، بیرجند، دانشگاه بیرجند.

<https://civilica.com/doc/370762>

جهانی‌شام‌اسبی، مجید و حسن ابراهیمی اصل و حسن ستاری ساربانقلی (۱۴۰۳) «توسعه و تحولات تاریخی معماری مجموعه آرامگاهی شیخ‌صافی‌الدین اردبیلی در دوران معاصر»، مطالعات سیاسی - اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران، سال هفتم، شماره ۱۹، صص ۱۱۰-۱۳۶.

<https://www.sid.ir/paper/1363274/fa>

حسینی، سید هاشم (۱۳۸۸) «بررسی روند شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در معماری ایران دوران اسلامی: بنا بر آرا ابوسعید ابوالخیر»، معماری و شهرسازی (هنرهای زیبا)، شماره ۳۸، صص ۱۵-۲۳.

<https://sid.ir/paper/154407/fa>

خاک‌زند، مهدی و سعیده تیموری‌گرده (۱۳۹۴) «بررسی تأثیر آیین‌های عاشورایی بر منظر شهری و خاطرات جمعی از دیدگاه شهروندان»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۹، صص ۵۵-۶۴.

<https://sid.ir/paper/496128/fa>

دیماند، موریس اسون (۱۳۸۳) راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، چاپ سوم، تهران، علمی و فرهنگی.

<https://www.iranketab.ir/book/34495-a-handbook-of-muhammadan-art>

شیشه‌گر، آرمان (۱۳۹۳) آرامگاه دو بانوی عیلامی از خاندان شوتور نهونته پسر ایندد، دوره عیلام نو، مرحله ۳ ب (حدود ۵۸۵ تا ۵۳۹ پ.م)، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری (پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری).

<http://library.aui.ac.ir/dL/search/default.?Term=19901&Field=0&DTC=100>

صابری کاخکی، سیاوش (۱۳۹۲) «ربط کیفیات تألیفی

Cellerino, A., & Foietta, E. (2018) The sanctuary and cemetery at Kal-e Chendar, Shami (Khuzestan, Iran). In Proceedings of the 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East.

<https://doi.org/10.2307/j.ctv10tq3zv.8>

Dallai, M. (2020) The vaulted funerary hypogea in Mesopotamia between the second and first millennium BC: Localization and architectural features. EUT Edizioni Universita di Trieste.

<http://hdl.handle.net/10077/30232>

Ingraham, M. L., & Summers, G. (1979) Stelae and settlements in the Meshkin Shahr plain, northeastern Azerbaijan, Iran. *Archäologische Mitteilungen aus Iran Berlin*, 12.

<http://pascal-francis.inist.fr/vibad/index.php?action=getRecordDetail&idt=12590808>

Ökse, A. T. (2005) Early Bronze Age chamber tomb complexes at Gre Virike (Period IIA) on the Middle Euphrates. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 339(1).

<https://www.jstor.org/stable/25066901>

Wicks, Y. (2015) Bronze 'bathtub' coffins in the context of 8th-6th century BC Babylonian, Assyrian and Elamite funerary practices. *Bronze 'Bathtub' Coffins in the Context of 8th-6th Century BC Babylonian, Assyrian and Elamite Funerary Practices*.

<https://doi.org/10.2307/j.ctvr43kwr>

Zalaghi, A. (2018) Digging up the past: Revisiting the Elamite underground vaulted tombs at Tappeh 497 (KS 53), Susiana Plain. In *ELAMICA: Elam and its Neighbors - Recent Research and New Perspectives: Proceedings of the International Congress Held at Johannes Gutenberg University Mainz*, September.

and cemetery at Kal-e Chendar, Shami (Khuzestan, Iran). In Proceedings of the 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East.

<https://doi.org/10.2307/j.ctv10tq3zv.8>

Dallai, M. (2020) The vaulted funerary hypogea in Mesopotamia between the second and first millennium BC: Localization and architectural features. EUT Edizioni Universita di Trieste.

<http://hdl.handle.net/10077/30232>

Ingraham, M. L., & Summers, G. (1979) Stelae and settlements in the Meshkin Shahr plain, northeastern Azerbaijan, Iran. *Archäologische Mitteilungen aus Iran Berlin*, 12.

<http://pascal-francis.inist.fr/vibad/index.php?action=getRecordDetail&idt=12590808>

Ökse, A. T. (2005) Early Bronze Age chamber tomb complexes at Gre Virike (Period IIA) on the Middle Euphrates. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 339(1).

<https://www.jstor.org/stable/25066901>

Wicks, Y. (2015) Bronze 'bathtub' coffins in the context of 8th-6th century BC Babylonian, Assyrian and Elamite funerary practices. *Bronze 'Bathtub' Coffins in the Context of 8th-6th Century BC Babylonian, Assyrian and Elamite Funerary Practices*.

<https://doi.org/10.2307/j.ctvr43kwr>

Zalaghi, A. (2018) Digging up the past: Revisiting the Elamite underground vaulted tombs at Tappeh 497 (KS 53), Susiana Plain. In *ELAMICA: Elam and its Neighbors - Recent Research and New Perspectives: Proceedings of the International Congress Held at Johannes Gutenberg University Mainz*, September.

<https://doi.org/10.22034/PJAS.7.26.97erm=19901&Field=0&DTC=100>

Zalaghi, A. (2018) Digging up the past: Revisiting the Elamite underground vaulted tombs at Tappeh 497 (KS 53), Susiana Plain. In ELAMICA: Elam and its Neighbors - Recent Research and New Perspectives: Proceedings of the International Congress Held at Johannes Gutenberg University Mainz, September.

<https://doi.org/10.22034/PJAS.7.26.97>

Ökse, A. T. (2005) Early Bronze Age chamber tomb complexes at Gre Virike (Period IIA) on the Middle Euphrates. Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 339(1).

<https://www.jstor.org/stable/25066901>

Wicks, Y. (2015) Bronze 'bathtub' coffins in the context of 8th-6th century BC Babylonian, Assyrian and Elamite funerary practices. Bronze 'Bathtub' Coffins in the Context of 8th-6th Century BC Babylonian, Assyrian and Elamite Funerary Practices.

<https://doi.org/10.2307/j.ctvr43kwr>

واکاوی مضامین بنیادین الگوی حکمرانی اسلامی

در مدیریت شهری: شهر تهران

بهروز بادکو*

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵

نوع مقاله: پژوهشی - ۱۰۲-۸۷

چکیده

حکمرانی، علم ساماندهی و تنظیم روابط متقابل دولت و جامعه در دستیابی به اهداف متصور برای کشور، شهر یا سازمان است. بر این اساس هر جامعه، شهر یا سازمانی باید مبتنی بر اهداف، نوع روابط و ارزش‌ها و نگرش‌های خود، الگوی مطلوب و مؤثر حکمرانی را تبیین نماید. در این تحقیق تلاش شده تا به شیوه کیفی و با مصاحبه، عوامل، مؤلفه‌ها و شاخص‌های حکمرانی اسلامی در مدیریت شهری تهران از دیدگاه مدیران ارشد شهرداری، واکاوی و استخراج شود. این تحقیق با روش کیفی (تحلیل مضامین) و انجام مصاحبه‌های نیمه عمیق با تعداد سی نفر از خبرگان، مدیران، اساتید و کارشناسان متخصص در حوزه مرتبط با مسائل شهری انجام پذیرفته است. نتایج نشان می‌دهد که اصول، چارچوب و فرایندهای حکمرانی اسلامی در برخی مؤلفه‌ها، متفاوت از الگوهای رایج جهانی حکمرانی است. چارچوب الگوی حکمرانی اسلامی شهر تهران شامل هشت عامل اصلی مشارکت‌طلبی، شفافیت و کنترل فساد، ظرفیت‌سازی برای توسعه، قانون‌گرایی، رهبری و حرکت جهادی، انصاف و عدالت محوری، کارآیی (اثربخشی)، مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی است. در الگوی حکمرانی اسلامی باید زمینه‌های تعمیق عقلانیت و تزکیه نفس، رشد اخلاق و معنویت‌گرایی دینی، تعالی و سعادت انسان، کمال مادی و معنوی و گسترش سبک زندگی اسلامی همراه با نشاط و ایمنی فراهم آید. همچنین بازوی اصلی حکمرانی اسلامی درباره رابطه حکومت و مردم، حداکثرسازی مشارکت شهروندان و استفاده از نظرهای آنها در حوزه‌های تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری و ایجاد شرایط مناسب برای توسعه و تعالی انسان است.

واژه‌های کلیدی: حکمرانی اسلامی، مدیریت شهری، توسعه پایدار، عدالت و مشارکت شهروندی.

b.badkoo@usc.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0005-6581-0041>

* استادیار گروه گردشگری، دانشکده گردشگری، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران

مقدمه

نظم در شهرهای قبل از اسلام، برگرفته از نظام کاستی و سلسله مراتب طبقاتی جامعه بود. این شهرها شامل ارگ حکومتی در مرکز شهر، کهندژ یا شار میانی که محل زندگی دیوان سالاران، لشکریان، افراد متمول و نزدیکان فرمانروا که محصور در دیوار شهر بود، می‌گردید (پورمحمدی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۲). بیرون از دیوار شهر، شار بیرونی یا محل زندگی مردم عادی بود. با ظهور دین اسلام با شعار برادری، برابری و وحدت، نظم قبل از آن فرو ریخته و نظم مبتنی بر فرهنگ اسلامی خلق شد که بر اساس آن، دیوار شار میانی تخریب شده، سلسله مراتب ارگ تا شار بیرونی از بین رفت. دین اسلام با چهره‌ای اجتماعی، توجه زیادی به شهر داشته و با تبیین معیارهای یک شهر مطلوب، استفاده از کلیه دستاوردهای فرهنگی، اجتماعی و هنری ملل مختلف را تا جایی که با مبانی اسلام مغایرت نداشته باشد، بلامانع می‌داند. شهرها و بناهای اسلامی با شاخصه‌های هنری، زیبایی‌شناختی، کالبدی، زیست‌محیطی، اقلیمی، محیطی و اقتصادی، آرامشی انکارناپذیر را برای شهروندان ایجاد می‌کردند. رواج و تعبیر شهر اسلامی و اطلاق آن به شهرهای مسلمانان با این فرض که این شهرها از نظر کالبدی، جلوگاه تجلی خاصی از اصول و ارزش‌های اسلامی بوده، به این ترتیب از شهرهای سایر تمدن‌ها و فرهنگ‌ها متمایز هستند، از قرن نوزدهم میلادی و به وسیله مستشرقین آغاز شد (نقی‌زاده، ۱۳۸۹: ۹۲).

حکمرانی خوب شهری به عنوان یکی از اصول مهم توسعه پایدار، نقش کلیدی در بهبود کیفیت زندگی شهروندان دارد. با افزایش جمعیت شهری و پیچیدگی‌های رشد شهرها، نیاز به الگویی جامع برای حکمرانی مؤثر شهری احساس می‌شود (دبیرزاده و دیگران، ۱۴۰۳: ۱). حکمرانی

اسلامی، شیوه اجرایی حکومت اسلامی را در یک جامعه تشکیل می‌دهد و به سازوکارها و روابطی که منجر به اعمال حکومت اسلامی است، می‌پردازد. رضایی و همکاران اظهار داشتند که مفهوم حکمرانی اسلامی به منزله راه‌های اداره و سرپرستی و اعمال ولایت الهی توسط حکومت اسلامی است. به عقیده آنها، حکمرانی اسلامی را می‌توان بخش نرم‌افزاری حکومت در یک جامعه در نظر گرفت که عمدتاً به روابطی که به اعمال حکومت منجر می‌شود، اشاره می‌کند (رضایی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۵). در حکمرانی اسلامی، هدف، افزایش کارآمدی نظام حاکمیت سیاسی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی برای اداره جامعه دینی است. در این نوع حکمرانی، موضوع اصلی، اداره مطلوب جامعه اسلامی با پشتوانه قدرت دولت است. این نوع حکمرانی باید متضمن سعادت دنیا و آخرت امت اسلامی و تضمین‌کننده پیشرفت همه‌جانبه آنها باشد. در جوامع اسلامی، مدل حکمرانی اسلامی به عنوان بدیل برتر مدل‌های حکمرانی خوب که مورد تأیید و تبلیغ سازمان‌های جهانی است، مطرح می‌گردد (مسعودی‌پور، ۱۴۰۴: ۱۹۰).

حکمرانی اسلامی علی‌رغم برخی شباهت‌ها با مدل حکمرانی خوب، در مبانی، اهداف، روش‌ها و ضوابط، تفاوت‌های اساسی دارد. حجیت شرعی، اطمینان عقلی و قلبی برای مکلفان ایجاد می‌کند که در صراط مستقیم الهی قرار دارند و اساس و بنیان امورشان بر تقوی الهی است، در مشروعیت نظام حکمرانی اسلامی راهگشا خواهد بود. علاوه بر این پالایش و به‌روزرسانی مستمر چنین طرح‌ها و نظریه‌هایی، به پختگی و اتقان بیشتر آن و در نتیجه پویایی نظام اسلامی در طول زمان خواهد انجامید (رضایی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۰).

اسلام برخلاف پارادایم‌های مادی‌گرایانه غربی، هم برخوردار از جهات و آموزه‌های

معرفت‌بخش در مورد انسان و ارتباطات وجودی اوست و هم مشتمل بر ارائه نظام ارزشی و هنجاری درباره زندگی مطلوب آدمی؛ الگویی که برخلاف انگاره‌های مادی‌گرایانه و دنیوی رایج امروزی است (رفعیان و دیگران، ۱۴۰۱: ۲۴). بنابراین حکمرانی اسلامی، سبکی از حکمرانی است که با اعتقاد به حاکمیت الهی و در طول آن، ولایت پیامبران در زمان حضور خود برای هدایت و سعادت بشری خدمت کرده و از هیچ تلاشی فروگذار نبوده است (عابدی درچه، ۱۴۰۲: ۸).

نظام حکمرانی شهری، وظیفه اجرای برنامه‌ها، تصمیم‌ها و سیاست‌های عمومی را برای بهبود منافع عموم شهروندان برعهده دارد و به عنوان یک فرایند مشارکتی برای توسعه در نظر گرفته می‌شود (سبزه‌ای و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۱۷). این امر موجب به‌کارگیری همه ذی‌نفعان شامل شهروندان، حکومت، بخش خصوصی، عمومی و جامعه مدنی برای حل مشکلات شهر و جامعه می‌شود. افزایش مشارکت شهروندان در پی شکل‌گیری نظام منسجمی از عوامل فردی و ساختاری در یک سیستم و با تعامل دوسویه و متقابل آنها بر اساس یک تفکر عقلانی فردی و جمعی است. این شکل از تفکر عقلانی منجر به رشد مشارکت می‌شود و سهم نمودن انسان در سرنوشت خویش می‌شود (قاسمی‌سیانی و دیگران، ۱۳۹۹: ۵۰). در بین شهرهای ایران به دلیل موارد ذیل، شهر تهران به عنوان یکی از بزرگ‌ترین و اصلی‌ترین شهر ایران می‌تواند نمونه بارزی در تبیین و اجرای الگوی موفق نظام حکمرانی اسلامی در مدیریت شهری قرار گیرد و این شهر، الگویی برای سایر شهرها محسوب شود. بر همین اساس و به استناد موارد زیر، شهر تهران در الگوی حکمرانی اسلامی می‌تواند پیشران گردد:

۱. بالاترین سطح ارتباط سازمانی با دولت

(حضور شهردار تهران در جلسه هیئت دولت)

۲. تمرکز وزارتخانه‌ها، نمایندگی سازمان‌های غیر دولتی و بین‌المللی و سفارتخانه‌های کشورها در تهران و ارتباط مؤثر با آنها
۳. بیشترین ارتباط فرهنگی، اجتماعی، مالی و اداری با داخل و خارج کشور در بین کلان‌شهرهای کشور
۴. تمرکز اکثریت دانشگاه‌ها، اساتید، دانشجویان و افراد با تحصیلات تکمیلی
۵. بالاترین جمعیت شهری در کشور
۶. الگوبرداری شهرهای کشور از تهران
۷. سازمان‌های مردم‌نهاد NGO فعال (تهران دارای رتبه اول است).
۸. حرکت تهران به سمت شهر هوشمند
۹. ارتباط مؤثر با شهروندان و مشارکت آنها از طریق سازمان‌های شهرداری تهران
۱۰. مرجعیت دینی (بعد از قم و مشهد)، علمی، سیاسی و قانون‌گذاری

بر همین اساس و به استناد موارد یادشده، شهرداری تهران به عنوان مطالعه موردی تحقیق انتخاب شد. هدف اصلی پژوهش، شناخت مضامین بنیادین الگوی حکمرانی اسلامی در مدیریت شهری در شهرداری تهران است. بنابراین پرسش اصلی پژوهش این است که شاخص‌ها، مؤلفه‌ها و سطوح حکمرانی اسلامی از دیدگاه مدیران ارشد شهرداری تهران کدامند؟

پیشینه و مبانی نظری

درباره نظریه حکمرانی اسلامی تاکنون تلاش‌های مختلفی صورت گرفته است. برخی از مطالعات به بررسی بخش‌هایی از موضوع حکمرانی اسلامی و برخی به حوزه مبانی و اصول حکمرانی اسلامی پرداخته‌اند. رویکرد اسلامی به شهر با عنوان شهر اسلامی - ایرانی و توجه به شاخص‌های آن برگرفته از مضامین توحیدی، الهی و معنوی با بهره گرفتن از نظریه‌های جدید در شهرسازی

است. در چارچوب معنایی شهر اسلامی، پیکره اجتماعی شهر بر اساس تفکرات الهی و اسلامی شکل می‌گیرد و هدایت می‌کند (کلانتری و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۴). برخی از صاحب‌نظران در پژوهش‌های خود، نگرش تاریخی به شهرهای اسلامی داشته‌اند و معتقد هستند که اسلام دارای فرهنگی جامع و فراتر از اعمال مذهبی است. هیلن براند، معتقد است که در طول زمان، بسیاری از سنت‌هایی که با ارزش‌های اسلامی انطباق نداشتند، متروک شدند، اما سایر سنت‌ها با اصلاحات جزئی، به صورت بخشی از تمدن اسلامی درآمده است (مولایی، ۱۳۹۹: ۳). سلمینین (۲۰۱۰) در کتابی که حاوی مجموعه مقالاتی درباره حکمرانی اخلاقی است، بر آن بوده است تا نقش شهروندان را در تعریف اصول حاکم بر حکمرانی اخلاقی تبیین نماید. از منظر این کتاب، دیدگاه شهروندان به طور معمول سه موضوع اصلی را با عناوین مشارکت، ارزش‌ها و پاسخگویی در برمی‌گیرد. ایشان بیان می‌دارد تا جایی که به حاکمیت دموکراتیک مربوط است، ارزش‌های اخلاقی در جامعه مورد بحث قرار می‌گیرد و دوم اینکه نشانه مهم نقش شهروندان در جامعه، در دسترس بودن و استفاده از کانال‌ها برای مشارکت شهروندان است و در نهایت یک پیش‌نیاز اساسی برای شهروندان این است که خواسته‌های آنها شنیده شود.

لیتون (۲۰۱۰) در مقاله‌ای به تشریح حکمرانی خوب از منظر شهروندان با رویکرد اخلاقی پرداخته و با این سؤال اساسی که «الزامات و ملزومات حکمرانی خوب چیست؟» تحقیق خود را انجام داده است. در این مقاله، محقق به تشریح ارزش‌های مدنظر بروکرات‌های دولتی و شهروندان می‌پردازد و با این تفکیک به تولید فهم‌ها و بصیرت‌های کاربردی در فرایند تحلیل نتایج می‌شود. نتایج مقاله تامی لیتون نشان می‌دهد که

شکاف بین واقعیت اداری و انتظارات مردم در حکمرانی خوب با رویکرد به اصطلاح اخلاقی تکمیل می‌شود. کار اصلی اخلاق این است که مراقب افراد در اعمال باشد که این امر اخلاقی به جوامع امور عمومی گسترش می‌یابد. بنابراین اخلاق می‌تواند صورت‌بندی شود تا از تقسیم شدید بین عمومی و خصوصی اجتناب شود.

مبحث، شهر اسلامی، حکمرانی و حکمرانی اسلامی در مطالعات داخلی نیز بسیار وجود دارد. در اینجا به بررسی برخی از این مطالعات و آثار پرداخته می‌شود. با بررسی شکاف حکمرانی در نظام اطلاعاتی جمهوری اسلامی ایران، توجه به اجزای گفتمان، ساختار، کارگزار، ارتباط و توانمندی‌های اطلاعاتی، از عناصر حکمرانی اطلاعاتی است که باید به صورت دقیق نسبت به تعیین و تحدید آن اقدام شود (قاضی‌زاده، ۱۴۰۰: ۶۰). برای رفع و کاهش این عوامل باید حل و فصل آنها را در حوزه تقنینی، ساختاری و عملکردی در دستورکار قرار داد. اظهار داشتند که سیاست‌ها، چارچوب و قالب زندگی انسان‌ها در اجتماع تعیین می‌شود. مسئله محوری در سیاست‌گذاری سبب شده است تا چارچوب و قالب زندگی انسان‌ها به شاخه‌های گوناگونی تقسیم شود (قاسمی سیانی و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۵). در این میان، شهرها و سیاست‌گذاری شهری، جایگاه خاصی داشته‌اند. سیاست‌گذاری شهری از ملزومات و زیربنای توسعه‌ای دولت‌ها محسوب می‌شود. در این پژوهش با تأکید بر مرجعیت‌ها، مضامین حکمرانی خوب شهری کشف شده است.

موانع اصلی حکمرانی عبارتند از: فساد اداری، کم‌رنگ بودن شفافیت، ضعف دولت الکترونیک، اقتصاد متکی به نفت، مسئله خصوصی‌سازی و رقابت‌پذیری، کاهش جمعیت و بسته شدن پنجره جمعیتی و نظام بودجه‌ریزی معیوب، کاهش سرمایه اجتماعی

و ضعف در نظام برنامه‌ریزی که باعث شده است نظام حکمرانی در کشور با چالش روبه‌رو شود (صالح‌نیا و احمدی، ۱۴۰۱: ۹۰). موفقیت سیاست خارجی به طراحی و اجرای یک حکمرانی خوب در عرصه ملی نیازمند است. هر کشوری که می‌خواهد تصویر خوبی را در روابط بین‌الملل از خود ارائه نماید، باید برای تقویت توانمندی‌های اقتصادی و رفع نابرابری‌های ناموجه در کشور و تقویت طبقه متوسط در آن سخت بکوشد (سیمبر و ملکی، ۱۳۹۸: ۲۸۰).

حکمرانی خوب، در اصل یک فرایند افقی در میان تأثیرگذاران مختلف جامعه مدنی برپا می‌دارد. هنگام اجرای این عمل، طبق اصول حکمرانی خوب به تمامی تقاضاها و نیازهای شهرنشینان و بازارپاسخگو است (لیربائی و دیگران، ۱۴۰۳: ۲۵۰). زارعی و آرانی بیان داشتند که حکمرانی خوب، فرایند تدوین و اجرای سیاست‌گذاری در زمینه‌های مختلف با همکاری دولت، جامعه مدنی و بخش خصوصی است که طی این فرایند، علاوه بر تأمین نیازهای اساسی جامعه، عناصر دیگر از جمله عدالت، امنیت و توسعه مستمر منابع انسانی و محیط‌زیست نیز محقق می‌گردد (زارعی و آرانی ۱۴۰۰: ۱۵). همچنین تحقیقات عمران‌زاده و همکاران (۱۴۰۳) درباره توزیع عدالت فضایی در شهر تهران با پیشنهاد مدل آماری «تعادل فضایی ترکیبی» به ارزیابی عدالت فضایی در برخورداری از خدمات شهری سطح محله‌ای میان محله‌های ۳۵۳گانه شهر تهران مبتنی بر شواهد عینی می‌پردازد.

شاخص‌های جاری حکمروایی شهری در ایران برگرفته از شاخص‌های حکمروایی جهانی است و در صورت تبیین بر اساس جهان‌بینی اسلامی که شامل اصول توحید (وحدت و یکپارچگی در مدیریت و حکمروایی شهری)، نبوت (هدایت شهر و شهروندان به سوی کمال)، معاد (برخورداری

از محیط‌هایی با تأثیرات مذهبی قوی)، عدل (عدالت اجتماعی و توزیع عادلانه منابع و امکانات در شهرها) و امامت (رهبری و مدیریت شهری بر اساس ارزش‌های انسانی و اخلاق اسلامی با تکیه بر مردم‌سالاری دینی) می‌تواند بسیار مثمر واقع شود (فندهاری و دیگران، ۱۴۰۳: ۳۳۲).

فلاحی، مراحل تحول مفهوم شهر اسلامی در غرب را به سه دوره تقسیم کرده است: دوره اول بر اساس حوزه‌های تحقیقاتی اندیشمندان به سه حوزه مکتب مغرب، دمشق و تلفیقی از مکاتب دمشق و مغرب؛ دوره دوم، ظهور نگرش‌های تجدیدنظرطلبانه و دوره سوم، نویسندگانی که نظریات محققان پیشین را نقد نموده و تلاش کرده‌اند که شهر اسلامی را با نگاهی نو بررسی کنند (فلاحی، ۱۳۹۰: ۴۰).

هرچند دو گروه موافق و مخالف در این موضوع وجود دارند (باقری، ۱۳۸۶: ۶۶). برخی، شهر اسلامی را به دلیل ویژگی‌های درونی و ذاتی آن، اسلامی قلمداد می‌نمایند و برخی دیگر، شهر را ترکیبی از کالبد اسلامی و روح اسلامی می‌دانند و معتقدند که هرگونه تلاش برای شهر، بدون در نظر گرفتن روح یا کالبد اسلامی، بی‌نتیجه خواهد بود و شهر به سرانجام خود نخواهد رسید. برخی عدل و عدالت را مضمون اصلی شهر اسلامی دانسته‌اند (مسعودی‌پور، ۱۴۰۴: ۱۷۵) و برخی دیگر فکر، اندیشه و نوع و سبک زندگی شهروندان (ر.ک: seyed Baqeri) 2023 را محور شهر اسلامی بیان کرده‌اند.

با مراجعه به اندیشه اسلامی و سیره حکومتی پیامبر اسلام (ص)، مؤلفه‌های اساسی حکمرانی اسلامی در دوره ده‌ساله حکومت ایشان در مدینه‌النبی را بررسی کرده، معتقدند که شاخص‌هایی همانند قانون‌گرایی، فسادستیزی، عدالت‌محوری، اثربخشی و پاسخگویی، مهم‌ترین مؤلفه‌های حکمرانی اسلامی در دوران پیامبر اسلامی بوده است (درخشه و موسوی‌نیا، ۱۳۹۷: ۵). علاوه بر

این سبکتکین ریزی و همکاران (۱۳۹۵) با تأکید بر نقش مشارکت شهروندان بیان می‌دارد که شاخص مشارکت عمومی شهروندان در اداره امور و نظارت عمومی بر عملکرد کارگزاران در کنار نظام اداری غیر متمرکز به عنوان مؤلفه‌هایی از حکمرانی اسلامی است که می‌تواند بر کارآمدی، مقبولیت و مشروعیت نظام حکمرانی اسلامی بیفزاید. همچنین تفاوت معناداری بین معیارهای حکمرانی شهری با شاخص‌های جهانی آن با مشارکت شهروندان در مدیریت شهری وجود دارد (حاجی علیزاده و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۴۰).

پورجعفر و همکاران (۱۳۹۳)، ضمن بررسی آرای موافقان و مخالفان شهر اسلامی بیان می‌دارند که چهار دسته شهر اسلامی شامل شهر مسلمانان، شهر امت اسلامی، شهر اسلامی، شهر آرمانی اسلامی قابل دسته‌بندی است. همچنین صفات شهر اسلامی از منابع دینی، روایات و احادیث و مطابق با علل مادی، صوری، غایی و فاعلی استخراج شده است (لینکوهی و سنجری، ۱۳۹۳: ۴۵). نتایج تحقیق آنها بیان می‌دارد که علل غایی، بیشترین اثر را در تعریف شهر اسلامی داشته است و مؤلفه‌هایی همانند مسجد، خانه، بازار، محله و میدان، ساختار و پیکره اصلی فضای شهر اسلامی را ترسیم می‌کنند.

جمع‌بندی پیشینه تحقیقات نشان می‌دهد که بیشتر تحقیقات به تبیین حکمرانی از منظر اسلام و اندیشمندان اسلامی پرداخته و مبانی نظری و شاخص‌ها و مؤلفه‌های آن را از کتب دینی و اسلامی استخراج کرده‌اند. برخی پژوهش‌ها نیز موضوع را در قوانین و مقررات جاری کشور و یا بیانات مقام معظم رهبری بررسی نموده‌اند و کمتر پژوهشی به طراحی یا مدل حکمرانی اسلامی در شهر پرداخته است.

بررسی اسناد و کتب دینی نشان می‌دهد که موضوع حکمرانی قبل از طرح ایده‌هایی همانند حکمرانی خوب، حکمرانی شایسته

و... در قرآن، روایات و سیره پیامبران و امامان دینی به‌خوبی بیان شده است و بعد از گذشت سال‌ها از آن، تمدن غربی به‌تازگی آن را به عنوان دستاورد بشری و پیش‌نیاز توسعه همه‌جانبه و پایدار ارائه نموده است که بی‌توجهی به این منابع، همان حلقه مفقوده حکمرانی خوب در جوامع اسلامی است. طرح حکمرانی اسلامی بر پایه ولایت فقیه از سوی امام خمینی^(ع) ارائه شد. این ایده، انگیزه مشخص و نوینی را در مردم ایران ایجاد نمود و راه صحیح حکومت‌داری و مبارزه مکتبی اسلام را گشود که در آن تلاش جامعه مسلمانان متعهد را در داخل و خارج کشور فشرده‌تر ساخت. در همین راستا در طول چهل سال گذشته، انواع حکمرانی از قبیل حکمرانی دینی، حکمرانی علوی، حکمرانی مهدوی، حکمرانی متعالی و یا حکمرانی اسلامی بر اساس روایات و احادیث اسلامی بیان شده است (سیدباقری، ۱۴۰۲: ۷۰).

می‌توان گفت مدل‌های حکمرانی شهری دارای ذی‌نفعان گوناگون، از اهداف و اصول مشخص، ابزار اصلی برای دستیابی به اهداف و پیامدهای مترتب بر آن تشکیل شده است. آنها همچنین نظام‌های مختلف ارزشی، هنجاری، اعتقادی و روش‌شناسی را بیان می‌کنند. در ادبیات نظری، چهار مدل حکمرانی شهری اصلی معرفی و بررسی شده است. این چهار مدل عبارتند از: حکمرانی مدیریتی، حکمرانی مشارکتی، حکمرانی طرفدار رشد و حکمرانی رفاه. این مدل‌های حکمرانی، جامع تمامی سبک‌ها در کشورها و شهرهای مختلف جهان است.

- مدل حکمرانی مدیریتی: در این مدل، حکومت محلی، وظیفه تأمین نیازها و خواسته‌های شهروندان و ساکنان را برعهده دارد. این مهم از طریق تولید و ارائه مستقیم خدمات توسط مجموعه‌های زیر نظر شهرداری و مدیریت محلی صورت می‌پذیرد. در این مدل، عوامل مشارکت مردمی، کاهش

(Bachelor, 1986: 98).

- **مدل حکمرانی رفاه:** در این مدل‌ها، ایجاد رفاه عمومی از طریق دولت‌های ملی و محلی، اصلی‌ترین هدف است. بر این اساس تأمین هرچه بیشتر منابع و امکانات توسط دولت ملی و اختصاص آن به شهر و منطقه برای تأمین نیازها و خواسته‌های شهروندان و ساکنان محلی، اصلی‌ترین راهبرد قابل پیگیری در سطح محلی و ملی خواهد بود. دولت ملی و محلی، اصلی‌ترین مکانیسم و مسئول برای تأمین و تولید کردن کالاها و خدمات است و بخش خصوصی و سازمان‌های عمومی در این زمینه کمترین مسئولیت را برعهده دارند. در این نظام حکمرانی، کمک‌های دولت محلی و ملی، ابزاری برای کاهش اثرات منفی مسائل و مشکلات موجود است و مسئولین شهری، انگیزه کمی برای حل بنیادین مسائل و مشکلات موجود با تأکید بر مشارکت عموم شهروندان و استفاده از ظرفیت‌های بخش خصوصی دارند (Mollenkopf, 1983: 40).

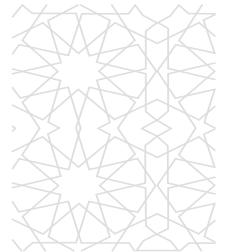
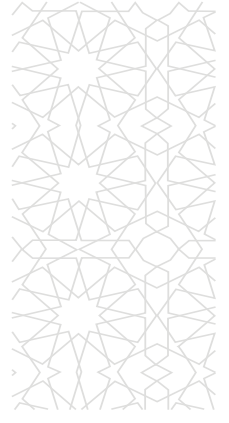
روش تحقیق

هدف اصلی پژوهش، واکاوی شاخص‌ها و عوامل شکل‌دهنده الگوی حکمرانی اسلامی در مدیریت شهری تهران است. بدین منظور اطلاعات موردنیاز این تحقیق از روش کتابخانه‌ای و پیمایش میدانی (انجام مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته) گردآوری شده است. در ابتدا با روش کتابخانه‌ای و با استفاده از فیش‌برداری اطلاعات مورد نیاز از منابع اسنادی و الکترونیکی در دسترس همچون کتاب‌ها، مقاله‌ها، طرح‌ها و پژوهش‌های انجام‌شده، قوانین ملی و محلی همچون برنامه‌های پنج‌ساله کشور و برنامه‌های شهرداری تهران و... جمع‌آوری و تحلیل شد. جامعه آماری بخش پیمایش میدانی این پژوهش، مدیران ارشد و برنامه‌ریزان شهر تهران بوده است. تعداد نمونه آماری بر

هزینه‌ها، مدیریت تخصصی و علمی و افزایش کارایی در ارائه خدمات توسط مجموعه مدیریت شهری مورد توجه هستند. تأمین نیازها و خواسته‌های عموم شهروندان و ساکنان محلی از طریق برقراری هماهنگی میان تولیدکنندگان و تأمین‌کنندگان مختلف، هدف و معیار اصلی تصمیم‌سازی در این رویکرد حکمرانی محلی است. از این‌رو در انتخاب مدیران و مسئولان شهری، انتخاب دستوری و سیاسی کمتر رخ می‌دهد و بیشتر بر اساس کارایی و اثربخشی تخصصی و مدیریتی مسئولان نظام حکمرانی شهری تعیین می‌شوند (Keating, 1991: 34).

- **مدل حکمرانی شراکتی:** این مدل حکمرانی بیشتر در کشورهای توسعه‌یافته اروپایی تحقق یافته است. در این مدل، مشارکت گروه‌ها و ذی‌نفعان مختلف در مدیریت شهری، عامل اصلی است. این مشارکت در سطوح مختلف سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و اجرایی - عملیاتی با حضور سازمان‌های مختلف عمومی، دولتی و خصوصی باید تحقق یابد. کسب توافق جمعی و ایجاد هماهنگی میان ذی‌نفعان مختلف و کاهش تضاد و تعارض منافع از مزایای این نوع مدل‌های حکمرانی است (Elder et al, 1982: 55).

- **مدل حکمرانی طرفدار رشد:** در این مدل‌های حکمرانی بر شکل‌گیری تعامل و همکاری نزدیک و دوجانبه میان بخش خصوصی و بخش دولتی تأکید می‌شود. شکل‌گیری تعامل و همکاری میان بخش خصوصی و بخش دولتی نیازمند تأمین پیش‌شرط‌ها و مستلزم نهادهای سیاسی مطلوب و مناسب در سطوح محلی، منطقه‌ای و ملی است. از این‌رو خواست رهبران سیاسی ملی برای ایجاد مشارکت عمومی و نهادسازی برای اجرای آن در سطح منطقه‌ای و ملی از الزامات تحقق این نوع مدل‌های حکمرانی در سطح شهر است (Jones &)

اساس شیوه اشباع نظری، سی نفر انتخاب شد و روش نمونه‌گیری منتخب بود. تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده در مصاحبه‌ها با روش کیفی تحلیل مضمونی یا مبتنی بر تم‌صورت پذیرفته است. تحلیل مضمون، روشی برای تحلیل و گزارش داده‌های کیفی و متن مصاحبه‌های انجام‌شده است. این روش شامل شش مرحله تحلیلی است که نخست، آشنایی با داده‌ها مدنظر بوده، سپس استخراج کدهای اولیه و کدگذاری انجام پذیرفته است. در ادامه، شناخت مضامین، ترسیم و تحلیل شبکه مضامین و تدوین گزارش انجام پذیرفته است. بدین منظور تحلیل اطلاعات و کشف مفاهیم و مقوله‌ها به وسیله سه نوع کدگذاری باز، محوری و انتخابی صورت گرفته است (Yin, 2016: ر.ک). برای تحلیل اطلاعات و مصاحبه‌ها نیز از نرم‌افزار کیفی «MAXQDA» استفاده شده است.

روش تحلیل مضمون، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. مراحل تحلیل مضمون در این مقاله عبارتند از:

- **آشنا شدن با داده‌ها:** وقتی پژوهشگر، داده‌ها را جمع کرد، هنگام تحلیل، از دانش و مبنای تحلیلی اولیه برخوردار خواهد بود. اما مهم این است که پژوهشگر به گونه‌ای در داده‌ها غرق شود که با عمق و غنای محتوای آنها کاملاً آشنا شود.

- **ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری:** گام دوم، زمانی آغاز می‌شود که پژوهشگر، داده‌ها را مطالعه کرده و با آنها آشنا شده باشد. همچنین فهرستی اولیه از ایده‌های موجود در داده‌ها و نکات جالب آنها تهیه کرده باشد. بنابراین این گام، مستلزم ایجاد کدهای اولیه از داده‌هاست.

- **شناخت مضامین:** گام سوم وقتی شروع می‌شود که همه داده‌ها، کدگذاری اولیه

و گردآوری شده باشد و فهرستی طولانی از کدهای مختلف در مجموعه داده‌ها، شناخته شده باشد. در این گام که به تحلیل در سطحی کلان‌تر از کدها تمرکز دارد، کدهای مختلف در قالب مضامین مرتب می‌شود و همه داده‌های کد گذاشته شده مرتبط با هر یک از مضامین، شناخته و گردآوری می‌شود. اساساً در این مرحله، کدها تجزیه و تحلیل می‌شود و به نحوه ترکیب و تلفیق کدهای مختلف برای تشکیل مضمون پایه توجه می‌شود.

- **ترسیم شبکه مضامین:** گام چهارم وقتی شروع می‌شود که پژوهشگر، مجموعه‌ای از مضامین را پیشنهاد دهد و بخواهد آنها را پالایش کند. مضامین شناخته، منبع اصلی تشکیل شبکه‌های مضامین است. طی این گام، مشخص خواهد شد که برخی مضامین پیشنهادشده، واقعاً مضمون نیستند (مثلاً اگر داده‌های کافی وجود نداشته باشد و یا داده‌های آن، خیلی متنوع باشد)، برخی مضامین با همدیگر هم‌پوشانی دارد (مثلاً اگر دو مضمون جدا، یک معنی و مفهوم داشته باشد و با هم، مضمون واحدی تشکیل دهند) و ممکن است لازم باشد سایر مضامین به مضامین جداگانه‌ای تفکیک شود.

- **تحلیل شبکه مضامین:** گام پنجم وقتی شروع می‌شود که پژوهشگر به شبکه مضامین رضایت‌بخشی رسیده باشد. در این حالت می‌تواند مضامین پیشنهادشده برای تحلیل داده‌ها را تعریف و تعدیل کرده، داده‌ها را بر اساس آنها تحلیل کند. در این گام، شبکه‌های مضامین رسم شده، بررسی و تجزیه و تحلیل می‌شود. همان‌طور که پیشتر نیز اشاره شد، شبکه‌های مضامین، ابزاری برای تحلیل هستند، نه خود تحلیل. این شبکه‌ها به پژوهشگر کمک می‌کند تا به درک عمیق‌تری از معانی متون برسد و بتواند مضامین به‌دست‌آمده را تشریح کند و الگوهای آنها را بشناسد. پس از ایجاد شبکه‌های مضامین، پژوهشگر باید مجدداً به متن اصلی، مراجعه

نموده، آن را به کمک این شبکه‌ها تفسیر کند.

- **تدوین گزارش:** گام ششم وقتی آغاز می‌شود که مجموعه کاملی از مضامین نهایی فراهم شده باشد. در این مرحله، تحلیل و تدوین گزارش نهایی تحقیق صورت می‌گیرد. هدف از نوشتن تحلیل مضمون این است که حکایت کامل و پیچیده موجود در داده‌ها به گونه‌ای بیان شود که خواننده درباره اعتبار و صلاحیت تحلیل پژوهشگر، متقاعد شود. مهم این است که تحلیل، حکایت مختصر و منسجم و منطقی و غیرتکراری و جالب

برآمده از داده‌ها را در قالب مضامین عرضه کند. گزارش باید شواهد کافی و مناسبی درباره مضامین موجود در داده‌ها فراهم کند و داده‌های کافی برای هر مضمون، عرضه شود.

یافته‌های پژوهش

تحلیل مضامین الگوی حکمرانی اسلامی شهرداری تهران شامل ۶۹ کد اولیه، ۳۰ مضمون فرعی، ۸ مضمون اصلی و یک مضمون سازمان‌دهنده شد (جدول ۱).

جدول ۱- تعداد کدها و مضامین برآمده از مصاحبه‌ها به روش تحلیل مضمون

مضامین	کدهای اولیه	مضامین فرعی	مضامین اصلی	مضامین سازمان‌دهنده
تعداد	۶۹	۳۰	۸	۱

(منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۴)

کدگذاری اولیه مصاحبه‌ها در دو مرحله و توسط یک مشاور انجام پذیرفت. در این مرحله، مضامین به صورت جمله استخراج شد که تعداد ۶۹ مضمون یا کد اولیه مرتبط با پژوهش استخراج گردید. پس از کدگذاری اولیه و مقوله‌های به‌دست آمده در مرحله دوم و کدگذاری ثانویه، تعداد مقوله‌ها و مضامین مشابه در یک گروه قرار گرفتند و تلاش شد تا آنهایی که از نظر مفهومی و معنایی در یک

راستا قرار دارند، دسته‌بندی شود. جدول زیر، مضامین فرعی به‌دست آمده از کدهای اولیه را نشان می‌دهد. در این مرحله، تعداد ۳۰ مضمون فرعی برای حکمرانی در ابعاد مختلف به دست آمد. برای اعتباربخشی آن، مجدد مضامین فرعی و کدهای اولیه به مصاحبه‌شوندگان ارجاع داده شد و طی جلساتی، مورد تدقیق و بازنگری قرار گرفت (جدول ۲).

جدول ۲- کدهای اولیه و مضامین فرعی به‌دست آمده از مصاحبه‌ها

مضامین فرعی	کدهای اولیه (کدگذاری اولیه)
توانمندسازی، ظرفیت‌سازی، ساماندهی و اثربخشی، هوشمندسازی فرایندها، همه‌جانبه‌نگری در اصول، برنامه‌ریزی بلندمدت، جامع و صحیح، نهادینه‌سازی اصول	توانمندسازی، برنامه‌ریزی بلندمدت، ساماندهی، نهادینه‌سازی
پاسخگویی، شجاعت‌ورزی، نظارت و ارزیابی، نظارت بر کار، انجام کار درست، مسئولیت‌پذیری	پاسخگویی، شجاعت‌ورزی، ارزیابی، پاس‌خگویی، مسئولیت‌پذیری
مشارکت همگانی، مشارکت طلبی، قانونی و مشارکت، آزادی در عمل و انتخاب، مشارکت در تصمیم‌گیری، آزادی و برابری، مشارکت در کار، مشورت طلبی، آزادی، مشارکت شهروندان در برنامه‌ریزی، مشارکت در آینده شهر	مشارکت همگانی، آزادی عمل و مشارکت طلبی، انتخاب، برابری، مشورت طلبی

مضامین فرعی	کدهای اولیه (کدگذاری اولیه)
سلامت نفس، دوری از رانت، صداقت و درستی،	مبارزه با فساد، عدم تبعیض، سلامت نفس، عدم رانت، دوری از رانت، ارتقای شاخص شفافیت، جلوگیری از رانت، صداقت
قانونمندی، پیروی از قانون	قانونمندی، تدوین دستورالعمل‌های قانونی، کاهش تعارضات، عدم نیاز به تبصره‌ها، پیروی از قانون، تبعیت از اصول قانونی و اسناد بالادست
تأثیرگذاری، مطالبه‌گری، کارآیی، مدیریت اثربخش	کارآیی و مدیریت، تأثیرگذاری - نظارت بر عملکرد، تأثیرگذاری - توانمندسازی و کارآیی، مطالبه‌گری مردمی
فداکاری و شجاعت، کار شبانه‌روزی، رهبری معنوی، جهادگر بودن	حرکت جهادی و شهادت، رهبری نمونه، مدیریت جهادی، رهبری مدیریت و رهبری، رهبری معنوی، روحیه فداکاری مدیر، رهبری و تعلق به شهر، روحیه خدمت‌رسان و جهادگر، رهبری و برابری
درستکاری، برابری، انصاف‌ورزی، عدالت فضایی، عدالت	درستکاری و صداقت، عدالت‌مندی، انصاف‌ورزی، فطرت الهی، عدالت فضایی، انصاف در عمل، پیروی از حق و حقیقت، فطری بودن حق، منفعت‌رسانی همگانی، کرامت و عدالت‌محوری، عدالت‌محوری و انصاف، حقانیت عقل و انصاف

(منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۴)

در مرحله سوم باید مضامین فرعی به مضامین اصلی تبدیل شوند. در این مرحله، ۳۰ مضمون فرعی به ۸ مضمون اصلی تقلیل یافت که این ۸ مضمون به عنوان زیربنای حکمرانی اسلامی در شهرداری تهران معرفی شدند (جدول ۳).

جدول ۳- مضامین فرعی و مضامین اصلی مستخرج از آنها

مضامین اصلی	مضامین فرعی
بسترسازی برای توسعه	توانمندسازی، هوشمندسازی، ساماندهی، نهادینه‌سازی
پذیرش مسئولیت و پاسخگویی	شجاعت‌ورزی، ارزیابی، پاسخگو بودن، مسئول بودن
ایجاد فضای مشارکت‌طلبی و آزادی	مشارکت همگانی، آزادی عمل، برابری، مشورت‌طلبی
شفافیت اعمال و صداقت	سلامت نفس، دوری از رانت، صداقت و درستی
تبعیت محض از قانون	قانونمندی، پیروی از قانون
بهره‌وری از اعمال	تأثیرگذاری، مطالبه‌گری، کارآیی، مدیریت اثربخش
مدیریت جهادی	فداکاری و شجاعت، کار شبانه‌روزی، رهبری معنوی، جهادگر بودن
انصاف و عدالت‌پیشگی	درستکاری، برابری، انصاف‌ورزی، عدالت فضایی عدالت

(منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۴)

در مرحله چهارم، مضمون سازمان‌دهنده تحقیق نام حکمرانی اسلامی مدیریت شهری تهران به در حکمرانی، از مجموع ۸ مضمون اصلی به دست آمد (جدول ۴).

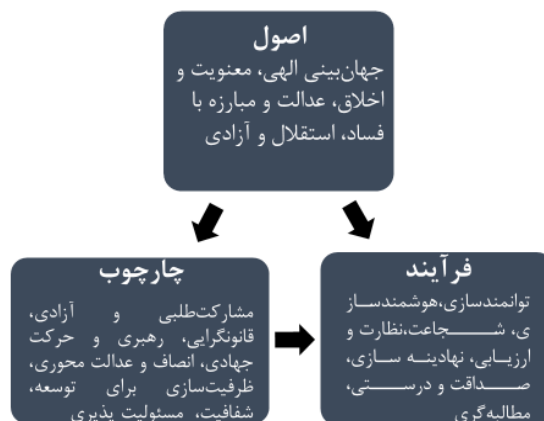
جدول ۴- مضامین اصلی و مضامین سازمان دهنده حکمرانی اسلامی

مضامین سازمان دهنده	مضامین اصلی
حکمرانی اسلامی (در مدیریت شهری تهران)	بسترسازی برای توسعه
	پذیرش مسئولیت و پاسخگویی
	ایجاد فضای مشارکت طلبی و آزادی
	شفافیت اعمال و صداقت
	تبعیت محض از قانون
	بهره‌وری از اعمال
	مدیریت جهادی
	انصاف و عدالت‌پیشگی

(منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۴)

است. چارچوب این حکمرانی بر مشارکت شهروندان و شفافیت و کنترل فساد استوار است و فرایندهایی که این چارچوب را در حکمرانی اسلامی تسهیل می‌کند، هوشمندسازی و نظارت و ارزیابی دقیق و مستمر و صداقت و درستی مدیران در کارهاست (شکل ۲).

بر اساس نتایج حاصل از نشست با مدیران حکمرانی اسلامی شامل مجموعه‌ای از اصول، چارچوب و فرایندهاست که در نظام هماهنگ به بهبود عملکردهای مدیریت شهری در شهرداری منجر می‌شود. اصول اصلی حکمرانی اسلامی از جهان‌بینی الهی و معنویت سرچشمه گرفته و به عنوان زیربنای حکمرانی اسلامی معرفی شده

شکل ۱- مؤلفه‌های اصلی در هر یک از ابعاد حکمرانی اسلامی

(منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۴)

اعتقادی و فکری آن جامعه از سوی دیگر بتواند به سؤالات، چالش‌ها و مسائل جاری آن جامعه، پاسخ مناسبی ارائه دهد. ساخت چنین الگوهای سودمند و استخراج گزاره‌های نظری آن، کار دشواری است؛ اما طرح‌ریزی یک الگو بر اساس مدل‌های موجود،

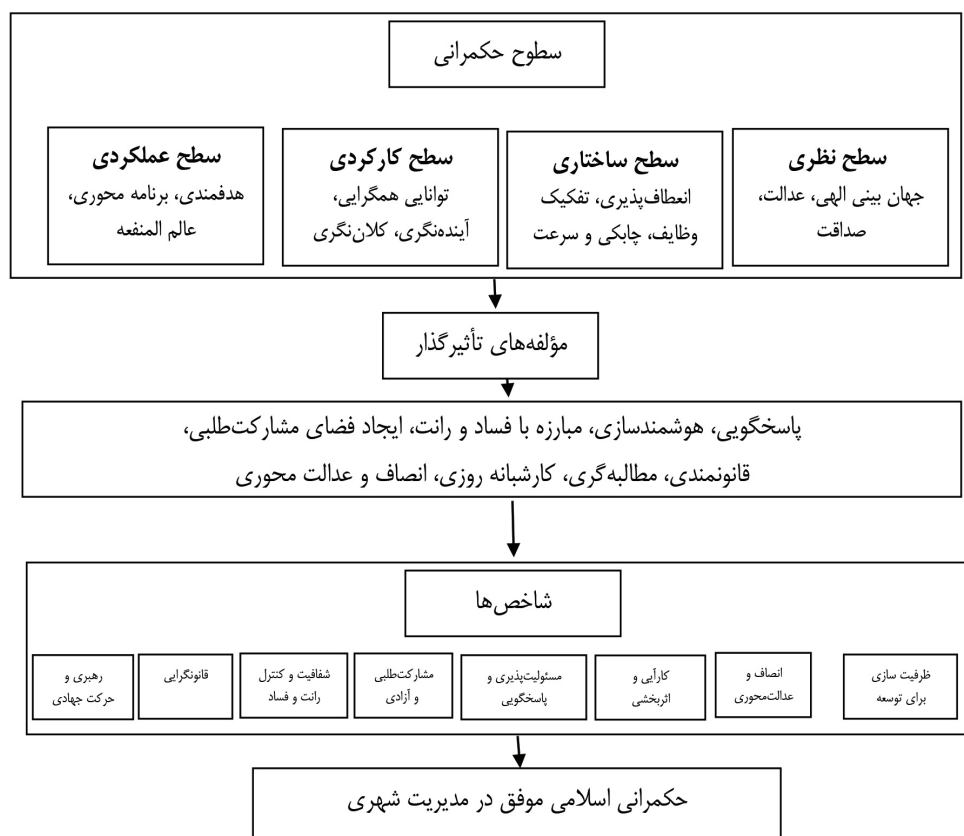
نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الگو باید در چهارچوب اهداف، برنامه‌ها و وظایف هر سازمان ارزیابی شود تا میزان اثربخشی و یا سودمندی آن مشخص شود. یک الگوی اثربخش باید با در نظر گرفتن شرایط زمانی و مکانی از یکسو و مبانی

دشواری‌های کمتری دارد و می‌تواند راه خوبی در توسعه الگوهای پیشین و ایجاد الگوهای جدید باشد؛ در نتیجه الگوی مورد نظر جامع و فراگیر باشد و منطبق با شرایط موجود طراحی شود و مورد تأیید کارشناسان جامعه دینی و علمی باشد. می‌توان گفت صرف اینکه طراحی یک الگو، با پیچیدگی بالا باشد و در مقایسه با الگوی دیگر، عناصر بیشتری داشته باشد، به معنای کامل‌تر بودن آن نیست. بنابراین الگوی حکمرانی اسلامی در هر سازمان و نهاد باید دارای سازگاری درونی و بیرونی باشد و کلیه مصالح سازمانی و کشوری را با در نظر گرفتن منافع تمامی ذی‌نفعان بتواند اجرایی کند و به‌نوعی کاربردی تلقی شود.

بر اساس آنچه به عنوان اصول و چارچوب مدل حکمرانی اسلامی شناسایی شد می‌توان گفت که هدف نهایی حکمرانی اسلامی شامل بسترسازی برای توسعه و پذیرش مسئولیت و پاسخگویی، ایجاد

فضای مشارکت‌طلبی و آزادی شفافیت اعمال و صداقت، قانون‌گرایی، بهره‌وری، مدیریت جهادی، انصاف و عدالت‌پیشگی است. بازوی اصلی حکمرانی شهر اسلامی درباره رابطه حکومت و مردم، حداکثرسازی مشارکت شهروندان و استفاده از نظرهای آنها در حوزه‌های تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری و ایجاد شرایط مناسب برای توسعه و تعالی انسان است. بر همین اساس در حوزه نظارت و کنترل فعالیت‌ها، توسعه نهادهای مردمی، ضروری به نظر می‌رسد و برای ارتقای سطح عملکرد حکومت، گسترش عدل و صداقت، قانون‌گرایی و مدیریت اثربخش و کار شفاف‌روزی به همراه مبارزه همه‌جانبه با رانت و فساد و افزایش اعتماد عمومی از طریق پاسخگویی و رضایت ذی‌نفعان، مشروعیت حکمرانی اسلامی را تقویت می‌نماید. بنابراین در حکمرانی اسلامی، سطوح، مؤلفه‌های اثرگذار و شاخص‌ها به صورت زیر قابل ارائه است (شکل ۳).

شکل ۲- مؤلفه‌های اصلی در حکمرانی اسلامی موفق در مدیریت شهری

نتایج تحقیق نشان‌الگوی حکمرانی اسلامی در شهرداری تهران باید بتواند در تحقق اهداف ذیل موفق عمل نماید:

- تلاش در رفع بی‌عدالتی و تبعیض بین فقیر و غنی به صورتی که بتواند توازن و تعادل را بین زندگی شهروندان و مناطق تهران فراهم آورد.

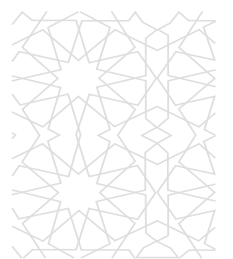
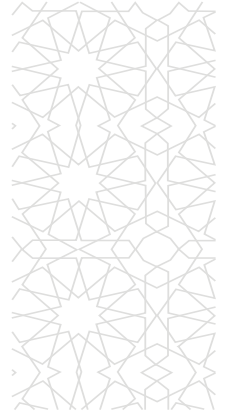
- استفاده از تمام ظرفیت‌های موجود شهری و شهروندان در توسعه آتی شهر در راستای حفاظت از محیط‌زیست، حفظ فرهنگ غنی ایرانی- اسلامی و ساختار کالبدی و معماری بومی و اسلامی

- مبارزه جامع و عملی و نه شعاری با فساد و رانت در بدنه شهرداری و رعایت شفافیت در تمام شئون کاری

- قبول مسئولیت و پذیرش خطاهای احتمالی و نواقص کار همراه با نظام روشن و کارآمد پاسخگویی در برابر همگان

- فراهم نمودن زمینه حضور عملی و ملموس شهروندان در تصمیم‌سازی، برنامه‌ریزی، اجرا و نظارت بر فعالیت‌ها

- گزینش افراد صالح، پاک، انقلابی و دارای کارنامه مثبت در پست‌های کلیدی و مدیریت شهری

منابع

- باقری، اشرف‌السادات (۱۳۸۶) نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، امیرکبیر.
- پورجعفر، محمدرضا و علی پورجعفر و سیما صفدری (۱۳۹۳) «انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهری آرمانی - اسلامی»، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۸، صص ۱۷-۱.
- <http://jria.iust.ac.ir/article-1-269-fa.html>
- پورمحمدی، مرضیه و سید محسن حبیبی و سید حسین بحرینی و زهره داوودپور (۱۴۰۱) «رد نظریه شهر اسلامی به عنوان فرم»، باغ نظر، سال نوزدهم، شماره ۱۰۷، صص ۹۹-۱۱۰.
- <https://1022034/BAGH/2021.256752.4710>
- حاجی علی‌زاده، جواد و چمران موسوی و عطاله زرافشان (۱۳۹۵) «تحلیلی بر همبستگی بین الگوی حکمروایی شایسته شهری و میزان مشارکت شهروندی (مطالعه موردی شهر شیراز)»، نشریه فضای جغرافیایی، دوره شانزدهم، شماره ۵۴، صص ۲۳۷-۲۶۰.
- <https://sid.ir/paper/500428/fa>
- درخشه، جلال و سید مهدی موسوی‌نیا (۱۳۹۷) «مؤلفه‌های حکمرانی شایسته در سیره حکومتی پیامبر اسلام (ص)»، پژوهش‌های علم و دین، دوره نهم، شماره ۱، صص ۱-۲۸.
- https://elmodin.ihcs.ac.ir/article_3245_f59057b5e0c0c63588267ca0cbbc4076a.pdf
- رضایی، حسن و روح‌الله دهقانی و مهرداد کیانپور (۱۳۹۴) طراحی و تبیین مؤلفه‌ها و شاخص‌های اساسی حکمرانی اسلامی (دولت معیار)، مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری تهران، بیجا.
- رفعیان، محسن و محراب محرابی و دریانورد خضر (۱۴۰۱) «ارزیابی وضعیت شاخص‌های الگوی حکمرانی اسلامی در نظام مدیریت شهری ایران»، فصلنامه مدیریت اسلامی، شماره ۳ (پیاپی ۳۰)، صص ۱-۲۸.
- <https://doi.org/10.1001.1.22516980.1401.30.6.6.5>
- زارعی، مجتبی و وحید آرایسی (۱۴۰۰) «واکاوی و نقد الگوی حکمرانی خوب؛ تبیین شاخص‌های
- حکمرانی اسلامی مبتنی بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه علمی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، دوره دهم، شماره ۲، شماره پیاپی ۳۷، تابستان، صص ۷-۲۵.
- <https://doi.org/20.1001.1.23222573.1400.1.0.2.1.3>
- سبکتکین ریزی، قربانعلی و مجید روهنده و سید محمد سباطیان و احمد جعفری (۱۳۹۵) «رضایت‌مندی و مشارکت سیاسی - اجتماعی (مطالعه موردی: شهروندان شهر کرج)»، جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست‌وهفتم، شماره ۳، صص ۹۷-۱۱۶.
- <http://doi:10.22108/jas.2016.20498>
- سبزه‌ای، محمدتقی و میلاد بگی و محمد مبارکی و جواد افشار کهن (۱۴۰۰) «پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران (پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی)»، دوره دهم، شماره ۳، صص ۱۱۷-۱۴۱.
- <https://doi.org/10.22108/srsp.2025.142322.2019>
- سیمبر، رضا و آریتا ملکی (۱۳۹۸) «بایسته‌های حکمرانی و ایماژهای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در عرصه بین‌الملل»، سیاست جهانی، سال هشتم، شماره ۴ (پیاپی ۳۰)، صص ۲۶۷-۳۰۰.
- <https://sid.ir/paper/967644/fa>
- صالح‌نیا، علی و رضا احمدی (۱۴۰۱) «شناسایی و اولویت‌بندی چالش‌های حکمرانی در جمهوری اسلامی ایران»، مطالعات راهبردی، سال بیست‌وپنجم، شماره ۱ (۹۵ پیاپی)، صص ۸۹-۱۲۶.
- <https://20.1001.1.17350727.1401.25.95.4.1>
- عابدی درچه، محسن (۱۴۰۲) «مردمی‌سازی حکمرانی متعالی در اندیشه و راهبر امامین انقلاب اسلامی»، فصلنامه تخصصی حکمرانی متعالی، سال دوم، شماره ۴، صص ۶۸-۱۰۶.
- عمران‌زاده، بهزاد و علی ماهوش محمدی و ونوسفادرانی (۱۴۰۳) «مقایسه و ارزیابی سطح برخورداری محلات کلانشهر تهران از امکانات و خدمات محله‌ای از منظر عدالت فضایی»، مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، سال پنجاه‌وششم، شماره ۱۵، صص ۱۰۱-۱۳۱.

مسعودی پور، سعید (۱۴۰۴) «درآمدی بر حکمرانی مدیریت آسیب اجتماعی تکدی‌گری بر اساس آموزه‌های دینی»، مطالعات حکمرانی اسلامی، سال اول، شماره ۱، صص ۱۶۷-۲۱۳.

doi: 10.22081/jislamicgo.2025.71113.1011

https://

لیتکوهی، ساناز و سپیده سنجر (۱۳۹۳) «مقایسه معیارهای کیفیت زندگی شهری در نظریات معاصر و مفاهیم استخراج شده درخصوص شهر اسلامی بر مبنای علل چهارگانه معماری»، پژوهش‌های معماری اسلامی، سال اول، شماره ۲، صص ۴۱-۶۴.

http://jria.iust.ac.ir/article-1-144-fa.html

مولایی، اصغر (۱۳۹۹) «واکاوی اصول و راهبردهای تحقق شهر ایرانی-اسلامی»، مطالعات مدیریت راهبردی، شماره ۴۴، صص ۱-۱۸.

20.1001.1.22286853.1399.11.44.1.6

نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۹) «تأملی در چیستی شهر اسلامی»، مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۱، صص ۸۴-۱۰۵.

Elder, N., A. H. Thomas, and D. Arter (1982) The consensual democracies? The government and politics of the Scandinavian states. Oxford, UK: Martin Robertson. 0855204230, 9780855204235

Jones, B. D., and L.W. Bachelor (1986) The sustaining hand: Community leadership and corporate power. Lawrence: University Press of Kansas.

Keating, M. (1991) Comparative urban politics. Aldershot, UK: Edward Elgar.

Lehtonen, T. (2010) Ethical governance from a citizen's point of view: a Care-Ethical approach. Ethical Governance: A Citizen Perspective, Public Management, 39, 28-41.

Mollenkopf, J. H. (1983) The contested city. Princeton, NJ: Princeton Univ, Press.

Salminen و Ari (2010) Ethical Governance A

فرزین پاک، شهرزاد (۱۳۸۳) «آموختنی‌های شهر، حکمرانی خوب چیست»، فصلنامه شهرداری‌ها، سال ششم، شماره ۶۹.

https://sid.ir/paper/444916/fa

فلاح، سمیه (۱۳۹۰) «برساخت مفهوم «شهر اسلامی»»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال اول، شماره ۳، صص ۳۵-۴۵.

https://sid.ir/paper/177339/fa

قاسمی سیانی، محمد و ایرج قاسمی و حسین حیدری (۱۳۹۹) «تدوین چارچوب مفهومی برنامه‌ریزی مشارکتی محله‌محور در شهرهای ایرانی (مطالعه موردی: محله‌های سیروس، جوادیه و هفت‌چنار شهر تهران)»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، سال یازدهم، شماره ۴۱، صص ۴۱-۸۳.

01.1.2228639.1399.11.41.4.3https://doi.org/

قاضی‌زاده، علیرضا (۱۴۰۰) «شکاف حکمرانی در نظام اطلاعاتی جمهوری اسلامی ایران»، مطالعات راهبردی، سال بیست‌وچهارم، شماره ۴ (۹۴ پیاپی)، صص ۱۵۵-۱۸۵.

https://sid.ir/paper/1008725/fa

قندهاری، محمد و علیرضا عندلیب و زهراسادات سعیده زربادی (۱۴۰۳) «شاخص‌های حکمروایی شهری بر اساس اصول دین اسلام»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال سی‌ونهم، شماره ۳، صص ۳۲۹-۳۳۷.

http://georesearch.ir/article-1-1632-fa.html

کلانتری خلیل‌آباد، حسین و مهدی حقی و محسن دادخواه (۱۳۹۳) «مؤلفه‌های اجتماعی الگوی شهرسازی ایرانی و اسلامی»، فصلنامه نقش جهان، سال چهارم، شماره ۱، صص ۱۷-۲۶.

https://doi.org20.1001.1.23224991.1393.4.1.6.0 /

لیریانی، لیلا و حسن اسماعیل‌زاده و رومینا سیاح‌نیا (۱۴۰۳) «حکمروایی خوب؛ ابزاری برای توسعه پایدار مناطق حفاظت شده (مطالعه موردی: منطقه حفاظت شده اشترانکوه لرستان)»، پژوهش‌های محیط‌زیست، شماره ۳۰، صص ۲۴۹-۲۶۶.

https://doi:10.22034/eiap.2025.217511

in the Quran and Sunnah, 1(0), 64-92.
Doi:10.22081/JGQ.2023.74921.Yin,
Robert. K. (2016) Qualitative Research from
Start to Finish. Second Edition, the Guilford
Press.

[https://eli.johogo.com/Class/Qualitative%20
Research.pdf](https://eli.johogo.com/Class/Qualitative%20Research.pdf).[https://eli.johogo.com/Class/
Qualitative%20Research.pdf](https://eli.johogo.com/Class/Qualitative%20Research.pdf)

Citizen Perspective VAASAN YLIOPISTON
JULKAISJA

[https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-
476-328-8](https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-476-328-8). [https://urn.fi/
URN:ISBN:978-952-476-328-8](https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-476-328-8)

Seyyed Baqeri, S. K. (2023) The Place of the Right
of Criticism in Islamic Governance from the
Perspective of the Holy Qur'an. Governance

فصلنامه علمی
شهرآزادگان

فصلنامه علمی «مطالعات شهر آیرانی - اسلامی» • شماره پنجاه و نهم • بهار ۱۴۰۴

۱۰۲

تحلیلی اجتماعی - مکانی از عوامل و نیروهای مؤثر بر تغییر ارتباط شهر بوشهر با دریا در دوره پهلوی اول و دوم^۱

حمیدرضا بحرانی^{*}، بهادر زمانی^{**}

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۵

نوع مقاله: پژوهشی - ۱۲۲-۱۰۳

چکیده

فرآیند دگرگونی شهر بوشهر از یک بندر تجاری در دوره زندیه و اوایل قاجاریه به یک بندر صنعتی و نظامی در دوره پهلوی دوم، تحت تأثیر عوامل و نیروهای متعددی شکل گرفته است. از آنجا که اغلب این نیروها در تضاد یا بیتوجه به ارزش‌ها، نیازها و خواسته‌های مردم شهر بوشهر بوده، ارتباط مستقیم، مداوم و هویت‌بخش جامعه محلی و به تبع آن، ساختار فضایی این شهر با دریا را تضعیف نموده و موجبات فرسودگی هسته اولیه آن را ایجاد کرده است. هدف مقاله پیش رو، شناسایی این عوامل و تبیین نحوه اثرگذاری آنها بر تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر در دوره پهلوی اول و دوم است. از این رو پرسش پژوهش بر چستی عوامل و نیروهای مؤثر بر تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر و چگونگی اثرگذاری آنها بر این فرآیند در دوره یادشده تمرکز یافته است. این پژوهش با رویکرد کیفی و با استفاده از روش‌های تاریخی - تفسیری و مطالعه تک‌موردی انجام گرفته است. داده‌ها از طریق بررسی منابع آرشیوی شامل نقشه‌ها، تصاویر، متون و سفرنامه‌ها و نیز مشاهده مستقیم، گردآوری شده است. نتایج نشان می‌دهد که مؤثرترین نیروها بر تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر در دوره پهلوی اول و دوم، نیروهای سیاسی در مقیاس ملی و بین‌المللی هستند. این نیروها در راستای تأمین اهداف و منافع خود در دریا و خشکی از طریق اعمال قدرت بر ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و به تبع آن محیط ساخته‌شده شهر بوشهر، موجب تضعیف ارتباط این شهر با دریا و فرسودگی چهار محله قدیمی آن شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: ارتباط شهر با دریا، دگرگونی شهری، رویکرد اجتماعی - مکانی و شهر بوشهر.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری «حمیدرضا بحرانی» با عنوان «واکاوی نحوه اثر نیروهای تغییردهنده ارتباط دریا و شهر بر دگرگونی کیفیت‌های مکانی فضاهای باز عمومی ساحلی (مورد مطالعه: فضاهای ساحلی شهر بوشهر)» است که به راهنمایی نویسنده دوم در دانشکده «معماری و شهرسازی» دانشگاه «هنر اصفهان» در حال انجام است.

* نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری شهرسازی، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

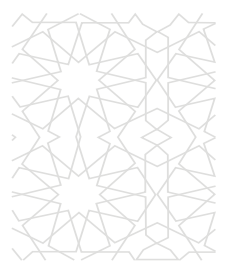
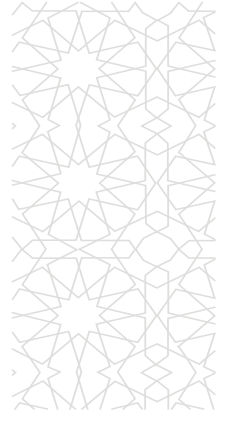
hamidreza_bahrani@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-8704-8546

B.zamani@au.ac.ir

** دانشیار طراحی شهری، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

ORCID: 0000-0001-5913-0481

مقدمه

محیط طبیعی به عنوان نخستین بستر شکل‌گیری محیط ساخته‌شده، نقش بنیادینی در سازماندهی و توسعه فضایی شهر ایفا می‌کند (مدنی‌پور، ۱۳۹۶: ۵۱). به همین دلیل دریا به عنوان عنصر غالب محیط طبیعی در شهرهای بندری، قدرت تأثیرگذاری ویژه‌ای بر دو محیط اجتماعی و محیط ساخته‌شده این شهرها دارد؛ زیرا در شهرهای ساحلی، فرآیندهای اجتماعی سازنده محیط اجتماعی، در کنش (ارتباط) با دریا (محیط طبیعی) در طول زمان، فضاهای انسان‌ساخت را به وجود می‌آورند. کنش میان دریا و جامعه شهری (ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی)، متغیری است که در طول زمان در قالب دگرگونی‌های محیط ساخته‌شده، بازتاب می‌یابد. شهر بوشهر نیز به واسطه موقعیت مرزی و ساحلی خود از دیرباز مورد توجه پادشاهان سلسله افشاریه، زندیه و قاجاریه و همچنین دولت‌های خارجی از جمله انگلیس، روسیه، پرتغال، نروژ و غیره بوده است. در چنین شرایطی، دریا نه تنها به عنوان یک عنصر طبیعی، بلکه به عنوان محرکی برای دگرگونی ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهر بوشهر عمل کرده و ساختار فضایی آن را تحت تأثیر قرار داده است، به نحوی که هسته اولیه شهر بوشهر (شامل چهار محله بهبهانی، شنبندی، دهدشتی و کوتی) در یک ارتباط نزدیک و در حاشیه دریا توسعه یافت (حیدری، ۱۳۹۲: ۴۸).

اما از اواسط دوره قاجار به بعد، ارتباط شهر بوشهر با دریا تحت تأثیر عوامل و نیروهای گوناگونی تغییر یافت. تشدید این فرآیند تغییر در دوره پهلوی اول و دوم باعث شد تا ساختار فضایی شهر برخلاف همیشه، در جهت دور شدن از دریا به محیط طبیعی اطراف خود

دست‌اندازی کرده، توسعه یابد. در این روند، بخشی از باغات و اراضی کشاورزی پیرامون شهر از میان رفت و آبادی‌های کوچک مجاور شامل سنگی، جفره ماهینی، نیدی، محمداًباد شکری، بن مانع، تل کوتی، باغ زهرا و باغناار به عنوان محله‌های جدید به سازمان فضایی شهر اضافه شدند. با شکل‌گیری این محله‌ها دور از دریا، چهار محله بهبهانی، شنبندی، دهدشتی و کوتی به عنوان هسته اولیه شهر بوشهر، به بافتی فرسوده و خالی از سکنه تبدیل شد.

با توجه به اهمیت مسئله بیان‌شده، این پژوهش با هدف شناسایی و تبیین عوامل و نیروهای مؤثر بر تغییر رابطه شهر بوشهر با دریا در دوره‌های پهلوی اول و دوم و بررسی نحوه اثرگذاری آنها (نیروها) بر این فرآیند تغییر (تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر) به عنوان یک فرآیند اجتماعی انجام شده است. از این رو پرسش اصلی پژوهش بر چستی عوامل و نیروهای مؤثر بر تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر و چگونگی اثرگذاری آنها بر این فرآیند تغییر، تمرکز یافته است. پاسخگویی به این پرسش از آن جهت ضرورت می‌یابد که بررسی مستقل و دقیق شهر بوشهر، امکان تحلیل جامع مسائل بیان‌شده را با پرهیز از رویکردهای کلیشه‌ای فراهم می‌سازد.

پیشینه و چهارچوب نظری پژوهش

با توجه به پرسش و هدف بیان‌شده، پیشینه و چهارچوب نظری این پژوهش را می‌توان در دو حوزه از علوم مرتبط با شهر جست‌وجو کرد که عبارتند از: ۱- عوامل و نیروهای مؤثر بر ارتباط دریا با شهر و ۲- رویکرد اجتماعی - مکانی نسبت به تغییرات فرم ساخته‌شده شهر.

نظر می‌گیرد. لی^۸ و همکاران (2023) با تمرکز بر تعامل بین بنادر و شهرهایی چون آمستردام، روتردام و هنگ‌کنگ، چهارچوبی ارائه می‌دهند تا تأثیر ویژگی‌های محیط طبیعی و عوامل مدیریتی را بر ارتباط شهرهای یادشده با دریا تحلیل کنند.

در سطح خاورمیانه نیز اوداح^۹ و همکاران (2019) با تجزیه و تحلیل الگوهای فیزیکی و فعالیتی کاربران در فضاهای ساحلی شهر جدّه، نشان می‌دهند که چگونه ارتباط دریا با شهر تحت تأثیر فرهنگ اسلامی به عنوان بخشی از هویت مردم این شهر، شکل می‌گیرد. مندلی^{۱۰} (2019) با بررسی اسناد، نقشه‌ها و تصاویر شهر جدّه به تبیین فرآیند تحول و دگرگونی این شهر و فضاهای ساحلی آن پرداخته، بیان می‌کند که فرآیند توسعه در شهر جدّه موجب دگرگونی فضاهای ساحلی و به تبع آن تغییر ارتباط دریا با شهر شده است. الانصاری^{۱۱} (2009) نیز با بررسی فرآیند دگرگونی آبکنار شهر منامه، عواملی طبیعی، فرهنگی و مدیریتی (اداری) را بر تغییر ارتباط دریا با این شهر تأثیرگذار می‌داند. در ایران، رفیعیان و گیاهچی (۱۴۰۰) و فلاح (۱۴۰۰) به ترتیب کیفیت‌های مکانی در فضاهای ساحلی بندر انزلی و بابلسر را مهم‌ترین عامل در ارتباط این شهرها با دریا در نظر می‌گیرند. علی‌الحسابی و مرادی (۱۳۹۸) با تبیین مدل تصویر ذهنی ساکنان بوشهر از دریا، این تصویر ذهنی را به عنوان یک نیروی تأثیرگذار بر ارتباط این شهر با دریا بررسی می‌کنند.

بر اساس چهارچوب نظری مقاله پیش رو، عوامل و نیروهای مؤثر بر تغییر ارتباط دریا با شهر در سه دسته طبقه‌بندی می‌گردند که عبارتند از:

عوامل و نیروهای مؤثر بر ارتباط دریا با شهر

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های فراوانی به منظور درک و تجزیه و تحلیل ارتباط شهرها با دریا صورت گرفته است (Yuan & Lu, 2024: 1). اکثر این پژوهش‌ها بر مبنای مدل روندها و نیروهای ورن^۱ (1983)، هویل^۲ (1988) و هایو^۳ (1988) شکل گرفته‌اند که بر رابطه سیال شهر و دریا در قالب فازهای ظهور شهرهای ساحلی، رشد آبکنار، فرسودگی آبکنار و کشف مجدد آبکنار تأکید دارند (Timur, 2013: 175). در برخی از این پژوهش‌ها، عوامل و نیروهای تأثیرگذار بر آبکنارها به عنوان نقطه اتصال شهر با دریا در تمام سطوح بررسی شده است (Tort-Donada et al, 2020: 1).

برای نمونه، تتودسو^۴ (2022) با تحلیل تغییرات ارتباط دریا با شهرهای بارسلونا و بیلباو، نیروهای مؤثر بر آن را در قالب عوامل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و علمی بررسی می‌کند. پیستن^۵ (2023) با ارائه یک چهارچوب روش‌شناسی برای بررسی مرز شهرهای ماری و ناپل با دریا، سعی در تحلیل تغییرات جنبه‌های فیزیکی فرم در آبکنار شهرهای مذکور و ایجاد پیوند میان این تغییرات با جنبه‌های اجتماعی، اکولوژیکی و مدیریتی دارد. کلمنت^۶ (2014) با تبیین تفاوت میان دو مفهوم فرهنگ شهری و فرهنگ دریایی، آنها را به عنوان عوامل تأثیرگذار بر ارتباط بندر پوزیتانو^۷ با دریا در

1. Wrenn
2. Hoyle
3. Hayuth
4. Teodosio
5. Pistone
6. Clemente
7. Positano

8. Li

9. Oudah

10. Khalid Mandeli

11. Al Ansari

۱. نیروهای حاصل از محیط طبیعی: شامل فرم زمین و آب (Chen et al, 2024: 2)، پویایی و تحرک آب (Mandarino et al, 2024: 820)، کیفیت آب (Samaras et al, 2024: 746; Istrate & Madfors, 2024: 2) و آب و هوا و پدیده‌های طبیعی (Zhou et al, 2022: 1; Wang, 2025: 2; Samaras et al, 2024: 746).

۲. نیروهای حاصل از محیط اجتماعی: از جمله الف) عوامل سیاسی شامل نوع حاکمیت سیاسی و مفاهیم یا ایدئولوژی مورد پذیرش آن در مقیاس ملی (Novalia et al, 2024: 2; Yuan & Lu, 2024: 2)، نوع حاکمیت محلی و تلاش آن برای تحقق مشارکت عمومی و خصوصی (Chen et al, 2024: 2; Istrate & Madfors, 2024: 2; Yuan & Lu, 2024: 2)، ب) عوامل اقتصادی شامل ساختار اقتصادی شهر و نقش آن در مقیاس بین‌المللی، ملی، منطقه‌ای و محلی (Balsas, 2024: 2; Brandeler et al, 2018: 1)، سرمایه‌گذاران بخش خصوصی و دولتی (Novalia et al, 2024: 2; Talamini et al, 2022: 2; Yuan & Lu, 2024: 375)، ج) عوامل اجتماعی شامل پیشرفت‌های علم و دانش، افزایش آگاهی نسبت به مسائل زیست‌محیطی، فعالیت‌های اجتماعی و تعامل جامعه با آب (Liu et al, 2021: 21; Al-Saud & Goussous, 2023: 21) و د) عوامل فرهنگی شامل ادراکات فردی و جمعی از دریا (Al-Saud & Goussous, 2023: 21; Istrate & Madfors, 2024: 2) حفاظت از میراث تاریخی (Samaras et al, 2024: 746; Chen & et al, 2024: 2).

۳. نیروهای حاصل از محیط ساخته‌شده: شامل پیچیدگی شهری (Xiang et al, 2025: 772; Lyu & Yang, 2023: 3)، ادغام با آب، در دسترس بودن و عمومی بودن آبکنار (Mandarino et al, 2024: 820; Xiang et al, 2025: 3)، اتصال شهر به ساحل، فعالیت‌ها

غالب در آبکنار (Liu et al, 2021: 2)، مالکیت آبکنار و ویژگی‌های ذینفعان توسعه آبکنار (Samaras et al, 2024: 746; Novalia et al, 2024: 18).

رویکرد اجتماعی - مکانی نسبت به تغییرات فرم ساخته‌شده شهر

چهارچوب نظری این مقاله بر اساس رویکرد «اجتماعی - مکانی»^۱ نسبت به تغییرات فرم شهر شکل می‌گیرد و برای ایجاد پیوند میان نیروهای غیر مادی (اجتماعی) و مادی (فرم ساخته‌شده) شهر بوشهر با دریا (بخشی از محیط طبیعی) از الگوی مدنی‌پور (شکل ۱)، بهره می‌برد (مدنی‌پور، ۱۳۹۶: ۱۹۷).

علوم مختلفی، دگرگونی‌ها شهری را بررسی می‌کنند که یکی از مهمترین آنها، مورفولوژی (ریخت‌شناسی) است (Oliveira et al, 2015: 73). کروف و مالفروی برای رفع ابهام در ارتباط با مفاهیم مرتبط با «تغییر» در ادبیات مورفولوژی شهری، به دو دسته تغییرات «انتروژنیک»^۲ (شکل‌گیری، رشد و توسعه یک ارگانیزم) و «فیلوژنیک»^۳ (تکامل و تحول یک گونه) اشاره می‌کنند (Kropf & Malfroy, 2013: 129)، که تغییرات «مورفولوژیک»^۴ همانند ظرفی آنها را در بر می‌گیرد (Kropf, 2001: 31; Scheer, 2016: 2). اما میشل پی کانزن^۵ با نقد مفهوم یادشده و تشبیه شهر به یک ارگانیزم زنده، بیان می‌کند که چشم‌پوشی از اهداف سازندگان در ارتباط با محیط ساخته‌شده، چیزی جز کوتاهی در بیان مورفولوژی شهری نیست؛ زیرا رابطه میان فرم ساخته‌شده و اهداف سازندگان،

1. Socio-spatial
2. Ontogenetic
3. Phylogenetic
4. Morphogenetic
5. Michael P. Conzen

اما نحوه ایجاد پیوند میان تغییرات فرم کالبدی و مفاهیم اجتماعی، چالشی مفهومی و روش‌شناختی در کاربست این رویکرد نسبت به تغییرات فرم به وجود می‌آورد. از این رو پژوهشگران گوناگونی سعی در ارائه الگویی برای ایجاد این پیوند داشته‌اند که از آن جمله می‌توان به الگوی مدنی‌پور اشاره نمود. مدنی‌پور با استفاده از مبانی و الگوهای مختلفی چون تولید فضای لوفور، ساختار کارگزاری گیدنز و اندیشه‌های هابرماس، الگویی را برای فرآیند تولید و شکل‌گیری بافت شهرها پیشنهاد کرده است که اساساً بر پایه چهار تفکر به هم مرتبط شکل می‌گیرد که عبارتند از: ۱- فرم شهر، ابعاد فیزیکی، روان‌شناختی و اجتماعی دارد. ۲- مطالعه فرم شهر به بهترین وجه با پیگیری فرآیند توسعه‌اش در طول زمان امکان‌پذیر است. ۳- فرآیند توسعه به مثابه فرآیندی اجتماعی به بهترین شکل با پرداختن به کنش‌های فردی و ساختارهایی که این کنش‌ها را در برمی‌گیرند، درک می‌شود. ۴- درک این فرآیند بدون پرداختن به بسترهای اجتماعی و فیزیکی (طبیعی) که در آن شکل می‌گیرند، ناقص خواهد بود (مدنی‌پور، ۱۳۹۶: ۱۹۷).

بر مبنای این الگو در هر فرآیند توسعه، «کارگزاری‌های توسعه‌ای» وجود دارند که از طریق «عوامل توسعه‌ای» به خصوصی در بسترهای اجتماعی و مکانی به هم مرتبطی کار می‌کنند و هر ساختار بندی از فرم شهر نیز مستقیماً تحت تأثیر دگرگونی همین اجزای تشکیل‌دهنده فرآیند توسعه و رابطه متقابلشان قرار دارد (Madanipour, 2007: 3). بر این اساس اجزای تشکیل‌دهنده فرآیند توسعه در یک شهر عبارتند از: محیط اجتماعی، محیط طبیعی، محیط ساخته‌شده، عوامل توسعه (منابع، اصول و ایده‌ها) و کنشگران توسعه (مدنی‌پور، ۱۳۹۶: ۱۹۸-۲۰۰).

زمین حاصل‌خیزی است که از طریق آن می‌توان بینش جذاب‌تری از فرم شهر ایجاد کرد (Conzen, 2013: 132).

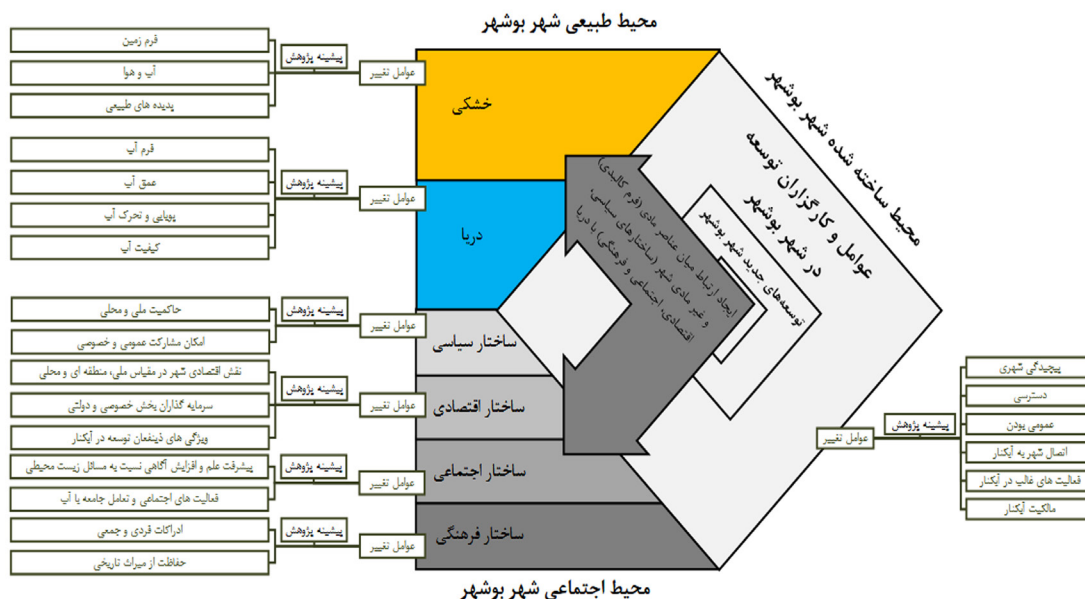
در تأیید این موضوع، کاستوف^۱ بیان می‌کند: «یک شهر هرچند فرم آغازینش کامل باشد، هرگز کامل و ساکن نیست. هر روز هزاران عمل نوشته و نانوشته، مسیرش را در جهتی که تنها در گستره زمانی قابل درک است، تغییر می‌دهد» (Kostof, 1991: 13). از این رو در سال‌های اخیر، گروهی از پژوهشگران متأثر از آرای جامعه‌شناسانی همچون زیمل^۲ (2004)، لوفور^۳ (1991) و لوگان و مولوتچ^۴ (2007) بر تأثیر عوامل ساختاری (سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی) در شکل‌گیری فرم شهر تأکید کرده‌اند (Westin, 2016: 53). بر اساس چنین رویکرد اجتماعی- مکانی به تغییرات، فرم شهر، محصول روابط چندگانه میان رویه‌های اجتماعی نهفته در زندگی روزانه و عوامل (کارگزاران) اجتماعی است که فرآیندهای دگرگونی فضاهای شهری را شکل می‌دهند (Viderman et al, 2022: 17). رویکرد اجتماعی- مکانی نسبت به تغییرات فرم شهر، این امکان را فراهم می‌کند تا فرآیندها، شیوه‌ها و عوامل تولید محیط ساخته‌شده به‌عنوان تجلی مادی جامعه ساکن در یک شهر و نمود عینی ساختارهای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی آن (شهر) ارزیابی شود (Geddes et al, 2024: 5). چنین رویکردی ضمن توجه به تجربه‌های زیسته، بازتابی از مسیر تولید فرم شهر و معنای متناظر آن را ایجاد می‌کند (Feng and Hou, 2023: 2) که نشان از تعهد بیشتر ریخت‌شناسان نسبت به بافت شهر دارد (Pasathi, 2018: 254).

1. Kostof

2. Simmel

3. Lefebvre

4. Logan and Molotch

شکل ۱- نحوه کاربست چارچوب رویکرد اجتماعی - مکانی و پیشینه پژوهش در تبیین عوامل و نیروهای مؤثر بر تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر (بر اساس الگوی مدنی پور، ۱۳۹۶)

پیوند میان عوامل و نیروهای مادی و غیر مادی با فرآیند تغییر ارتباط دریا و شهر از چهارچوب ویژه‌ای بهره‌مند شده است. استفاده از چهارچوب متفاوت و جامع اجتماعی - مکانی (مدنی پور، ۱۳۹۶: ۱۹۸) در این مقاله، موجب تمایز آن با پژوهش‌های پیشین به لحاظ چهارچوب نظری شده است.

روش شناسی پژوهش

بر مبنای مسئله بیان شده در ارتباط با فرسوگی چهار محله بهبهانی، شنبندی، دهدشتی و کوتی به عنوان هسته اولیه شهر بوشهر، این پژوهش بر آن است تا چستی عوامل و نیروهای تأثیرگذار بر تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر را شناسایی کرده، چگونگی اثرگذاری آنها را بر این فرآیند در دوره‌های پهلوی اول و دوم تبیین نماید. با توجه به ماهیت پرسش اصلی و بازه زمانی موردنظر، پژوهش با رویکرد کیفی انجام شده است. در این راستا، ترکیبی از روش‌های تاریخی - تفسیری و مطالعه تک‌موردی^۱ به کار رفته است تا از این طریق

بر این مبنای بداعت پژوهش حاضر از سه جنبه قابل بررسی است:

۱. انتخاب شهر بوشهر و بستر اجتماعی - مکانی خاص آن به عنوان مطالعه موردی: با توجه به تعدد شهرهای ساحلی و تنوع زمینه‌های فرهنگی و تاریخی در آنها، هر کدام از این شهرها در حوزه فرهنگی - تمدنی خاصی تعریف شده است و از نظر موقعیت مکانی، انتظارات، توقعات، تولید، مدیریت و مصرف فضا، متفاوت است. از این رو مطالعه مستقل و عمیق شهر بوشهر به منظور پررنگی از برخوردهای کلیشه‌ای با مسائل بیان شده، ضروری می‌نماید.
۲. بداعت روش شناختی: استفاده از رویکرد کیفی و ترکیبی از روش‌های تاریخی - تفسیری و مطالعه تک‌موردی، موجب شده تا برخلاف پژوهش‌های پیشین، هدف این مقاله، ایجاد یا اثبات یک نظریه نباشد، بلکه هدف آن، ایجاد درکی بهتر از مسائل بیان شده در شهر بوشهر است که نیازمند واکاوی و بررسی‌های عمیق است.
۳. بداعت در انتخاب چهارچوب نظری: هر یک از پژوهش‌های پیشین برای ایجاد

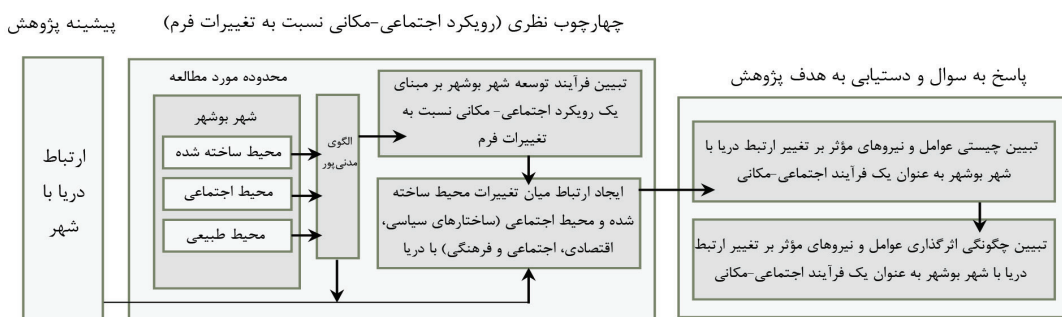
1. Single case study

گام دوم) بررسی نمونه مورد مطالعه: تبیین فرآیند توسعه شهر بوشهر در قالب چهارچوب نظری پژوهش با استفاده از داده‌های حاصل از جست‌وجوی آرشیوی (تصاویر، نقشه‌های تاریخی، زندگینامه‌ها، سفرنامه‌ها و کتاب‌ها) و مشاهده مستقیم (شواهد، آثار معماری و شهری به‌جامانده).

گام سوم) تحلیل و تفسیر نهایی: ایجاد ارتباط میان تغییرات محیط ساخته‌شده و محیط اجتماعی با دریا به منظور پاسخگویی به سؤالات و دستیابی به اهداف پژوهش (شکل ۲).

بتوان روندهای تاریخی و اجتماعی را در بستر خاص شهر بوشهر واکاوی کرد. برای دستیابی به هدف یادشده، فرآیند انجام پژوهش در سه گام به شرح زیر است:

گام اول) مرور پیشینه و تدوین چهارچوب نظری: بررسی نظام‌مند مطالعات مرتبط با موضوع «ارتباط شهر با دریا» و تبیین عوامل و نیروهای مؤثر بر آن در چهارچوب رویکرد اجتماعی - مکانی نسبت به تغییرات فرم محیط ساخته‌شده.

شکل ۲- نحوه ایجاد ارتباط میان عناصر مادی و غیر مادی شهر بوشهر با دریا در فرآیند پاسخگویی به پرسش‌ها و دستیابی به اهداف پژوهش

ساختند (فلور، ۱۳۸۷: ۳۰). کم‌رنگ شدن نقش تجاری بوشهر در دوران پهلوی اول و دوم همچنان ادامه یافت، به نحوی که در اواخر حکومت پهلوی، بوشهر به عنوان یک بندر نظامی و صنعتی مورد توجه قرار گرفت. از این‌رو مراحل دگرگونی بوشهر از یک بندر کمرونق ترانزیتی به یک پایگاه نظامی و صنعتی و تغییر ارتباط آن با دریا در چارچوب نظری این پژوهش در دو مرحله به شرح زیر قابل صورت‌بندی است:

مرحله اول: فرآیند تضعیف جایگاه بوشهر به عنوان یک بندر ترانزیتی (دوره پهلوی اول)

محیط اجتماعی: با قدرت گرفتن رضاشاه و شکل‌گیری ارتش مدرن، نظارت دولت مرکزی از طریق این بازوی نظامی بر فرآیندهای اجتماعی شهر بوشهر بیشتر شد.

یافته‌های پژوهش

شرایط ویژه ساختار اقتصادی بوشهر در دوره زندیه که توماس ریکس از آن با عنوان دوران رنسانس تجاری این شهر یاد می‌کند (سعادت، ۱۳۹۰: ۳۵۳)، در اوایل قاجار نیز تداوم یافت و شکوفاتر شد (اسدپور، ۱۳۹۸: ۲۱۷). اما حضور انگلیسی‌ها به عنوان «سلطان بی‌تاج و تخت خلیج فارس» در بوشهر (رستگار، ۱۳۹۲: ۱۳) و عدم حمایت حکومت مرکزی موجب شد تا ساختار سیاسی این شهر، استقلال و کارایی خود را از دست دهد (مظفری‌زاده، ۱۳۹۶: ۳۷۷). بر این مبنای، انگلیسی‌ها با تصرف چهارباره بوشهر (مشایخی، ۱۳۸۶: ۲۳)، قبضه گمرک و به انحصار درآوردن بازرگانی این شهر (شیخ‌نوری، ۱۳۹۱: ۱۸۵)، موجبات دگرگونی نقش بوشهر از یک بندر تجاری به یک بندر ترانزیتی و نقطه‌ای برای انتقال کالا را فراهم

به نحوی که رضاشاه در جریان بازدید خود از بوشهر (۱۳۰۱) بیان کرد که نظامی‌ها، نمایندگان حکومت مرکزی در این شهر هستند (فلور، ۱۳۹۹: ۵۱۵). این اعمال قدرت بر ساختار سیاسی بوشهر، اثراتی را به همراه داشت که از آن جمله می‌توان به قیام خوانین و گسترش ناامنی در پی فرمان خلع سلاح حاکمان محلی در بوشهر (مشایخی، ۱۳۸۲: ۱۲۵)، تبدیل بلدیه از یک سازمان مردم‌نهاد به بازوی اجرایی دولت مرکزی در پی تصویب قانون منع دریافت عوارض به نام بلدیه از تجار بوشهر (محمدی و اسدپور، ۱۴۰۱: ۱۴۷) و رشد فساد در ادارات دولتی (فلور، ۱۳۹۹: ۵۲۹) اشاره نمود. وقوع جنگ جهانی دوم نیز موجب شد تا محیط اجتماعی در بوشهر بار دیگر در شهریور ۱۳۲۰ تحت تأثیر نیروهای سیاسی در مقیاس بین‌المللی قرار گیرد که پیامدهای آن عبارتند از: مشکلات در تأمین مواد غذایی، تصرف خور سلطانی، تصرف ملکی و شیوع بیماری‌های مسری (حق‌پرست، ۱۴۰۰: ۳۵).

این عوامل، نقش زیادی در تغییر ساختار اقتصادی بوشهر داشتند که مهمترین آنها ورشکستگی و مهاجرت جامعه تجار از این شهر (اسدپور، ۱۳۹۸: ۲۱۹) به مقصدهایی چون خوزستان، شیراز، اصفهان، تهران، کویت، بحرین و هند بود (پدیدار، ۱۳۹۳، ۱۱۴). دلایل دیگر این ورشکستگی عبارتند از: قانون انحصار تجارت در بوشهر (نعمتی و تقوایی زحمتکش، ۱۳۹۳: ۱۳۰)، توسعه زیرساخت‌ها تجاری در بنادر خوزستان (نظامی، ۱۳۹۰: ۱۲۵) و قانون‌نامه‌های وضع‌شده از سوی متفقین (حق‌پرست، ۱۴۰۰: ۳۷). مهاجرت این طبقه اجتماعی موجب تضعیف و اضمحلال حیات اجتماعی بوشهر نیز شد (جمعیت از سی هزار نفر در سال ۱۲۹۲ به شانزده هزار نفر در سال ۱۳۱۶ رسید) (اسدپور، ۱۳۹۸: ۲۱۹). به نحوی که قدسی (۱۳۱۶) بیان می‌کند: «در دوران رضا

شاه به واسطه تأسیس راه‌آهن و احداث بندر شاهپور، بوشهر وضعیت بندری خود را از دست داده و رو به خرابی رفته» (رستگار، ۱۳۹۲: ۱۹۸). در تأیید این موضوع، اسدپور با بررسی اسامی تجار بوشهر در سال ۱۳۰۰ و مقایسه آن با اسامی و تنوع بازرگانان بوشهری در سال ۱۳۲۰، تغییرات عمده جامعه تجار را نشان می‌دهد (اسدپور، ۱۳۹۸: ۲۱۹). از این رو با خروج تجار از بوشهر و انحطاط جامعه تجاری، ریشه‌های ساختار فرهنگی این شهر که هویتی برخاسته از بازرگانی، تجارت و دریانوردی داشت، از هم گسسته شد.

محیط طبیعی: در این دوره انگلیسی‌ها، بوشهر (موقعیت جغرافیایی) را حلقه اتصال خود با سایر نیروهای متفق در خوزستان و کرانه‌های شمالی خلیج فارس در نظر می‌گرفتند (چمن‌کار، ۱۳۹۹: ۳). علاوه بر آن، از یک طرف دشواری‌های رفت‌وآمد (موانع طبیعی) و انتقال کالا از بوشهر به بازارهای شیراز و اصفهان و از طرف دیگر نزدیکی به بندرهای تجاری خوزستان و شرایط بهتر اقتصادی در این بنادر، موجب شد تا از رونق تجاری بوشهر کاسته شود (نعمتی و تقوایی زحمتکش، ۱۳۹۳: ۱۳۴).

محیط ساخته‌شده: در این دوره، کارگزاران توسعه، سازمان‌ها و ادارات دولتی با محوریت بلدیه بودند که محیط ساخته‌شده را در جهت برآورده کردن اهداف حکومت مرکزی دگرگون ساختند. از این رو ساختار فضایی بوشهر در این دوره، دگرگون‌های کمی را تجربه نمود (شکل ۳) که عبارتند از:

۱. **ساخت پارک و میدان یادبود رضاشاه:** در سال ۱۳۱۶، قبرستان قدیم شهر (پشت مسجد فیل) تخریب (به جز «آکوچیکا») شد و باغ ملی احداث گردید. پس از آن، با نصب مجسمه رضاشاه روبه‌روی بیمارستان بوشهر، میدان یادبود او نیز ساخته شد (حمیدی، ۱۳۹۵: ۲۵).

۲. توسعه بندرگاه و تأسیسات بندری: در سال ۱۳۱۰، دولت مرکزی برای انبار کالاهای انحصاری، گمرک بوشهر را توسعه داد که شامل ساخت سکوی بتونی (با عنوان «بولت»)، سکوی چوبی، انبارها و اضافه شدن تعدادی بالابر بود (حمیدی، ۱۳۸۴: ۵۳).

۱. تهیه طرح‌های توسعه؛ طرح آمایش سرزمین ستیران در سال ۱۳۵۳ و طرح جامع شهر بندر بوشهر در سال ۱۳۵۷ (مهندسین مشاور شهر و برنامه، ۱۳۸۱: ۲۴۸)

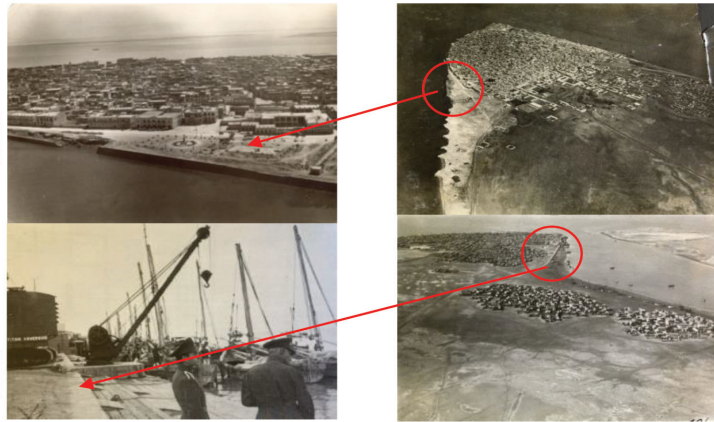
۲. تأسیس پایگاه نیروی هوایی و دریایی شاهنشاهی (۱۳۴۴)

۳. تأسیس شرکت صنایع دریایی (۱۳۴۸) (مظفری‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۲۲)

۴. گسترش اداره بنادر و کشتیرانی

۵. تأسیس نیروگاه اتمی (۱۳۵۵) (مشاور مهندسین داض، ۱۳۵۷: ۵۴)

از این‌رو ساختار اقتصادی بوشهر بر پایه حضور کارمندان دولتی در بخش‌های خدماتی (۶۹/۷ درصد) و صنعتی (۲۲/۹ درصد) شکل گرفت. بر این مبنای سال ۱۳۴۰ به بعد، مهاجرت به بوشهر شدت گرفت (اسدپور، ۱۳۹۸: ۲۲۹) و جمعیت این شهر از ۱۸ هزار نفر در سال ۱۳۳۵ به ۶۲ هزار نفر در سال ۱۳۵۶ افزایش یافت (مهندسین مشاور داض، ۱۳۵۷: ۲۱). اما برخلاف گذشته، افراد مهاجر اغلب کارمندان دولتی یا کارگران ساختمانی بودند (همان: ۴۴). با شکل‌گیری طبقه اجتماعی کارمندان

میدان و مجسمه یادبود رضاشاه

اسکله و بارانداز اصلی بوشهر

شکل ۳- تغییرات محدود ساختار کالبدی شهر بوشهر بین سال‌های ۱۳۰۱ (سمت راست) و ۱۳۱۶ (سمت چپ) (منبع: بنیاد ایران‌شناسی شعبه بوشهر، ۱۴۰۲)

مرحله دوم: فرآیند دگرگونی بوشهر از یک بندر ترانزیتی به یک بندر صنعتی و نظامی (دوره پهلوی دوم)

- محیط اجتماعی: تضعیف ساختار سیاسی بوشهر در نیمه اول حکومت محمدرضا شاه همچنان ادامه یافت؛ تا جایی که این شهر در جریان نهضت جنوب (۱۳۲۵) به تصرف خوانین درآمد (میرتقی و احسانی مقدم، ۱۳۹۵: ۲۷) و کنسولگری انگلیس از بوشهر به بحرین انتقال یافت (مشایخی، ۱۳۸۲: ۲۲۰). اما در سال ۱۳۴۰، تحولی مهم در حوزه فرمانداری کل بنادر و جزایر خلیج فارس به وقوع پیوست؛ زیرا تابعیت این فرمانداری از استان هفتم (استان فارس) ملغی شد و با مرکزیت بوشهر از لحاظ اداری، مستقل اعلام شده، در نهایت در سال ۱۳۵۲، به استانداری بوشهر تبدیل شد (رستگار، ۱۳۹۲: ۵۶۴؛ میرتقی و احسانی مقدم، ۱۳۹۵: ۱۱۳). از این زمان به بعد، بوشهر به عنوان یک پایگاه نظامی، سیاسی و اداری تحت سیطره و نفوذ نیروی حاکمیت در مقیاس ایران قرار گرفت. بر این مبنای ساختار اقتصادی این شهر نیز اتفاقات و دگرگونی‌های فراوانی را تجربه نمود که عبارتند از:

و تبلیغات حکومت پهلوی، هر آنچه به عنوان هویت جامعه جدید مطرح می‌گردد، اغلب ریشه‌های خود را نه در هویت ایرانی، بلکه فراسوی مرزها و در هویتی کاملاً بیگانه دوانیده است (حیسی، ۱۳۸۳: ۱۵۶). از این رو عناصر فرهنگی جدیدی مانند سینما، رادیو، کتابخانه‌های عمومی و غیره در بوشهر بروز و ظهور می‌یابند (مشاور مهندسین داض، ۱۳۵۷: ۷۵).

- محیط طبیعی: در این مرحله، بوشهر به واسطه قرارگیری در کنار خلیج فارس، نزدیکی به شیراز، بندرعباس و خوزستان (موقعیت جغرافیایی)، به عنوان یک پایگاه نظامی مورد توجه حکومت مرکزی قرار گرفت. اما وجود موانع طبیعی، نبود راه ارتباطی مناسب، احاطه شدن توسط دریا از سه جهت (شرق، شمال و غرب)، وجود اراضی آبگیر و باتلاقی در محدوده شهر و عمق کم آب در خور سلطانی، موانعی در جهت توسعه این شهر ایجاد نمود (همان: ۱۱).

- محیط ساخته‌شده: در این دوره، کارگزاران توسعه، سازمان‌ها و ادارات دولتی با محوریت اداره بنادر و کشتیرانی و بلدییه هستند که محیط ساخته‌شده را در جهت برآورده کردن اهداف حکومت مرکزی (نظامی - صنعتی - اقتصادی) دگرگون ساختند. تصاویر هوایی تا سال ۱۳۳۴ نشان می‌دهد که تغییرات قابل توجهی در محیط ساخته‌شده رخ نداده است. اجزای اصلی ساختار فضایی شهر در این دوره شامل پهنه‌های بافت مسکونی چهار محل، محله جبری، محدوده‌های نیمه‌تجاری در حد فاصل این دو، پهنه اداری - خدماتی در مجاورت کنسولگری سابق انگلیس، گمرک و تجارتخانه‌ها بود که با محورهایی (خیابان لیان، نادر، نواب، کریمخان زند، سنگی، راسته بازار، محورهای مواصلاتی درون چهار محل و محور ساحلی در جبهه شرقی) به یکدیگر متصل می‌شدند (شکل ۴).

از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۵، محیط ساخته‌شده

بوشهر، دگرگونی‌های عظیمی را تجربه نمود که عبارتند از:

۱. **احداث خیابان ششم بهمن (۱۳۴۱):** که موجب از هم‌گسیختگی کلیت بافت و شالوده ارتباطات و سلسله‌مراتب آنها، آسیب زدن به سازمان محله‌ای و همچنین رنگ باختن و از رونق افتادن بازار سنتی شهر شد (حیدری، ۱۳۸۹: ۲۰۶).

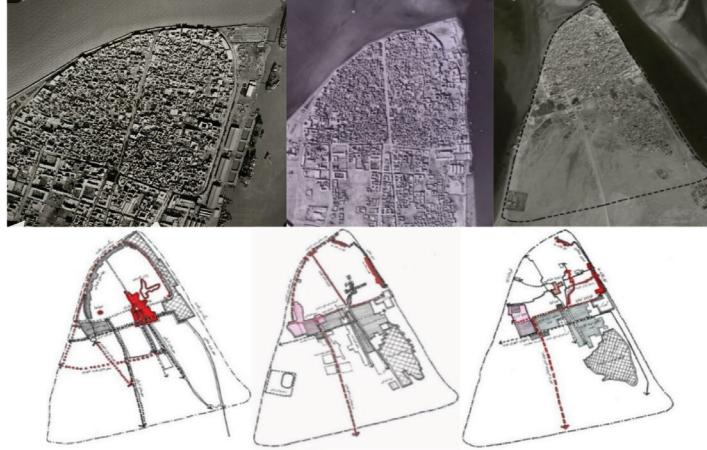
۲. **توسعه محدوده اداره بنادر و کشتیرانی (۱۳۴۵):** در این طرح، جبهه شرقی شهر به طول ۸۰۰ و عرض ۶۰ تخریب شد (عبرانی و دیگران، ۱۳۶۶: ۵؛ حیدری، ۱۳۹۲: ۵۴). از این رو با توسعه گمرک و ایجاد رینگ حرکتی در اطراف شهر، کالبد خطی تجارتخانه‌ها در لبه شرقی از بین رفت که این موضوع با ایجاد گسست میان بازار با خور سلطانی موجب وارد آمدن آسیب‌های کالبدی و عملکردی زیادی به بازار شد (طراحان رهاوند شهر، ۱۳۹۲: ۳۳).

۳. **شکل‌گیری محلات جدید:** از سال ۱۳۴۵، تمامی محلات جنوبی شهر تا حد شمالی فنس نیروی هوایی به محدوده شهر بوشهر اضافه شد (حیدری، ۱۳۸۹: ۲۰۶). از این رو محلات بوشهر در قالب سه بافت شهری قدیمی (محلات غربی و محلات شرقی)، میانی (جبری، صلح‌آباد و جفره ماهینی) و جدید (سنگی شرقی، سنگی غربی، شکری، پودر، بنمانع، هلالی، تل کوتی، عسلویه، باغ‌زهرا، نیدی، باغ‌نار و عالی‌آباد) شکل گرفتند (مهندسین مشاور داض، ۱۳۵۷: ۷۲). در فاصله سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۵۷ نیز مناطق روستایی امامزاده، تنگک محمد جعفری و زنگنه و صفری، ریشهر، سرتل و ترمینال در محدوده شهر بوشهر اضافه شدند (امیری، ۱۳۷۹: ۱۲۲).

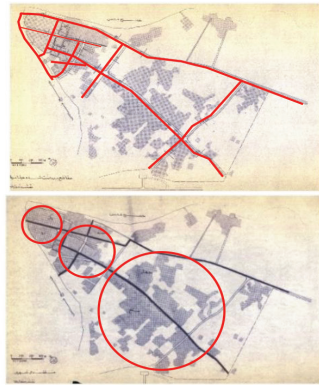
۴. **ایجاد خیابان‌های جدید:** در این دوره، ساختار نوین شبکه‌های ارتباطی بوشهر (شکل ۵) که استخوان‌بندی اصلی شهر را تا امروز تعیین می‌نمایند، شکل گرفت.

و ادارات دولتی از محلات قدیم به مناطق نوساز مهاجرت کنند (عبرانی و دیگران، ۱۳۶۶: ۱۰).

۵. فرسوه شدن بافت قدیم: ایجاد و گسترش مناطق نوساز در پیرامون هسته اولیه شهر و رسیدگی نکردن به محلات قدیمی بین سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۷ موجب شد تا مردم

شکل ۴- تضاویر هوایی به ترتیب در سال ۱۳۳۵، ۱۳۴۵ و ۱۳۵۲ (بالا از راست به چپ)، الگوی ساختاری شهر در سال ۱۳۳۵، ۱۳۴۵ و ۱۳۵۲ (پایین از راست به چپ)
(منبع: طراحان رهاوندشهر، ۱۳۹۲: ۱۰؛ بنیاد ایران‌شناسی شعبه بوشهر، ۱۴۰۲)

بافت قدیم
بافت میانی
بافت جدید

منطقه‌بندی (سمت چپ بالا و پایین) شهر بوشهر در سال ۱۳۵۷
(منبع: مهندسین مشاور داض، ۱۳۵۷: ۴۱)

موردنظر نشان می‌دهد. در دوره پهلوی اول، ارتباط ساختار سیاسی بوشهر با دریا برای تأمین منافع اقتصادی حکومت مرکزی شکل گرفت. با وقوع جنگ جهانی دوم، دریا به ابزاری برای سلطه بر تمام فرآیندهای اجتماعی در بوشهر تبدیل شد. بر این مبنای تضعیف فعالیت‌های تجاری و بازرگانی و شکل‌گیری ادارات دولتی، ارتباط ساختار اقتصادی و اجتماعی بوشهر

تجزیه و تحلیل (تبیین تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر)

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر در دوره پهلوی اول و دوم، نتیجه تعامل و برهم‌کنش پیچیده‌های میان نیروهای حاصل از ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، محیط طبیعی و محیط ساخته‌شده است. جدول شماره (۱)، این ارتباط و برهم‌کنش را در بازه زمانی

با دریا، تنها به فعالیت‌های ماهیگیری به شیوه سنتی محدود شد. از این رو با توسعه‌های جدید در محدوده شرقی و شمال شرقی شهر (انبار کالاهای انحصاری)، محیط ساخته شده نیز بخشی از ارتباط خود را با دریا از دست داد.

در دوره پهلوی دوم، دریا عاملی برای قدرت یافتن دوباره ساختار سیاسی بوشهر به منظور تأمین منافع عظیم نظامی، سیاسی و اقتصادی حکومت مرکزی بود. از این رو با توسعه فعالیت‌های خدماتی و صنعتی با کارکردهای ملی، ارتباط دریا با ساختار اقتصادی بوشهر مجدداً تضعیف گشت. به کارگیری نیروی کار در بخش خدمات و صنایع دولتی، ارتباط دریا با ساختار اجتماعی بوشهر را نیز دگرگون ساخت؛ زیرا تا پیش از این دوران، جامعه بوشهر بر پایه منافع مادی حاصل از دریا در این محیط طبیعی حضور داشت؛ اما با قطع

این ارتباط، حیات ساختار اجتماعی بوشهر، دیگر به دریا وابسته نبود. طبقه کارمندی که در بوشهر به تازگی شکل گرفته بود، نیازهای جدیدی داشت که ارتباط ساختار اجتماعی بوشهر با دریا را شکل داد که عبارتند از: نیاز به ارتباط با طبیعت، گذراندن اوقات فراغت، پیاده‌روی، ورزش، تماشای غروب آفتاب و غیره. در این دوره، دریا دروازه ورود فرهنگ‌ها به ویژه فرهنگ جوامع مدرن و عناصر فرهنگی آنها به ساختار فرهنگی بوشهر بود که وجود طبقه کارمند و تحصیل کرده در بوشهر، این فرآیند را تسریع نمود. بر این اساس (توسعه اداره بنادر و کشتیرانی و غیره)، ارتباط محیط ساخته شده با دریا در محدوده شمالی و شرقی نیز به کلی قطع شد و شهر در جهت دور شدن از دریا در محدوده جنوبی گسترش یافت.

جدول ۱- ارتباط متقابل محیط اجتماعی و محیط ساخته شهر بوشهر با دریا به عنوان بخشی از محیط طبیعی در دوره پهلوی اول و دوم

ارتباط با دریا (بخشی از محیط طبیعی شهر بوشهر)						دوره
محیط ساخته شده شهر بوشهر		محیط اجتماعی شهر بوشهر (ساختارها)				
توسعه‌های جدید	کارگزاران توسعه	فرهنگی	اجتماعی	اقتصادی	سیاسی	
توسعه در محدوده جنوب (در نزدیکی دریا)	بازرگانان	دریا دروازه ارتباط با سایر فرهنگ‌ها	طبقه اجتماعی بازرگانان (دریا عامل حیات)	بر پایه بازرگانی (منافع حاصل از دریا)	دریا عامل ضعف	اواخر قاجار
توسعه محدود در شرق (قطع ارتباط با دریا)	ادارات دولتی (بلدیه)	دریا دروازه ارتباط با سایر فرهنگ‌ها	طبقه اجتماعی صیادان (دریا عامل حیات) و کارمندان (رفع نیازها)	بر پایه صیادی (منافع حاصل از دریا) و کارمندی (بی ارتباط با دریا)	دریا عامل ضعف	پهلوی اول
توسعه در شرق (قطع ارتباط با دریا) و جنوب (دور از دریا)	ادارات دولتی (اداره بنادر و کشتیرانی و بلدیه)	دریا دروازه ورود عناصر فرهنگی جدید	طبقه اجتماعی کارمندان (رفع نیازها)	بر پایه کارمندی (بی ارتباط با دریا)	دریا عامل قدرت	پهلوی دوم

در هر یک از دوره‌های پهلوی اول و دوم شکل گرفته است. اما این ویژگی‌ها در طول فرآیند توسعه شهر بوشهر در دوره‌های یادشده ثابت نبوده و متأثر از عوامل و نیروهای بیرونی، دگرگونی یافته‌اند. به صورت کلی، نیروهای بیرونی در دوره پهلوی اول عبارتند از:

۱. تمرکز قدرت سیاسی و نظامی در مرکز

بحث (چیستی عوامل و نیروهای مؤثر بر تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر)

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ارتباط دریا و شهر بوشهر بر مبنای ویژگی‌های محیط اجتماعی (ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی)، محیط طبیعی و محیط ساخته شده این شهر

ایران

۲. سیاست‌های دولت در نوسازی ارتش و نیاز به افزایش درآمدها از طریق فروش نفت و تغییر در ساختار اقتصادی کشور

۳. تغییر جهت توسعه تجاری بنادر جنوبی ایران به سمت بنادر خرمشهر و آبادان با محوریت بهره‌برداری از تأسیسات نفتی

۴. اشغال ایران توسط متفقین در جریان جنگ جهانی دوم و برکناری رضاشاه

این نیروهای بیرونی در دوره پهلوی دوم عبارتند از: ۱- افزایش قیمت نفت و درآمدهای

نفتی، ۲- سرمایه‌گذاری گسترده دولت در بخش‌های صنایع سنگین، عمران شهری و خدمات بانکداری و ۳- تضعیف بخش کشاورزی.

از این‌رو برای تبیین عوامل و نیروهای مؤثر بر فرآیند تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر در هر یک از دوره‌های یادشده، تغییر ویژگی محیط‌های اجتماعی، طبیعی و ساخته‌شده شهر بوشهر نسبت به دوره قبل (بخش یافته‌ها) بررسی شد که می‌توان آن را در قالب جدول زیر (جدول شماره ۲) خلاصه نمود.

جدول ۲- عوامل و نیروهای مؤثر بر تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر در طول فرآیند توسعه این شهر در دوره‌ها پهلوی اول و دوم (سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷)

دوره	فرآیند توسعه	تغییرات نسبت به دوره قبل (عوامل و نیروهای مؤثر بر تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر)
پهلوی اول (تضعیف جایگاه بوشهر به عنوان یک بندر ترانزیتی)	محیط اجتماعی	۱- ساختار سیاسی <ul style="list-style-type: none"> • افزایش قدرت نیروهای نظامی در ساختار سیاسی بوشهر • رشد فساد در ادارات دولتی و تغییر پی‌درپی فرمانداران بوشهر • افزایش ناامنی در پی قیام خوانین محلی بوشهر • تبدیل بلدیه بوشهر به بازوی اجرایی دولت مرکزی • بی‌ثباتی سیاسی و کاهش نقش بوشهر در مبادلات منطقه‌ای و بین‌المللی ۲- ساختار اقتصادی <ul style="list-style-type: none"> • مهاجرت تجار بزرگ از بوشهر به خوزستان، شیراز، تهران، کویت و هند • محدود شدن فعالیت‌های اقتصادی و رکود بازار در بوشهر • ناکامی دولت در توسعه صنعتی و تأسیس اتاق بازرگانی بوشهر • محدودیت فعالیت‌های اقتصادی دریا محور به ماهی‌گیری و صیادی به شیوه سنتی ۳- ساختار اجتماعی <ul style="list-style-type: none"> • کاهش جمعیت شهر بوشهر • مهاجرت تجار و طبقه نخبگان از بوشهر ۴- ساختار فرهنگی <ul style="list-style-type: none"> • تضعیف هویت فرهنگی مبتنی بر دریانوردی با انحطاط جامعه تجار بوشهری
	محیط طبیعی	۱- موقعیت جغرافیایی <ul style="list-style-type: none"> • تبدیل بوشهر به حلقه اتصال انگلیسی‌ها به سایر نیروهای متفقین (مسیر ترانزیت نیروهای نظامی و کالا) • نزدیکی به بنادر رقیب در خوزستان ۲- فرم زمین <ul style="list-style-type: none"> • وجود موانع طبیعی (کوه) و مسیرهای صعب‌العبور مابین بوشهر و شهرهای مرکزی ایران (شیراز، اصفهان)
محیط ساخته‌شده	۱- کارگزاران توسعه <ul style="list-style-type: none"> • ادارات و سازمان‌های دولتی با محوریت بلدیه ۲- توسعه‌های جدید <ul style="list-style-type: none"> • شروع فرآیند احداث خیابان‌های جدید در بافت قدیمی شهر • ایجاد پارک ملی و میدان یادبود رضاشاه • توسعه محدود تأسیسات انبارداری در همجواری خور سلطانی 	

دوره	فرآیند توسعه	تغییرات نسبت به دوره قبل (عوامل و نیروهای مؤثر بر تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر)
پهلوی دوم (دگرگونی بوشهر از یک بندر ترانزیتی به یک بندر نظامی و صنعتی)	محیط اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> ۱- ساختار سیاسی <ul style="list-style-type: none"> ● استقلال فرمانداری کل بنادر و جزایر خلیج فارس با مرکزیت بوشهر (۱۳۴۰) ● تبدیل فرمانداری کل بنادر و جزایر خلیج فارس به استانداری بوشهر (۱۳۵۲) ● توسعه فعالیت‌های نظامی با کارکرد ملی در بوشهر (پایگاه‌های هوایی و دریایی ارتش) ۲- ساختار اقتصادی <ul style="list-style-type: none"> ● توسعه فعالیت‌های صنعتی و خدماتی (شرکت صنایع دریایی، نیروگاه اتمی، اداره بنادر و کشتیرانی) ● تغییر در ترکیب شاغلان با افزایش تعداد کارمندان دولتی در ساختار اقتصادی شهر بوشهر ● تضعیف نقش بخش خصوصی در ساختار اقتصادی شهر بوشهر ۳- ساختار اجتماعی <ul style="list-style-type: none"> ● افزایش جمعیت شهر بوشهر در اثر مهاجرات به این شهر ● ظهور جامعه کارمندی و گسترش طبقه کارگران غیر بومی ۴- ساختار فرهنگی <ul style="list-style-type: none"> ● توسعه عناصر فرهنگی جدید (سینما، رادیو، کتابخانه عمومی و غیره) به واسطه حضور جامعه کارمندان و تحصیل‌کردگان
	محیط طبیعی	<ul style="list-style-type: none"> ۱- موقعیت جغرافیایی <ul style="list-style-type: none"> ● قرار گرفتن در کنار خلیج فارس و فاصله نزدیک با شهرهای شیراز، بندرعباس و اهواز ۲- فرم زمین <ul style="list-style-type: none"> ● وجود موانع طبیعی مابین بوشهر و شهرهای مرکزی ایران ● وجود اراضی پست و باتلاقی در شبهه جزیره بوشهر ۳- عمق آب <ul style="list-style-type: none"> ● کم بودن عمق آب در خور سلطانی (مانع پهلوگیری شناورها)
	محیط ساخته‌شده	<ul style="list-style-type: none"> ۱- کارگزاران توسعه <ul style="list-style-type: none"> ● ادارات و سازمان‌های دولتی با محوریت اداره بنادر و کشتیرانی، پایگاه‌های هوایی و دریایی، شهرداری بوشهر ۲- توسعه‌های جدید <ul style="list-style-type: none"> ● ایجاد خیابان ششم بهمن (۱۳۴۱) و تقسیم بافت قدیم شهر به محدوده شرقی و غربی ● گسترش اداره بنادر و کشتیرانی با هدف بهبود تأسیسات بندری و ایجاد اسکله‌های جدید (تخریب محدوده شرقی بافت قدیمی شهر) ● شکل‌گیری محلات جدید در محدوده جنوبی شهر ● فرسوده شدن بافت قدیمی شهر و انتقال مراکز اداری - خدماتی به مناطق نوساز ● ایجاد شبکه جدیدی از خیابان‌ها

مقاله پیش رو همانند مطالعات پیشین در دیگر شهرهای ساحلی در بخش اول به چستی عوامل و نیروهای مؤثر بر ارتباط دریا با شهر بوشهر پرداخته و نشان داد که ارتباط شهر با دریا در دوره پهلوی اول و دوم تحت تأثیر عوامل و نیروهای گوناگونی قرار داشته است که می‌توان آن را در قالب نیروهای حاصل از محیط‌های اجتماعی، طبیعی و ساخته‌شده دسته‌بندی نمود. در مرحله دوم با استفاده از چهارچوب نظری اجتماعی- مکانی (مدنی‌پور، ۱۳۹۶: ۱۹۸) تلاش شد تا چگونگی اثرگذاری این نیروها بر فرآیند تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر را در دوره‌های یادشده برجسته سازد که وجه

تمایز و بداعت مقاله حاضر با پژوهش‌های پیشین به حساب می‌آید.

نتیجه‌گیری

در چارچوب نظری این مقاله، تغییرات کلان در بوشهر در دوره پهلوی اول و دوم، محصول فرآیندی اجتماعی- مکانی در این شهر است. این فرآیند در یک محیط اجتماعی، در یک محدوده طبیعی نزدیک به دریا و متأثر از نیروهای بیرونی در طول زمان روی داده است. بر این اساس مطابق با شکل (۱)، دریا به صورت مداوم به عنوان بخشی از محیط طبیعی و در قالب عوامل توسعه با سایر اجزای فرآیند یادشده در یک ارتباط متقابل

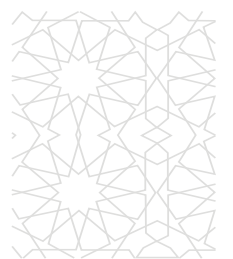
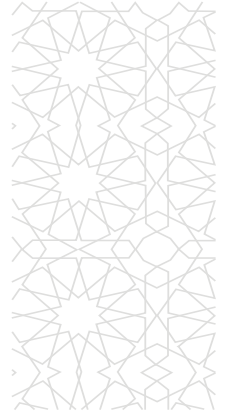
قرار داشته است. این بدان معناست که دریا بر محیط اجتماعی (ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی) و محیط ساخته‌شده (کارگزاران توسعه و توسعه‌ها جدید) شهر بوشهر تأثیرگذار بوده و از آنها تأثیر پذیرفته است (جدول ۱) و فرآیند تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر در دوره یادشده، نتیجه تعامل و برهم‌کنش پیچیده میان نیروهای گوناگون است (جدول ۲).

نتایج حاصل از توصیف فرآیند تغییر ارتباط دریا با شهر بوشهر در دوره‌های پهلوی اول و دوم و تبیین عوامل و نیروهای مؤثر بر این تغییر ارتباط، نشان داد که سیاست‌های رضاشاه، وقوع جنگ جهانی دوم و تصمیم‌های محمدرضاشاه (نیروی‌های سیاسی در مقیاس ملی و بین‌المللی)، بیشترین اثرگذاری را بر این فرآیند (تغییر ارتباط دریا با شهر) داشته‌اند. در ارتباط با چگونگی اثرگذاری این نیروها باید بیان نمود که نیروهای یادشده از طریق ایجاد تغییر در ساختار سیاسی شهر بوشهر، موجبات تغییر ارتباط این شهر با دریا را در دو مرحله فراهم نمودند. در مرحله اول (پهلوی اول)، تضعیف استقلال ساختار سیاسی شهر بوشهر و تغییر در ساختار اقتصادی آن موجب تضعیف جایگاه این شهر به عنوان یک بندر ترانزیتی در میان سایر بنادر جنوبی ایران شد و در مرحله دوم (پهلوی دوم)، افزایش قدرت ساختار سیاسی بوشهر در جهت تأمین اهداف حکومت مرکزی مجدداً موجب تغییر در ساختار اقتصادی این شهر و تبدیل نقش آن از یک بندر ترانزیتی به یک بندر صنعتی و نظامی شد. این موضوع، مهاجرت طبقه

اجتماعی تجار از بوشهر به سایر شهرها و کاهش جمعیت محله‌های بهبهانی، شنبدی، دهدشتی و کوتی را در مرحله اول و مهاجرت طبقه اجتماعی کارمندان از سایر شهرها به بوشهر و افزایش جمعیت محله‌های جدید را در مرحله دوم به همراه داشت.

از این رو طبق جدول (۱) می‌توان مشاهده نمود که تغییرات بیان‌شده در مرحله اول و دوم موجب تضعیف پیوند میان ساختارهای یادشده (اجتماعی و اقتصادی) با دریا در طول فرآیند توسعه این شهر می‌گردد. افزون بر این، سایر نیروهای بیان شده در جدول (۲) نیز بر این تغییر ارتباط دریا با شهر تأثیرگذارند که از جمله مهمترین آنها می‌توان به موقعیت جغرافیایی شهر بوشهر و عمق کم آب در خور سلطانی اشاره نمود. بر این مبنای محیط ساخته‌شده شهر بوشهر (به عنوان نمود عینی تغییرات بیان‌شده) نیز در این دو مرحله در جهت تضعیف پیوندهای خود با دریا توسعه یافت که در قالب دو تغییر عمده کالبدی ظهور می‌یابد. این تغییرات عبارتند از: شکل‌گیری محله‌های جدید در محدوده جنوبی به دور از دریا و تخریب هسته اولیه شهر بوشهر در محدوده شرقی به منظور توسعه اداره بنادر و کشتیرانی.

از این رو با تضعیف ارتباط محیط اجتماعی (ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی) و پیوند محیط ساخته‌شده شهر بوشهر با دریا به عنوان بخشی از محیط طبیعی، موجبات فرسودگی هسته اولیه این شهر (محله‌های بهبهانی، شنبدی، دهدشتی و کوتی) در مجاورت دریا فراهم آمد.

منابع

- اسدپور، حمید (۱۳۹۸) «موانع تاریخی توسعه در دوره پهلوی»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، سال سیزدهم، شماره ۲۵، صص ۲۱۳-۲۳۸.
- DOI: 10.22111/jhr.2020.31045.2612.
- امیری، نورالدین (۱۳۷۹) بررسی عوامل مؤثر بر توسعه کالبدی (مطالعه موردی: بندر بوشهر)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، به راهنمایی محمد کبگانی، دانشگاه شیراز، ایران.
- بنیاد ایران‌شناسی شعبه بوشهر (۱۴۰۲) آرشیو اسناد و تصاویر، بوشهر.
- پدیدار، مجتبی (۱۳۹۳) اسنادی از اتاق بازرگانی بوشهر ۱۳۰۸-۱۳۳۳ ه.ش، تهران، آدابوم.
- چمنکار، محمدجعفر (۱۳۹۹) «تأثیر جنگ بین‌الملل دوم بر تنزل جایگاه اقتصادی بندر بوشهر»، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، سال اول، شماره ۱۷، صص ۱۱-۲۸.
- DOI: 10.30473/lhst.2021.7559.
- حبیبی، محسن (۱۳۸۳) از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، تهران، دانشگاه تهران.
- حق‌پرست، گالیا (۱۴۰۰) «جنگ جهانی دوم و حضور متفقین در بندر بوشهر (۱۳۲۰-۱۳۲۳ ه.ش)»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال بیست‌وسوم، شماره ۴، صص ۳۱-۵۰.
- DOR: 20.1001.1.17352010.1400.23.89.2.2
- حمیدی، جعفر (۱۳۸۴) استان زیبای بوشهر، بوشهر، شروع.
- (۱۳۹۵) فرهنگنامه بوشهر، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- حیدری، جهانگیر (۱۳۸۹) بافتهای فرسوده بوشهر و توسعه درون‌شهری، پایان‌نامه دکترای تخصصی جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، به راهنمایی محمد سلیمانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت معلم تهران، ایران.
- (۱۳۹۲) «بررسی نقش دولت در پیدایش و توسعه کالبدی- فضایی بندر بوشهر»، فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات شهری، سال دوم، شماره ۷، صص ۴۷-۶۰.
- رستگار، زکریا (۱۳۹۲) بوشهر تاریخ، سرزمین، فرهنگ، تهران، آبتین‌نگار.
- رفیعیان، مجتبی و گل‌کوگیاچی (۱۴۰۰) «شناسایی و اولویت‌بندی شاخص‌های کیفیت محیطی در پهنه‌های ساحلی»، مطالعات شهری، سال دهم، شماره ۳۷، صص ۳-۱۶.
- DOI: 10.34785/J011.2021.284.
- سعادت، محمدحسین (۱۳۹۰) تاریخ بوشهر، تهران، کازرونیه.
- شیخنوری، محمدمیر (۱۳۹۱) خیزش جنوب (قیام ضد استعماری مردم بوشهر علیه تجاوز نظامی بریتانیا)، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- طراحان رهاوند شهر (۱۳۹۲) طرح جامع بافت تاریخی- فرهنگی بوشهر، بوشهر، اداره کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر.
- علی‌الحسابی، مهران و غلامرضا مرادی (۱۳۹۸) «مدل تصویر ذهنی ارزیابان در ادراک محیط (مطالعه موردی: شهر بوشهر)»، تحقیقات جغرافیایی، شماره سی‌وچهارم، شماره ۲، صص ۲۶۹-۲۸۰.
- DOI: 10.29252/geores.34.2.269.
- عنبرانی، حمید و مسعود فخار و حمید مقصودی (۱۳۶۶) طراحی شهری در بافت قدیم بندر بوشهر، بوشهر، وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت شهرسازی و معماری.
- فلاح، مسعود (۱۴۰۰) تدوین چارچوب فضای شهری انعطاف‌پذیر در سواحل و لزوم کاربست آن در توسعه شهرهای ساحلی ایران (نمونه موردی: شهر نور یا بابلسر در شمال ایران)، پایان‌نامه دکتری تخصصی شهرسازی، به راهنمایی محمد مسعود، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.
- فلور، ویلم (۱۳۸۷) ظهور و سقوط بوشهر (ترجمه حسن زنگنه)، تهران، طلوع دانش.
- (۱۳۹۹) بوشهر شهر، جامعه و تجارت: ۱۷۹۷-۱۹۴۷ م، ترجمه اسماعیل نبی‌پور، بوشهر،

نعمتی، نورالدین و شیوا تقوایی زحمتکش (۱۳۹۳) «تأثیر سیاست‌های اقتصادی دولت پهلوی بر اقتصاد بندر بوشهر ۱۳۰۴-۱۳۲۰ ه.ش»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال چهارم، شماره ۲، صص ۱۲۳-۱۴۲.

DOI: 10.22059/jis.2015.56688.

نظامی، غلامحسین (۱۳۹۰) مجموعه مقالات همایش ملی نقش اسناد در تاریخ‌نگاری استان بوشهر، جلد اول، زمزمه‌های روشن.

Al-Ansari, F. (2009) Public open space on the transforming urban waterfronts of Bahrain: The case of Manama City (Ph.D. thesis), Newcastle University.

(Link: <https://theses.ncl.ac.uk/jspui/handle/10443/522>).

Al-Saud, L.E. & Goussous, J.S (2023) «Waterfront Urban Regeneration and Its Impact on Socio-cultural Activities (The Case of Jeddah Waterfront)», International Conference on Silk Road Sustainable Tourism Development and Cultural Heri. 21-32.

DOI:10.1007/978-3-031-31027-0_3.

Balsas, C (2024) «Exploring theoretical trends in placemaking: towards new perspectives in spatial planning», *Sustainability*, 16, 1-13.

DOI:10.1108/JPMD-11-2017-0113.

Brandeler, F. & Gupta, J. & Hordijk, M (2018) «Megacities and Rivers: Scalar Mismatches between Urban Water Management and River Basin Management», *Journal of Hydrology*, 18, 1-32.

DOI: 10.1016/j.jhydrol.2018.01.001.

Chen, L. & Leng, H. & Dai, J. & Liu, Y. & Yuan, Z (2024) «Regeneration on Ecological and Historical Dimensions: Insight from a Unique Case in Beijing», *Land*, 13(674), 1-27.

دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر.

محمدی، مجتبی و حمید اسدپور (۱۴۰۱) «بلدیه بوشهر در دوران پهلوی اول، عملکرد، پیامدها و نتایج (۱۳۰۵-۱۳۲۰ ه.ش)»، پژوهشنامه تمدن ایرانی، سال چهارم، شماره ۱، صص ۱۳۸-۱۶۱.

DOI: 10.22103/JIC.2022.19828.1104.

مدنی‌پور، علی (۱۳۹۶) طراحی فضای شهری نگرشی بر فرآیندی اجتماعی و مکانی، ترجمه فرهاد مرتضایی، تهران، سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران.

مشایخی، عبدالکریم (۱۳۸۲) عیسویان در بوشهر، بوشهر، بنیاد ایران‌شناسی.

----- (۱۳۸۶) خلیج فارس و بوشهر: روابط سیاسی و اقتصادی ایران و اروپا در سال ۱۳۰۸ق-۱۳۳۹ق/ ۱۸۹۰م-۱۹۰۰م، بوشهر، بنیاد ایران‌شناسی شعبه بوشهر و مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

مظفری‌زاده، علیرضا (۱۳۸۷) نسیمی از دفتر ایام: گوشه‌ای از تاریخ سیاسی- اجتماعی بوشهر در سال‌های ۱۳۲۷-۱۳۶۷ ه.ش، بوشهر، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران و بنیاد ایران‌شناسی شعبه بوشهر.

----- (۱۳۹۶) تاریخ خاندان آل مذکور: حکمرانان بوشهر و بنادر جنوب (دفتر اول) (۱۱۴۸-۱۲۶۸ ه.ق/ ۱۱۱۴-۱۲۳۱ ه.ش)، تهران، صفحه سفید.

مهندسین مشاور داض (۱۳۵۷) طرح جامع شهر بندر بوشهر، بوشهر، آرشیو سازمان مسکن و شهرسازی استان بوشهر.

مهندسین مشاور شهر و برنامه (۱۳۸۱) طرح توسعه و عمران ناحیه بوشهر (شهرستان‌های بوشهر، دشتستان، تنگستان، گناوه، دیلم)، بوشهر، وزارت مسکن و شهرسازی، سازمان مسکن و شهرسازی استان بوشهر.

میرتقی، زهرا و علی احسانی‌مقدم (۱۳۹۵) بوشهر در آینه اسناد، قم، صحیفه خرد.

- Li, Z. & Luan, W. & Zhang, Z. & Su, M (2023) «Research on the interactive relationship of spatial expansion between estuarine and coastal port cities», *Land*, 12(2), 371-385.
DOI: 10.3390/land12020371.
- Liu, S. & Lai, S. & Liu, C. & Jiang, L (2021) «What influenced the vitality of the waterfront open space? A case study of Huangpu River in Shanghai, China», *Cities*, 114, 1-10.
DOI: 10.1016/j.cities.2021.103197.
- Lyu, C. & Yang, C (2023) «Study on the Complexity of Urban Waterfront Interface from the Perspective of Restorative Experience», *Design for Health*, 77-91.
DOI: 10.1007/978-3-031-36316-0_6.
- Madanipour, A (2007) *Designing the city of reason: foundations and frameworks*, New York: Routledge.
- Mandarino, A. & Brandolini, P. & Terrone, M. & Faccini, F (2024) «Effects of urbanization on river morphology in a Mediterranean coastal city», *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, 48(5-6), 820-851.
DOI:10.1177/03091333241285538.
- Mandeli, K (2019) «Public Space and the Challenge of Urban Transformation in Cities of Emerging», *Cities*, 95.
DOI: 10.1016/j.cities.2019.102409.
- Novalia, W. & Suwarso, R. & Nurdin, I (2024) «Connecting place and multilevel governance for urban river restoration», *Territory, Politics, Governance*, 1-26.
DOI:10.1080/21622671.2024.2336608
- Oudah, R. Ragab, T.& Shokry, M (2019) «Deriving Urban Design for Jeddah Corniche Developments: User-Preferences Approach»,
DOI: 10.3390/land13050674.
- Clemente, M (2014) «Sea and city: Maritime identity for urban sustainable regeneration», *Territorio della Ricerca su Insediamenti e Ambiente*, 11(2), 19-34.
DOI: 10.6092/2281-4574/2095.
- Conzen, M.P (2013) «Substance, method, and meaning in urban morphology», *Urban Morphology*, 17(2), 132-134.
DOI: 10.51347/jum.v17i2.4566.
- Feng, J. & Hou, H (2023) «Review of Research on Urban Social Space and Sustainable Development», *Sustainability*, 15(22), 1-26.
DOI: 10.3390/su152216130.
- Geddes, I. & Chatzichristou, C. & Charalambous, N. & Ricchiardi, A (2024) «Agency within Neighborhoods: Multi-Scalar Relations between Urban Form and Social Actors», *Land*, 13(269), 1-30.
DOI: 10.3390/land13030269.
- Istrate, A. L., & Madfors, E (2024) «Research-by-design for nature-based riverfronts in socially complex urban areas: rethinking Liffey Boardwalk in Dublin», *Cities & Health*, 1-12.
DOI:1080/23748834.2024.2381964.
- Kostof, S (1991) *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings*. Boston: Bulfinch Press.
- Kropf, K (2001) «Conception of change in the built environment», *Urban Morphology*, 5(1), 29-42.
DOI: 10.51347/jum.v5i1.3891.
- Kropf, K. & Malfroy, S (2013) «What is urban morphology supposed to be about Specialization and the growth of a discipline», *Urban Morphology*, 17(2), 128-131.

- Teodosio, A (2022) «The city and the sea: Evolution and transformation of a controversial relationship», *Academia Turistica*, 9(1), 5-18.
DOI:10.26493/2335-4194.12.23-30.
- Timur, U (2013) *Urban Waterfront Regenerations*. IntechOpe.
DOI: 10.5772/55759.
- Tort-Donado, J. & Santasusagna, A. & Rode, S. & Vadri, M (2020) «Bridging the gap between city and water: A review of urban-river regeneration projects in France and Spain», *Science of The Total Environment*, 700, 1-10.
DOI:10.1016/j.scitotenv.2019.134460.
- Viderman, T. & Knierbein, S. & Kränzle, E. & Frank, S. & Roskamm, N. & Wall, E (2022) *Urban Space Unsettled In Ibid.* (eds.) Unsettled. Urban Routines, Temporalities, and Contestations. New York: Routledge.
DOI: 10.4324/9780429290237-1.
- Yuan, Y., & Lu, D (2024) «Shifting lakefronts: Alternative waterfront politics in Wuhan», *Journal of Urban Affairs*, 1-21.
DOI:0.1080/07352166.2024.2368808.
- Wang, Y. & Liu, X. & Wang, J. & Dong, Q. & Yao, W. & Lin, D (2025) «Thermal comfort and urban microclimate response: A new thermal environment assessment model for waterfront spaces in historic ancient towns», *Energy and Buildings*, 331, 1-42.
DOI: 10.2139/ssrn.5021207.
- Westin, S (2016) *The Paradoxes of Planning A Psycho-Analytical Perspective*. London: Routledge.
- Xiang, J. & Yao, F. & Jiaxuan, S. & Haixiao, Earth and Environment Science, 385.
DOI:10.1088/1755-1315/385/1/012049.
- Oliveira, V. & Monteiro, C. & Partanen, J (2015) «A comparative study of urban form», *Urban Morphology*, 19 (1), 73-92.
DOI: 10.51347/jum.v19i1.4025.
- Pistone, I (2023) *Urban coasts in socio-ecological transition a framework to analyse the city-sea interface* (Ph.D. thesis), University of Naples Federico. (Link: <https://theses.hal.science/tel-04123152v1>)
- Psathiti, C (2018) «A socio-spatial approach to morphological analysis of educational buildings in Cyprus», In: *Urban Morphology in South-Eastern Mediterranean Cities: Challenges and Opportunities*. Proceedings of the CyNUM 1st Regional Conference, 247-260.
- Samaras, N. & Tsola, E. & Samaras, C. & Sapounakis, A (2024) «River Restoration and Revitalisation in Urban Areas: Exploring Opportunities for the Elassonitis River in Elassona, Greece», *WSEAS TRANSACTIONS ON ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT*, 20(5-6), 745-756.
DOI: 10.37394/232015.2024.20.71.
- Scheer, B (2016) «The epistemology of urban morphology», *Urban Morphology*, 20(1), 5-17.
DOI: 10.51347/jum.v20i1.4052.
- Talamini, G. & Villani, C. & Shane, D. G. & Rossini, F (2022) «Of other waterfront spaces: mixed methods to discern heterotopias», *Landscape Research*, 48(3), 375-395.
DOI:10.1080/01426397.2022.2147492.

water bodies on waterfront in summer: A case study of Wuhan», Building and Environment, 226, 1-12.

DOI:10.1016/j.buildenv.2022.109720.

L (2025) «Measurement and influencing factors of urban waterfront street vitality from the perspectives of behavior and perception», Environmental Research Communications, 7(1), 1-17.

DOI: 10.1088/2515-7620/adaac8.

Zhou, X. & Zhang, S. & Liu, Y. & Zhou, Q. & Wu, B. & Gao, Y. & Zhang, T (2022) »Impact of urban morphology on the microclimatic regulation of